

ШЫВА
ЧОГААЛ



83,379
К88

Д. С. КУУЛАР

ТЫВА ЧОГААЛ

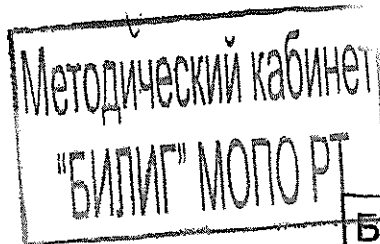
Тыва ортумак школаның
11-ги клазынга
хрестоматия

*Тыва Республиканың Ниити болгаш
профессионал өөрөдилге ямызы бадылаан*

Ийиги үндүрүлгези

шкв №85

№85



ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ - 2002



ББК 81.2Ту
К88

Филология эртемнеринин кандидады,
РФ-тин чогаалчылар Эвилелинин кезигүну
С. С. КОМБУ рецензиялаан

К $\frac{4306020400-11}{133(01) - 2002}$ 12 - 2002

ISBN 5-7655-0288-1

© Куулар Д.С., 2002 ч.
© Тываның ном үндүрер чери, 2002 ч.

ТЫВА ЛИТЕРАТУРАНЫҢ АМГЫ ҮЕЗИ

Амгы үе деп билиишкин бо үениң амыдыралыңга хамааржылга дээн уткалыг ажыглаттынып чоруур. Чижээлээрге, тыва литератураның чээрби чүс чылдың чеден чылдарындан бээр, чээрби бирги чүс чылдың баштайгы чылдарында туруш байдалын ооң амгы үези деп адаар. Ындыг болган ужурунда тыва школаның он бирги клазының өөреникчилери азы доозукчулары төрээн чогаалының бөгүнгү байдалын бо теманың адаа-биле сайгарып эртерлер.

Бо тема школа доозукчуларыңга боттарының чурттап чорууру төөгүлүг үезин чечен овор-хевирлер дамчыштыр билип алырыңга онза дузалыг. Чүге дээрге өөреникчилер төөгү эртеминден шингээдип алганы билиглерни эстетиканың чүнү чараш дээрил, чүнү дүрзү-хевир чок дээрил деп өөредииң ёзугаар быжыг кылдыр билип алырыңга амгы үе дугайында теориялыг өөредиг дузалаар. Чижээ, чээрбиги чүс чылдың тозан чылдарында эгелээн эде тургузуушкун (реформа) тус-тус кижилерниң амыдыралыңга кандыг-кандыг салдарлыг болганын К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хеминиң» «мөңгүн», «алдын» томнарындан, А. Даржайның «Оңгар» деп чечен чугаазындан, Ч. Ондарның «Херечизи – караңгы дүн» деп шиизинден төөгүнүң барымдаалары, дириг боттуг, аактыг, даржыктыг эртип турган кылдыр көрүп билип алырлар.

Тыва чечен чогаалдың сайзыралының амгы үезин ооң төөгүзүнүн үшкү үе-чадазы¹ дээр. Бо төөгүлүг үе чечен тывыштарының база чедишкиннериниң аайы-биле ийи бичии чадажыгаштарга хувааттынар: 1970–1990 чылдар болгаш 1991 чылдан бээр амдыгаа чедир.

Бирги чадажыгаш чогаадыкчы үре-түннелдер талазы-биле тыва литератураның төөгүзүндө эң-не бай болган, а ийигизи – яды, чегей кестүр. Бо бодалдарны боттуг барымдаалар тодаргайлаар.

Амгы үе-чаданың бирги чадажыгажында тыва чечен чогаал мурнунда кире бергени чогаадыкчы чедишкиннерниң оруу-биле, чамдык совет литератураларның таварышканы «таптаашкын», «турнугуушкуннуң» тулаазынче кирбейн, сайзырап келген. Ынчан

¹ *үе-чада* – төөгүнүң бир кескиндизи, орус «период» деп билиишкинге (терминге) дүгжүр.

тыва литератураның арын-нүүрүн аянчылган, ат-алдарын улам алгыткан. «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопея, «Чылгычының өө» деп роман-тетралогия, «Тениң самы», «Өске кадай», «Кымның оглул?», «Эрги хонаштар», «Сыын чады», «Алдан дургун» деп романнар; «Авазынга даңгырак», «Ногаан ортулук», «Ак-Төш», «Чурттаарын күзеизңе», «Ханы дазыл», «Ханы ынакшыл», «Улуг от» деп тоожулар тываларның амгы үеде салым-чолун, күзел-соруунуң дугайында уран-чечен тоожуп бергеннер.

Тыва шии чогаалы ол үеде үзүктел чок сайзырап кел чораан. Ынчан «Он бир», «Долуманың хуулгаазыны», «Белек-кыс эмчи», «Дээрде кыс», «Саян далайының даңгыназы», «Инчеек», «Ыглаар-Дуруг», «Күдер аңчы», «Оруктар, оруктар», «Сөөскеннер чечектелип турда», «Четкер четкизи» дээн ышкаш шиилер В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценазындан дүшпейн тургулаан.

Тыва шүлүк чогаалының сыгавас унун дээди чергениң шилин-дек чогаалдарының чындылары: «Ожук даштары», «Демисел», «Чүректиң кыйгызы», «Хөнелер», «Артыш айдызы», «Өглеривис ак-көк ыжы», «Ынакшылдың буяны», «Сүзүглелим», «Кижиниң изи», «Назын», «Өгбелерим чургу», «Саарыг ыры», «Бузундулар» улам долдур иштей бергеннер. Олар шүлүкчүлерниң теоретиктиг өөредилгезиниң, чаарткычы дилээшкіннериниң болгаш тывышкыннарының түңнелдери болганнар. Чаа темаларны, бууккан сеткилдерни, идегелдиг идеяларны илередиринге тааржыр шүлүк тургузуунуң чаа хевирлери бо үеде тывылгылаан. Бойдустан хайырлааны уран салым-чаянның эдилекчилери аныяк шүлүкчүлөр тыва литератураның дөлем деспээнче үнүп келгеннер.

Национал тыва литератураның үшкү-чадазының бирги этавында (чадажыгажында) чоннуң чечен хөгжүлдезинге орус, алтай, хакас, якут, кыргыз, украин литератураларның шылгараңгай чогаалдарының тыва дылче чечен-шевер очулгалары киришкен. Ч. Айтматовтуң «Сараланың салымы», А. Блоктуң «Он ийи», В. Липатовтуң «Ой күске», В. Распутинниң «Дириг чорааш черле утпа», С. Козлованың «Ийи ава», украин чогаалчыларның «Хадың чулуу», сураглыг орус шүлүкчүлөрниң «Ынакшылдың оңмас чечээ» деп номнар тыва дылче чечен очулганың сөөлгү чедишкіннери болгулаан.

Бистиң чечен чогаалывыстың ийиги үе-чадазының бир улуг чедишкени — орус дылче чечен очулга үшкү үе-чадада элээн уламчылаан. Ол чогаадкычы ажылдың база харылзааларның көстүүшкүнү С. Пюрбюнуң «Когда улетают журавли» («Дуруяалар чанып турда...»), С. Сарыг-оолдуң «На зимовье» («Кыштагга»), «После ливня» («Чайык соонда»), Ю. Кюнзегештиң «Меч Багыра» («Багырның хылыжы»), А. Даржайның «Звон стремян» («Эзенгилер кыңгыраажы»), «Щедрый очаг» («Буянынн от»), «Зёрна добра»

(«Буян үрезиннери»), М. Өлчей-оолдуң «Родное зимовье» («Эргим кыштаам») деп ындын-сырынның номнарда илереттингилээн.

Чечен чогаадыгның кагдынмас, чарылбас кезээ – литературлуг чечен критика үшкү үе-чаданың бирги этавында дыңзыг-дыңзыг буруңгаар базымнарны кылып, тыва чечен чогаалдың улуг-улуг чедишкиннеринге болур-чогуур үнелелдерни берип тургулаан. Үс-түнде чыскаай адаанывыс чогаалдарның хөй кезии А. Калзаның «Амыдырал болгаш литература», «Өзүлдениң демдектери», Д. Кууларның «Төөгү болгаш амгы үе», М. Хадаханэниң «Литературная Тува» («Чечен чогаалдыг Тыва»), Ч. Чүлдүмнүң «Номчукчунуң эскериглери», Ч. Серен-оолдуң «Чогаал дугайында демдеглелдер» деп номнарында сайгартынгылаан база С. Оюннуң, В. Локоновтуң, С. Козлованың, А. Даржайның, З. Самдаңның болгаш өске-даа литература-шүгүмчүлелдиг бодалдарын бижип чоруур авторларның статьяларында үнелеттингилээн.

Ынчангаш 20-ги чүс чылдың чеден-тозан чылдарының дургузунда тыва литература шапкын сайзырап келген. Чечен чогаал – ниитилел амыдыралының көрүнчүү деп бадыткал ол чылдарда онза тодараан.

Эрткен чүс чылдың 80 чылдарының ортаа үезинден бээр Совет Эвилелинге буу-хаа эде тургузуушкун (реформа) чоруттунуп эгелээн. Бөмбүрэктиң чартыы чыгам делгем чуртка ол баштайгы өйде буянның кылдыр тайылбырлаттынган база элээн чаагай ниитилел-политиктиг ужур-уткалыг болган болуушкун, колдуунда, хоозурал болдурган. Оон эң-не когараан ажыл-үүле – чечен чогаадылга болган дизе хөөредиг эвес. Ооң чылдагааны – ниитилелдиң чечен медегерлин чаартыры дээрге эң-не нарын херек болур деп делегейниң шылгараңгай угаанныгларының шагдан тура чугаалап келген чагыында деп билзе чогуур.

Чүнү, канчаар, кажан, кайы хире эдерил, чаартырыл? Кайнаар улуг сайзыралдың оруун эдерзе экил? дээн ышкаш айтырыгларны тыва чогаалчылар, чечен чогаал шинчилекчилери катап-катап сайгарып турза-турза, мурнунда-ла кире бергени барыын чүк литератураларының сайзыралының оруундан үнүп шыдавайын барганнар. Ол дээрге Россияның хөй националдыг литератураларының бурунгаар хөгжүүрүнүң хоойлузу-дур дээрзи билдине берген.

Эде тургузуушкуннуң чылдарында тыва литература инерция хоойлузун ёзугаар бурунгаар шимчевишаан, мурнуку үе-чадажыгашта боттанып келген К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хеминиң» «мөңгүн» болгаш «алдын» томнары, М. Кенин-Лопсаңның «Буян-Бадырғы ноян», «Читкен уруг», С. Сүрүң-оолдуң «Тывалаар куксун» деп хөрлүг-хөрлүг романнар-биле баяан. Оларга немей

Ш. Кууларның «Баглааш», «Амыдыралдың чиргилчиннери», Э. Донгактың «Хөлегеден дескеш», «Эрлик оран киргеш келдим», Е.Танованың «Кара-Бай», М. Көжелдейниң «Төрээн чурттан ыракка», К-Э. Кудажының «Ыы», Ч. Кууларның «Шораан», «Аялга», М. Ховалыгының «Улуг от», З. Байсалованың «Ховуда херэежен» дээн ышкаш романнары, тоожулары тыва прозаның бедик адын сөлээринге демин катгыштырганнар.

Хөлээшकिनниг он ажыг чылдарда тыва шүлүк чогаалы бодунун «Шуурган биле ыры... угбашкылар» (В. Брюсов) дигиривис чаңын катап «эгиннепкеш», ындын-сырыны улам дендеп, эде-хере баскылаан. Шүлүкчүлерниң саны көвүдээн, оларның чуга-чуга дептерлери удаа-дараа үнүп турар апаргылаан. Чүгле шүлүктерден делгем төрээн чуртувустуң, улуг, мөңгө найыралдың, демниг күш-ажылдың, тараалаң шөлдерниң, эрээн-шокар чеди чүзүн малдың омур-хевирлери баларгай көстүр апаргылаан.

Прозалап, шүлүктөп бижээн шоодулуг болгаш дузаашкынныг жанрлар будулгаазынныг эде тургузуушкун чылдарында боттарының «соора көрбес», «чандыр какпас» чаңчылдарын илереткеннер. В. Монгуштуң, В. Хомушкунуң, Л. Иргиттиң, Э. Донгактың бүдүн-бүдүн номнар иштээн кыжырыглыг, дузаашкынныг чогаалдары үениң байдалын онза илереткилээн.

Сөөлгү он чылдар тыва шии чогаалы дайын-дайлаңныг, кем-херектиг, ундарал-муңгаралдыг шиилер-биле баяан. Оларга Е. Танованың «Арбас-Ойну мунувуткаш», Э. Мижиттиң «Кым сен, Сүбедей маадыр?», «Чиргилчиннер», Ч. Ондарның «Ханныг истер», «Сөөлгү өртээл», «730 хүннер болгаш дүннер», «Херечизи – караңгы дүн», Х. Шириин-оолдуң «Аргада чыыш», «Буян адашкылар», «Хостуг Тыва», Х. Шириин-оол биле А. Ооржактың «Эгил, эжим, эгил», М. Көжелдейниң «Үш чүүл эртемниг оол», К-Э. Кудажының «Дирде-Макдо» деп янзы-бүрү хевирлерниң болгаш жанрларның чогаалдарын хамаарыштырар бис.

Орус дылче база орус дылдан тыва дылче чечен чогаалдар очулгазы, ханы сайгарылгаларлыг шинчилел ажылдары эрткен ончукта кончуг ховар парлаттынып турган. Бо таарымча чок байдалдың тургустуна бергениниң чылдагааны – Россия болгаш шаандакы Эвилелдешкен Республикаларның чогаалчыларының база литература шинчээчилериниң аразында харылзааларының сулараанында деп билдинип турар. Тываның чечен хөгжүлдезиниң чедип алыр сорулгазы болза, республиканың экономиказының эгелей берген хөгжүлдезиниң чедишकिनнеринге даянмышаан, чоннун чечен сайзыралын шапкынчыдары бооп турар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Амгы үе деп чүл? Чечен чогаалга хамаарыштыр ону канчаар билзе чогуурул?
2. Тыва литератураның амгы үезин каш үе-чадажыгашка (этаптарга) хуваарыл?
3. Амгы үе-чаданың бирги үе-чадажыгажының чедишкиннерин чүнүң-биле тайылбырлаарыл?
4. Чээрбиги чүс чылдың 70-80 чылдарда тыва прозаның, шүлүк чогаалының, шии чогаалының көскү-көскү чогаалдарын адаңар.
5. Тыва литератураның амгы үе-чадазының ийиги этавының дугайында чүнү чугаалап болурул?
6. Тус-тус литературлуг жанрларның сөөлгү он чылда бижиттингилээн чаа-чаа чогаалдарын адаңар.
7. Тыва литератураның мурнунда кандыг сорулгалар туруп турарыл?



Салим
Сазыгович
СЮРЮН-ООЛ
(1924–1995)

АВАЗЫНГА ДАҢҒЫРАК

(Тоожудан эгелер)

Ийиги эге

Сактырымга, ынчан июль айны сөөлзүреди ышкаш. Көктүг чай олчаан-на болгай, оът-сиген-даа хөлбегер хевээр, изиг хүн-даа хаарбышаан. Ынчаарда колхоз, совхозтарга сиген кезилдези түлүктээн. Бистин суурда хуу малдыг – аъттыг, инектерлиг, оон туржук каш өшкүлөрлиг-даа кижилер элээн хөй. Бис база бирээзи албан чериниң, бирээзи бодумнуу – ийи аъттыг бис. Оон ангыда дөрт баш инектиг-даа бис. Чайлыг үелерде, ылаңгыя дыштаныр хүннерде, байгы-ла кылыр ажылыбыс ол – сиген кезер.

Суббота чүве. Кадайымны, уруумну эдертип алгаш, алаакка хүнзээн бис. Мурнунда, эш-өөрге шефтедип тургаш, кестирип алган сигенимни аңдарып-коштарарын иешкилер кылдылар, а мен бичилеп кезип турган мен.

Хүн ажа бергенде чанып келдивис. Кожавыска хос бажың бар чүве, мурнунда аңа чурттап турган өг-бүлө совхозка ажылдаары-биле көжүп чоруй барган. Улуг-даа бажың – дөрт өрээл, орус печкалыг, кыжын безин чылыы кончуг, отту өйлеп салыр, оон башка изиинге кижини шыдашпас. Кээривиске, ол бажыңда чаа эелер тыпты берип-тир. Улуг-биче уруг-дарыг-даа үнүп-кирип тур, бир херээжен кижини казапча кырынга көстүп келгеш, бисче көрүп туруп-туруп, дедир кире берди. Эт-херекселиниң чамды кииртинмээн, даштын чыдыр.

Айттарымны тергезинден адыргаш, бистен ырак эвесте эл бар, ооң баарында чодур-чодур чоон теректерлиг база улуг-улуг инек-хараганнарлыг шыкче киир ай депкеш, херимче кирип олур мен. Хөлбегер шалбырлыг, сандали киир теп алган, чолдак, семис эр уткуй келди.

– Во бажыңның ээзи силер силер бе? – дидир оң.

– Ийе.

– Адыңарны кончуг чушкаан... – дээш, чушкуузун дырбаттынып, хүлүмзүрээш: – уттуп алдым – депкеш, дораа-ла алгыра каашты. – Ам сактып келдим. Демин чаа райпо даргазы адап берген болбазыкпа. Чамбалдай дээр але? – деп, сөөлгү сөстөрни барык-ла тын тынмайн, быдырадып дүжүрдү.

– Ийе.

– Ындыг болза таныжып алыылыңар. Кады чурттаар улус-тур бис. Мени Монгуш Самбылович дээр, районунуң садыг килдизиниң эргелекчизинге ажылдаар мен – дээш, холун сунду. Мендилештим. Чолдак, марбыгыр салааларының чоону-даа кончуг, адыжының изии-даа хөлчок, чунар-бажыңга чунгаш, чаа үнүп келген кижибиле демей-ле.

Райпонуң садыг эргелекчизи дээрге, улуг дужаал болгай. Оон аңгыда бар, чок, ылаңгыя ховар барааннарны дүрген тып алырда, ажыы база кончуг. Ооң сөстөрүн дыңнааш, мындыг кожалыг апарганымга иштимде өөрүп, дораан-на «Беломор» сундум.

– Кончуг чушкааның таакпылаар эвес, ынчалза-даа ийи-бирни апканымда, бурулады бээр кижинен. Бирээни соруптайн – депкеш, эзулуг-ла таакпылаар кижилер дег, папиростун бажын үлдүреди туткулап чоруй, аксынче дедир баштандыр суккаш, үре каапкаш, шап берген серенгимге кыпсып алгаш, хандыр-хандыр соргулааш, таалаан чүве дег, таваар үндүргүлөп тур. Мен ооң «ийи-бирни апканын» эскербейн турган кижинен, ам харын билип кагдым. Менче тынарга арагазыг чыт думчуум иштинде ажыш диди.

– Мооң мурнунда каяа турдуңар? – деп сонуургадым.

Монгуш Самбылович айтырыгга харыы бээриниң орнунга, кулаанга ыргак-сээк ыгыгайнып келген дег, холун хенертен карбаш кылынгаш, таакпызын черже октай каапкаш, далажы берди.

– Мындыг кончуг чушкаан болбазык мен бе. Бажыңда ажыл кылып турар кижинен. Ат болган боор! Кадайыңар, уруг-дарыыңар ап алгаш, бистиинден шайлап көрүңер – дидир.

– Тыва улустун эзузунда болза, баштай көшкен өг соңнай көшкеннерни шайладыр чүве болгай. Бисте арай дедир болуп турар, багай-дыр аа – деп харааргадым.

– Ажырбас, ажырбас. Ам канчаар, билген эвес. Дораан чеде бериңер – дей каапкаш, чаа кожам шелегер иштин селеңнеди шошкуп чорупту.

Үжелээ чеде бердивис. Монгуш Самбылович, ам мүн-не кара майка кедипкен, бисти уткуй маңнап келгеш, өг-бүлезиниң иштин таныштырды.

– Бо болза мээң кадайым-дыр, уругларым иези.

Дөргөн хар ажа берген хире, шокар халаттыг, кара майыктааштарлыг херэежен кижиге олурган сандайындан туруп, бистиң биле экилешти. Хөөкүйнүң кадыының багайы каракка дораан-на илдең, арны-бажы ак тос, органы дээрге – ыңгыржак, ийи саадының, холдарының дамырлары безин көгөрип көстүп олурар. Ындыг аныяк кижиге канчап ынчаар чыргадай бээр чүвези. Бо кижиге көөрге, каракка чаржынчыг.

Оон аңгыда ийи оол, бир кыс уруг бар болду.

– Бо болза – дээш, Монгуш Самбылович элээди оолче айытты, – улуг оглувус-тур. Улуг ашак, он тос харлыг, он бир класска өөренир. Адын Чараш-оол дээр. Бо – дээш, оон биче оолче айытты, – беш класстың өөреникчизиге Омак деп ашак-тыр. Өөренири кончуг кижиге. Бо турган, караа дапылаан, борбак кара уруг адазының чассыг кызы-дыр, Ая. Ам удатпас школа баар – дигилеп, чаа кожомның хөглүү-даа аажок.

Мен дугайты ындыг аажы-чаңга чаңчыкпаан амытан болгай мен. Ам канчаар кожомны өттүнүп, кадайымны, уруумну таныштырдым.

– Мынчаар-ла чурттап эгелей бердивис, кожа. Кончуг чушкаан, эт-септиң чамдыг ам-даа аптара-хааржакта, дүрүг-шарыгда олчаан болбазыкпа. Аайлатгынып четтикпедивис. Ынчалза-даа сонуургап көрүңер – дээш, кожом үш өрээлди дескиндир эдерти. Эт-херекселдериниң хөйү-даа, шыыраа-даа кончуг. Хеп сугар, аяк-сава шыгжаар шкафтары нарын болгаш аар өртектиг. Оларның адын-даа билбес мен. Оруннары дооза пружиналарлыг боорда, кылагар-кылагар баштарлыг. Диван, радиоприёмник, гармошка, дошпулуур, хевистер, плюш чоорганнар... Аптара-хааржакта, дүрүг-шарыгда оон ыңай та чүү бар. Бистиң суурувус район төвү-даа болза, улуг эвес суур-ла болгай. Мында мээң кирбээним өреге чок. Чүвениң шыны-ла херек, бо хире шыырак бажың херекселдиг өг-бүлө көрбөөн мен. Монгуш Самбылович олары-биле мактаныр, көөргөтгинер деп кайын бодаан деп, анаа-ла сонуургадыр бодады ыйнаан.

Адак сөөлүндө, кухняга эккелген. Кухнязы дыка делгем бажың. Ооң ийи чартыгында бир шөө тыртар, узун, бир анаа чингежек ийи столдарны салгаш, оларның кырында чаа эскен эт, ханны тавактарда овааландыр салып каан. Бус-була бургурама, хөөремик кижиге болза кышкы хемниң эртенги туманы-даа деп-даа болур. Печкада улуг сакпың долдур мүн маргыткайндыр хайнып тур. Чингежек столдун ортузунда ийи шил ак, ийи шил кызыл арага тур.

– Олуруңар, олуруңар, кожалар. Изиг хандан чооглаңар – дээш, бажыңның ээзи рюмкаларда арага куда берди. Бистер, дөрт ашак-кадай, узун столда олуруштувус, ажы-төл өске столду ээлептилер.

Монгуш Самбылович дашказын көдүргөш, хөрөөн хозаткаш:

– Чаа, ха-дуңма! Тыва улустуң өзүзүндө болза, көшкенде ыяп-ла дойлаар болгай. Ону, ада-өгбөдөн дамчып келген чаңчылды, бистер үрөш канчаар бис. Ол сорулга-биле аяк шайны тургускан чүве. Бир-тээ кожалар болганывыста, эки, эп-найыралдыг эдержиривис, чурт-таарывыс дээш, көдүрүптээлиңер – дээш, бистин дашкаларывыска рюмказын үстүргүлөөш, манап тур. Мен дугайты «кылаң-кара» бар болза ойталавас кижиге болгай мен, ток-ла кылдым. Бажыңның херээжен ээзи амзааш, дедир тургузуп кагды. Мээң кадай ону өттүнүп, дашказын салып чыдырда, Монгуш Самбылович эскере тыртып кагды:

– Ынчаарга кайын боор, силер аптыңар. Бо кадай, хөөкүй, аарыг кижиге болбазыкпа – дидир.

– Ча, ыңдыг болза, чаңгыс мону ижейи – дээш, мээң кадай кызыл арагазын бичиилеп орташ, мүн-не төндүр ижишти. Черле ыңдыг кадай, пүшпөң, арага ижерде, эм-таң ышкаш амзаңгырлааш олуруп бээр. Ынчангаш өске кижилер манадыр. Бир-тээ чооглаттына бээр чүвени чаңгыс угда ажырыпса. Мен оң оозун пат билир болгаш, манап-даа олурбас, дораан-на хырнымче кудуп бадырыңтар мен.

– Ол болбазыкпа – депкеш, бажыңның ээзи дашказын аксынче углааш, ойтаткан соонда, чүгле боску кылдырт диди.

Кедергей-ле семис хой өлүрүп ап-тыр, бүүрээ шуут муңгаш. Мээң кара эът, ылаңгыя аң эъди чиirim кончуг, а чага черле хоржок кижиге мен. Төштүң хээдин ийи кезер болзумза, ол-ла, оон ыңай сыгаза-даа шыдавас мен. Уруум база мен дег, а кадай дээрге чаг көрзе, амырай бээр, садыгдан, чүгле бодунуң хырнын бодаар чүве ышкаш, ыяп-ла семис, чаглыг эът садып эккээр. Бирде-бирде ол дээш ыйгылдажы бергилээр бис. Мээң кадай база чаа кожам ышкаш болдур ийин: семис. Черле ыңдыг кижилерниң чем чиiri кончуг болгай. Ийи кижим туткан-тутканы-биле арыдып-ла орлар, мен дээрге бодумга тааржырын шилип, хан, хендирбе, чөреме ап чип олур мен, а өгнүң херээжен ээзин көрүп олурарымга, тавактарже черле хол сунмады, чүгле шаажанда кудуп алган мүн суун аартап каап олур.

– Мындыг семис хойну, мындыг чап кадында кайыын аптыңар, дарга? – деп айтырдым.

– Чушкаан, ында чүү деп бодаар сен — депкеш, Монгуш Самбылович бүүректин чудурук чыгымы чаан аксынче супкаш, эмчиңейнип олурда, кадайы харыны уламчылай берди:

– Кел чыда ап алдывыс. Ында мээң төрелдерим бар. Акым кижиде бодувустуң каш кошкулувус-даа бар. Ооң... – деп чорда, ашаа үзе кире берди:

– Шеми, Чыргакы мээң катаат-чуржааттарым чурту-дур. Дүүн-не маңаа кээр улус бис, ужурунда болза аан. Катым ашак бар, бо кадайдан сес хар улуг кижии. Улуг катым ол, кырганнар ушкулаан. Аңаа кээривиске, бисти салыр боор бе. Хоюн дөгөргөш, арага-дарыны олар-даа, бистер-даа куткаш турупкан. Бертен бирээни диригге салып берди – депкеш, ийиги дугураанны куда каапты: чүгле иелээн «тыртыштывыс», мээң кадай ынавайн барды. Оон: – кончуг шыырак улус, ийи хире хойга будун-даа тыртпас – деп, катын мактап кагды.

– Ханыңар каш апарган, Монгуш Самбылович?

– Барган, барган: мээң дөртөн үш, бо кадайның дөртөн бир – депкеш, оглун айбылай-дыр: – Чараш-оол, оглум, бо акың, угбанга мүнден кут! Ол дунманга база – депкеш, ол-ла айтырыгны меңээ удур салды.

– Барган, барган: мээң дөртөн, бо кадайның үжен тос – деп, оон харызының айын эдертим.

– А чускаан, барык улус-тур бис. Ийи-үш харда ылгал чүү боор.

Ооң-биле маргышпадым-даа, шыны-ла ыңдыг ыйнаан харын. Эзириим-даа элээн барды, баш дүүгейнип, карак шокараңайнып, чугааның утказы мээге эки сиңместеп бар чыдыр. Бир шил куруглаан, ийиги шил база сыыгап эгелээн. Ынчалза-даа туттунуп олур мен. Эжимни көөрүмге, шимчеш дивээн, демги-ле боду хевээр-даа ышкаш. Көрүп олурарымга, бажыңның херээжен ээзи биче оглун кый деп алгаш, ийи экин бастырып олур.

– Үрде аараан силер бе, угбам? Канчаар аарың турар силер? – деп, мээң кадай айтыра-дыр.

– Үр апардым – деп, аяар үн-биле харыылааш, ийи шенээн столга үстүргөш, ийи холу-биле кастыктарын туттунупкаш, оон ыңай ыңгытавайн барды.

– Аары улуг кадай... Чем иже албастан кижии-дир ийин хөөкүй – деп, ашаа улажып кагды.

– Оо, хөөкүйнү – деп, мээң кадай кээргей-дир. – Орунга барып чыт, угбай. Орукка чораан кижии дыштан.

– Ооң аайы-биле демгизи шаг чок турду, мээң кадай колдуундан четкеш, кады үнүп чорупту. Уруглар чугаа-соот чок тодуп алгаш, ыңт-дааш чок тарап чорупкан. Бистер иелээн арткан бис.

«Чем иже албастан» дээрге-ле, билдингир-ле болгай. Чүү деп аарыгыл дээрзин улгады берген кижилер дораан эскерип каар. Ол сөстөрни дыңнап кааш, ол ам-даа аныяк херээжен кижиниң арыш-ырайын көргөш, сагыжымга коргунчуг төөгү кире дүштү. Оон бээр элээн үр апарган, чээрби чыл-даа чеде берген боор. Аараан

төрелимге ужуражыр дээш, бир эмнелге черинге баргаш, ырмам сынган, чажым чанган. Ында өкпе аарыг кижилер чыдар болган. Бир кырган кадайның баксырааны дээрге, бо кижитулдур көре албас. Сагышка дораа-ла тоол-домакта аза-бук деп чүве кирер: үпчү бодунда эът деп чүү-даа чок, кеш биле сөөк арткан, кош-кырызы безин хоорлуп, адыраарып үнүп келген, карактары оңгарарып киргилей берген, думчуу чытпайып калган... Өршээ хайыракан, девидеп үнген мен! Карактарым дүрген-не шие каггылап, дораанна үне халаан мен... Че харын, туберкулёзтун тыптыр чылдагаанын тайылбырлаары белен. Ол дээрге шаандакы хожудангай, көшкүн амыдыралдың уржуу-дур. А чем ишпестээр аарыг азы чинге кайыын тыптып кээр чүве ирги?

– Кончуг чускаан, та чүү деп аарыг чүве бо. Ат болган улус бис, бергедээн кадай бо – деп, кожам мээң бодалымны үзе кирип каапты.

– Эмчи-домчуга кирип пат болдуңар-ла ыйнаан?

– Район-даа эмнелгезинге чыдып-даа турду. Кызылга-даа эмнедип-ле турду. Чадашкан. Черле эм-таңы чок аарыг эвеспе бо. Адак соонда, Красноярскиге барып кестирерин сүмелээн. Кадай ынаар боор бе, кара шору – деп, кожамның демги хөөрөп олурган хөңнү чавырлы берген, шала аяр, топтуг, ынчалза-даа муңгаралдың аяны илдең үн-биле чугаалай-дыр.

– Кара эмнер-биле шенеп көрдүңер-ле ыйнаан: адыг өдү, сыын мыйызы, демги ол ыы... хин дээн ышкаш аан?

– Чүнү канчанмаан дээр сен. Ишпээн-не чүвези чок – кандыг-даа түңнел чок. Чөгелде херек-тир ийин але. Менде адыг өдү, сыын мыйызы, хин каяа турган боор, хоорай кижизинде аан. Улустуг сүмезин дыңнаарга, ол эки боор, бо эки боор дижир. Ам канчаар, чыда өлүр чылан эвес. Оларны тывар дээш, дөө Тожу ужуп, дөө Үр-бүн, Кашпал бадып, аңчылар эдерип, элеп-түрөп падын барадым. Мурнунда аннап көңгүс билбес чораан кижитул мен. Ам харын ынчал чорааш, шору анаардым. Чамдык эштер мени шыырак аңчы дижи берген, аннаарда мени кагбастар. Хе-хе-хе! Шынап-ла боолап турдум, а хей-ле. Мажы бастынган соонда, ол-ла! – дигилей, кожам катап хөөрөп үнүп келди. Ол хамаанчок, олурган сандайын чайырадыкыжырады тура халааш, калчан бажын үстүг холу-биле аткаар суйбагылааш, арагалыг шилин сегирип алгаш, рюмкаларның караан ажыр куткулааш, боду дораа-ла ток кылды.

– Кандыг боолуг силер, Монгуш Самбылович?

– Ол чүү дээринч ол, кончуг чүвең менде-ле болгай – депкеш, кожам бург-сарт халаан соонда, пөс союндаанда салаа хире чоон хендир-биле шарып каан боо тудуп алган маңнап келди: – Чандыр көрбөс аңчы болза – часпас мен-не дээр боо бо. Сонуургап көрүңер – дээш, менче сунупту.

Чазып көргөн. Эрги карабин-дир-ле, хыны куурарып калган, хараалын кезип каан. Тонаан ужулгап, үдүн бакылаан, кара мат, дат тудун чий берген, араазы көзүлбес.

– Хайыраан боону дыка-ла багай эдилээн-дир силер аа? Шагдан бээр аштаттынмаан боо-дур.

– Таанда – депкеш, кожам мээң чанымга кылаштап келгеш, боозун ап алгаш, шыгаап көрдү. – Мындаа оолдарга ачылгаа берип каан кижиге мен. Аштап каан бис-ле дидчиктер. Кончуг чупскааннар мегелепкен-дир... Че, ол-даа канчаар, аштап-ла алыр ыйнаан – дээш, боозун дедир аппарып каапкаш, кирип ора: – Силерде база мындыг боо бар ыйнаан? Дээри-даа кончуг ыйнаан? – дидир оң.

– Шыырак чемненипкенимниң-не ачызы боор оң. Демги карак-кулак шокараңнаары ам соксап калган, эзирик-даа эвес, элээр-даа эвес, бир шиң арай сербээ олурупкан мен. Ак арага төнгөн, кызыл араганың бирээзин база апкан бис, ам чаңгызы арткан.

– Силер кайыын ону билип алдыңар? – деп элдесиндим.

– Райпо даргазындан. Силерниң дугайыңарны дарга төөгүлөп каапкан болдур ийин. Аңныыр инспекторунда ажылдап турарындан эгелээш, алган кадайыңарга, ажы-төлүңерге чедир. Черле эки кижиге, шагдан тура таныш бис, чуртувус-даа чаңгыс. Кончуг чупскааның сөөлгү чылдарда арага ишпестээн – оозу бак, иштим багай, гастрит-тиг мен дээш, ынавастан. Ооң мурнунда амыр чүве-ле болгай, сарыг-суг көргөн согур буга-ла. Ооң-биле ишкен арагавыс цистерна ишти бар боор. Мен бодаарымга, ооң оозу овуузун – дээш, сөөлгү шилди куда берди.

– Ол дугайын хуннун-даа чугаалаар болза төңчү чок – деп чорда, кадайының ындыкы өрөөлден узун-узун уёлап, ондааны, ооң соонда чөдүргени дыңналды. Ооң кыс уруу ачазын кыйгыра берди. Кожам:

– Өйлөп-өйлөп бергедей бээр кадай – депкеш, дүргөн-дүргөн баскылап чорупту, мен база үнүптүм.

Дерткү эге

Ол ынчаар хараганнарны аралап, алаак арыгны бир кылган – кайда боор, аъттарым чок. Ынчап ээртинип турумда, ийи шак ажа берди. Чадап-чадап кааш, ында элээн ыракта, Хараар-Тей деп тей бар чүве, албан-биле аңаа барып, ооң кырынче үне бергеш, дураннап олуарымга, кедээр шатче эдержишкен үнүп чыдыр ийин боларын, оът-даа ызырбас, тура-даа дүшпес. Бодумнун аъдым улуг бора аът, деспес-даа, чаажы мырай амыр, шарыдан-даа дээре, кижиге чедер бээрге, кайгап алган турар. Өскези чаа-ла беш харлап чоруур доруг аът. Ол дээрге Борадан черле чарлып өлбөс, эмер кулун-на. Ыңай-бээр чорук кылырда, баглап кагбас болза, каяга-даа чедир эдере бээр.

Аъттарымның сыр соондан четкеш, Бораны мунуштум, а бирээзи оъттап туруп калды. Чүс метр эрткелек чорумда күжүр Доруг киштеп-киштеп, сидиредип келди эвеспе, черле ыңдыг-ла болгай кулугуруң.

Монгуш Самбылович идик-хевин-даа ужулбаан, бажыңыңдан элээн кыйызы, бистиң серивистиң баарында доорбаш мунушкан, чыып каан токпактарда чөленип алган олур.

– Сиген кезеринер ол бе – дидир.

– Ынчап бодаан чүве. Хүн харын кандаай чоор, чоп сактырымга, ам база чаар хирел.

– Чаары-ла албан ышкаш-тыр. Кудайны көрбөспө, ыглаар чеде берген.

– Аъттарым тыппайн саадап калдым. Орта эвес моомалар, тайгаже углапкан бар чыдырлар – деп чорумда-ла, демгим үзе кире берди:

– Тайга оъду катпаанда, кончуг чушкааннар ыңдыг болбазыкпа. Тайгалаваан аъттар ышкакжыл, хырны ам-даа үнмээн – деп, кожам шын-на шинчиледи. Оон тудуп турганым чүгөн көрүп кааш, тура халыды. – Оо, мөңгүн чүгөн. Чулар база мөңгүн ыйнаан? Узундын, мунгаш-дын – кайызы-даа хүлбүс мойнаа. Эдилээн эт-севин дооза аң кежинден бүткөн кижин эвес сен бе моң?

– Чок, оон ыңай чүм-даа чок ийин.

– Чаа, кайынам – деп, эш бүзүрөксөвейн-дир. – Элик кежи бар ыйнаан таанда?

– Ийе, ол бар.

– Ол-ла болгай. Оон ыңай та чүү бар. Чеже-даа чажыраарга, көстүлө бээр ыйнаан – дээш, каттыргылааш: – Бээр олуруп көрөм – деп чалай-дыр. Демги-ле доорбашын доора тыртып эккелди. Кожа олуруптувус.

– Кадайыңар кандыг-дыр?

– Бо дүне девидеп хондум – дээш, плажының адаанче хол суккаш, костюмунуң даштыкы карманыңдан водка, бир карманыңдан бичии көк стакан уштуп эккелгеш, водказының аксын даштери-биле хоора соп октапкаш, койтулады куда берди.

– Ийе харын, ынчанган болдуңар – дидим.

– Эмчи келдирер дээш, телефон тыппайн, ол-бо халың, түрөөн болбазык мен бе. Оода райпо таңнылы безин киирбеди. Мени танывас болгаш, коргары ол чүве бе. Шагдаа черинден долгап турдум. Эмнелгеге чеде бергеш, мырай шаг болдум. Оон дыка орай апарганда кылаштап келдим. Бо аразы талыгыр чер-дир моң – деп чоруй, дашказын сунуп келди. Ынавазымга-даа алдырбас боорга, ажырыптым.

– Ам кандыг-дыр ынчаш?

Боду база апкаш, шилин, стаканын артынче чажыра салып алды.

– Ам шымбай апарып-тыр. Чанынга элээн олурдум. Бодум база пат-тыр мен. Сөөлгү каш хонукта улаштыр апкан, хөлчок баксырап тур мен. Бертен чем база ишпээн. Кээримге, уруглар бажың ишти аайлаан, аштап, чугдунган тур. Шаптыктавазы-биле чүгле стакан «оорлапкаш», мында келдим – дигеш, эзээш, адыжы-биле арнын-даа чоттуна-дыр. Шынап-ла, элээн хүннер иштинде улаштырыпканы-даа шын боор, араганың арнында өдүп келгени илдең, эриннери кургап, карактары хашыйып, оларның ишти күртү караа ышкаш, кыза берип-тир.

– Бо кадай чоп шимээн чоор – дээш, туруп чыдырымда, дөңмээмден дедир олурту базып кагды.

– Бистиинде турдулар. Өңөр ишти печка чугайлап тур, а уруунар Чараш-оол-биле шала чуп турлар.

Бичии кызы Ая үнүп келгеш, кыйгыра-дыр:

– Ачай печкага от салыр. Ыяштан эккел!

– Чаа, уруум, дораан барайн.

Оларда ыяш кайда боор, бажыңның эрги ээзи чоруурда, ыяжының артыын садыпкан. «Дораан барайн» дизе-даа, кожам шимчеш дивейн, хейде-ле ынды-бетин көрдүне-дир. Тура халааш, токпаам чара шаап бердим. Монгуш Самбылович арагазын токпактар аразынче чажыра салып каш:

– Кордал чок төлдер боор, меңээ арага ижиртпес. Мону аппарып сала каапкаш, келийн – дээш, улуг кустак ыяшты алгаш чорунту. Мээң кадайым чугайлыг демир-хумуң, кисточка тудуп алган уткуй үнүп келгеш, дээрни дескиндир көрдүңүлээш:

– Ам чоруттунмазы ол бе? – деп айтыра-дыр.

– Аа, бөгүн-даа хей болгаяан – деп, кожам мээң мурнумдан доорадан харыылап кагды.

– Кадай чунар-демирге келгеш, чуна берди.

– Бо кожаны эмневес болза хоржок ийин – деп, санал киирдим.

– Канчаар?

– Хөлчок аараан кижидир, чүдөөн. Аыш-чем ижип чадап кагдым. Хөөн булганыр, ол хиреде кустунмас, хилинчектенип тур мен дидир. Черле ынчаш, шайлатса эки ыйнаан, эпчок болгай – деп, хөөреди аарак, кадайны көгүдө аарак сылдактадым. Ооң-биле кады сес бүрүзүн чарт, тода адаарын бар-ла шаам-биле оралдашкан болдур мен ийин, чүгө дээрге чугаам черле төрүмелинден палырааш кижидир болгай мен, элээрде безин чамдык сөстөрни чамдык кижилер, ол хамаанчок төрүп каан ием безин билбейн баар. «Чүү дидир бо оол?» – деп чанында олурган уругларындан айтырар. А бир эвес кылыктанган болзумза, азы ийи-бирни ижишкен болзумза, чүдөн дора. Ынчангаш кадайым дораан тудар, а уруум мырыңай хей,

чаңгыс кружка пиво-даа ижипкен болзумза, эндевес. «Ав-ай, ачам эзирик!» деп дораан алгырып үнер. Чамдыкта куруг черге безин шамнай бээр, удурлангырымга аксым кээп чыттаар.

Кадай бо удаада билбеди ышкаш. Киирген саналымга удурланмады.

– Акпаң эккел, магазинче баргаш, келийн.

Кадай халадының карманындан тудуш он рубль уштуп, менче сунуп чыда, дедир супту:

– Хей чүве, сен эңмежок арага садып эккээр сен. Хлеб база чок. Бодум барайн, сен эъттен дүлүп, мүнден кылып чыт – дидир. Амырай бербес мен бе.

Кадай шаг болган. Келзе-ле чайгыс борбак шил ылдыртып аптыр. Хоомайзынарымга, карактарын менче чара көргөш:

– Мындыг-ла болгай сен, алкоголиң хөдели бээр. Кижиге бажың чара шаптырыптың, Чамбалдай! – деп хөрөктөпти. Монгуш Самбыловичини көөрүмге, демги черинде келген, мени имнеп тур. Чанынга баргаш:

– Амдыгыңда хей, ынчаш бүдүү – дээш, чүвениң ужурун тайылбырлааш, оомну эдерттип киире бердим. Ан эъди көрүп кааш, чаа кожам харааргалын илеретти.

– Кончуг чупкаан, демги чүвениң ачызы-биле кежээки мүн артыын ам чаа эңдере дыгыпкан болбазык мен бе. Оозун билген болзумза, өйлөп чиир чүвемни – дигеш, каттыргылап, калчан бажының тас дүктөрүн аткаар суйбагылааш: – Мен-даа дыка эки кожага таварышкан-дыр мен. Аас-кежи-дир, оон башка чүү дээр деп. Кудан даштында мал-маганныг эвес, эът чок канчаар, ан эъди-биле амыдыраар кижини мен ыйнаан – дей-дир.

– Аңчының чурум-сагылгазын көөр апаар ыйнаан – деп кагдым.

Эъттеп, мүннеп доостувус. Даштыгаа, демги-ле олудувуска бардывыс. Чүү-хөө чүвелер дугайты хөөрежиң, таакпылап олур бис. Монгуш Самбыловичиниң уруглары шимээн чогул. Айтырарымга, авазында барган болдулар. Мээң кадай уруун эдерткеш, кинолаар дээш чорупту. Кадай меңээ:

– Ам арага ишпе көрем. Ооң-биле болзун – деп кагды. Ындыг чүве кайда боор, олар ажыт кире бээри билек-ле, бирээ бирээни аптывыс. Ша-даа четпээн – демги чүвевис төнген. Черле коктуг улус шыдажыр боор бе, эзириивис дыңзаан, чугаа база көвүдээн. Чаа кожамның эзирикте аажызы солун кижини-дир эвеспе дээрзин аңаа билдим: бо кижиге сөс черле бербес, чүгле мен чугаалаайн дээр, барык-ла домак бүрүзүн шимчээшкин-биле үдээр: бажын олбо чартыгынче каар, хол-будун караңнадыр, аткаар-ишкээр согаш кынныр, оон кедерезе ковайып тура халгыыр. Алгыраарын канчаар боор, кижини кудан чарлы бер чыгар. Шөгдөгүң деп, каш-даа сагындырдым.

эгелей бээр. Өске чүнүң-даа дугайында эвес, чүгле аңнап чораанының, аңчы өөрүнүң, оларга таваржып турган бир чамдыктары катгырынчыг-даа, бир чамдыктары коргунчуг-даа ужуралдарының дугайын хөөрөп олур. Бирээни доозуптар, оон минута-даа четпес, улаштыр өскезинче кириптер. Ооң бир төөгүзүн дыңнааш, бот дугайты бүзүрекесевес кижн болдум.

– Чазын, май айның сөөлгү чартыында. Хүннээрек черлерде хар шагда-ла чок, оыт-сиген үнүп келген, ыяш-даштың бүрүлери көгергилеп келгилээн, ынчалза-даа хөлеге таланың аргаларында хөртүктөр чытпышаан, хемчигештерде булук эчизинге чедир эривээн – дээш, менден папирос ап алгаш, кыпсып алгаш, чаңгыс соргаш, ыжын өске ашактар дег ажырбайн-даа, дашкаар үрүпкеш: – Мындыг болбазык мен бе: арага ижипкенимде бо чүвени бурулаткаш олуруп бээр – дидир.

– Оон?

– Оон ам чүү боор, ийи эштиг аңнап чоруп кагдывыс. Лицензия бижик бар эвес, кончуг чушкааннар оорланып чоруур-ла болгай бис. Кара-Суг деп чер. Узун-даа хемчигеш. Оон аңнап пат амдажаан бис. Аң-куш ында эндерик, чүү-даа бар: адыг-бөрү, сыын-мыйгак, элик-хүлбүс, тооргу, койгун, торлаа-күшкүл, күртү, кара-куш. Оон ыңай, ы... Күшкүл. Чок, адаан мен. Дийиң, дилги... Оон ыңай... чушкаан, демги төве дег чүвениң ады чүү ийик моң?

– Буур бе?

– Ийе-ийе, буур-булан. Аң-на хөй чер – дээш, таакпызын улаштыр-улаштыр соргулааш: – Кат, тоорук, мөөгү мырыңай эндерик – деп немең кагды.

– Оон?

– Бир чартыы ужу-кыдыы көзүлбес эзим-не болгай: бүдүү-бүдүү, бичии-бичии өзеннерлиг, хап чыдар сугларлыг. Чамдык өзеннерниң шыргайын канчаар боор, карак чыртпа. Аа муңгаранчыг! – дээш, караан шимгеш, бажын чая-дыр. Кижим чугаалаар дээн чүвезинче кирбейн, доора будалып олур.

– Оон? Ийи эштиг аңнап чоруп-ла кагдыңар? – деп далаштырдым.

– Оон чүү боор, хондувус. Чедирип каан машина кежээ дедир чоруй барган, улуг-хүнде кээп ап аар. Даң чырып кээри билек-ле тарай бастывыс: бирээвис – өзенниң иштиң куду, бирээвис – кырладып батты, мен – ортузунда мен. Кедеп чоруп-ла ор мен. Одагдан беш чүс – алды чүс метр эрткен болдум бе, эртпээн болдум бе, адаамда боо тог-ла диди. Олура дүштүм, менче аң халып кээр чадавас дээш. Беш хире минут эрткенде, база тог диди. Ам билип кагдым: эжим баштай аткаш, балыглаан, ооң соонда өлүр аткан деп. Дораан-на ээй тыртым. Бистиң аравыс ырак эвес болдур ийин, ийи чүс хире метр-ле боор. Өзенниң бо чарыында бөкпек шеттер

бар. Оларже кирип олурумда, дыйылааш үннүг бир-ле чүве алгырадыр. Үнүнүң харык чогу-ла кончуг. Сактырымга чаш анай-даа ышкаш. Тура дүштүм. База алгырды:

– Маа!

– Мырыңай-ла чанымда. Боом мажызын базарыңга белеткеп алгаш, олура дүштүм. Менден беш метр хире черде, шыргай шеттер аразында бир-ле чүве бүлөрөш диди. Топтап көөрүмгө, богда, эзирик. Халып чеде бердим, шынап-ла, шокар хокпалыг, шөйбек баштыг эзирик, болза-даа ылбыргай, шаразы олчаан, бут кырыңга-даа тура албас. Арай деп өңдейип келгеш-ле, барып ужар. Оон алгырар. «Кончуг чушкаан мооң иезин боолап каан-дыр. Чүү кончуг караа көзүлбестээн сойлук боор» деп иштимде эжимни чемелеп. Кыс азы төрүпкен аң атпас. Чүглө эр аң азы аныяктарын адар джиңип, дугуржуп алган болдур бис ийин. Чөпшээрөжип-ле олурган кижини. Ынчалза-даа дөстүнмес кижини, каракка көзүлгенин-ле диилеткеш туруп бээр. Ол хамаанчок, күшкүлдү безин ланчыы-биле тутсуптар чушкаан болбазыкпа. Ланчыы-биле аткан чудурук дег куштан чүү эът артар боор, чүглө тыныңга чедип каар. Ол дээш биске та чеже кончуткан, ол хиреде черле кезевес.

– Оон?

– Канчаар-даа аайын тыпшайн, кезек кайгап тур мен. Хөөкүй ырбыска эзирик чанында кижини-дайзын тур деп дүжүңгө-даа какпас, тургаш-ла, чаңгыс баскаш, барып ужуң, алгырып каап тур.

– Эжиңер?

– Эш-даа көзүлбес. Оомну көрзүңгөн – чок. Сыгыргыладым – чок, харыы чок. Садыңга садып турар, уруглар ойнаар свисток бар ийин, шагдаалар свистогу ышкаш аан.

– Ийе.

– Аннаарымда ону ап алып чаңчылдыг кижини мен. Биче оглум садып эккелген, та канчап харын таваржы бержик. Дилеп алган кижини мен. Өөрүмнү медээлээр чүвем ол. Оомну эдистим – чүү-даа сураг. Канчангаш көрүптейин дээримге, сизин кырын куду бир-ле кижини аң сөөртүп баткан, изи мырыңай илден, дүк-таагызы тоглап калган, а истиң кырында хан. Эдерип баттым. Бир черде чин-даа төктүп каап-тыр, бир черде сөөм хире шөйүндү чыдыр. Каш баскаш, өлүрткен эликке үстүгө бердим. Дөрт даванын ийини өрү угландыр хере тепкен, бажын ушкан дыт адаанче супкан, ишти чарык, улуг-хырны, шөйүндүлери уштуна берген, буттарының аразында барган – дээш, Монгуш Самбылович менче холун сунду. – Каам одуң.

– Оон?

Кожам таакпызын далаш чок кыпсып алгаш:

– Адыр – дээш, тура халааш, бажыңынче халыды. Көрүп олурарымга, бажыңче-даа кирбейн, кладовказыңче киргеш, үнүң келди, портвейн тудуп алган.

– Ону кажан-чежен садып алганыңар ол? – дидим.

– Мооң-биле кады эккелген кижиге мен. Силерниң кадайыңар амдыы кадайың аарыыңга човааш арага ишпейн барды ышкаш. Аңаа кудуп бээр бодаан кижиге мен. Ам канчаар – дээш, арагазын куда берди.

– Чок, мээң кадай черле арагага тура чок – деп кагдым.

– Ындыг кадайлар багай боор ийин: кижиге шаптык кадар – дээш, каттыргылады.

– Ындыг харын – деп, кожамның аайын эдэртип кагдым. – Оон?

– Кайда четчик моң?.. Аа ийе, элик чыткан. Эжим чок. Медээледим – харыы чок. Аас-биле-даа сыгырдым – сура-аг. Адын адап кый дептер часкаш, дидинмедим. Өске улус дыңнап каапса канчаар? Туттуруп алза канчаар? Ат болур-ла болгай. Серемчи херек. Ооң бо чоокта чогу-ла илдең, оон башка, чапты-даа берген болза, чедип кээр-ле болгай. Элик дээрге, аът оруу бар чүве, мырыңай ооң кыдыында. Ол оруктап өскөөн, баткан кижилер дораан эскерип каар. Чажырбас болза хоржок. Кускун черле сек эндевес дээри шын. Ийи кускун ол аразында база чеде хонуп келген, амыраанын илередип алгыржып, кырымда дескинип турлар. Чазыгы дээрге чүдек-ле болгай. Хензиг када-ла энмежок эътти сыыра кааптар. Эликтин өскөөр ырады апаргаш, будук-садык-биле базырып кагдым.

– Оон?

– Эзирикке дедир келген. Демги хевээр-ле, чүгле үнү демгизинден-даа харык чок апарып-тыр. Ол үеде эртен черле соок боор-ла болгай. Көөрүмге, дидиреп тур ышкаш. Кээргээш, сизен чулгап, шаразын аптаап, черге дөжөнүп чоруур элиим кежи бар чүве, аңаа ораап, шеттер доорзунга салып кааш, бодум маңнап-ла баттым. Дужар деп дугуржуп алган черивис бар. Чеде берген, ийи эжим кайызы-даа таакпы бурулаткан орлар.

– Чүнү атгың? – деп, Монгуштан доңгун үн-биле айтырдым. База Монгуш кижиге болдур ийин, чаңгыс чер чурттуг улус бис. А үшкү эживис Ооржак кижиге. База-ла бистиң-биле чаңгыс суму, чамдык тала-биле куда-хувуй, дөргүл-төрөл апаар. Ынчангаш үргүлчү кады аңнаар. А Ооржак хуу машиналыг, ГАЗ-69. Чамдыкта боду-даа мунуп аар. Чамдыкта оглу баар, оозу бисти октап кааш, дедир ап аар. Дүүн база ол эккеп каан.

Монгуш менче тулдур эвес, карааның ужу-биле көргөш, өскөөр көрнү берди.

– Чүнү атгың? – деп катап айтыргаш, олче көрүндүр дужааштыр олуруп алдым.

– Харын, дүвүрөңнеп чыткан аң аткан кижиге мен. Соондан. Дээшти ышкаш болду – деп шала багай, шаг чок үн-биле харыылайдыр.

– Хүлбүс бе?

– Харын оозун көрбедим.

– «Дээпти ышкаш» деп чүңүл? Барып көрбедиң бе?

– Чок, корткаш, дүрген дезиптим.

– Кымдан?

– Егерлерден.

– Оларың кайда чор? – деп улам сиңнигип олур мен.

– Канчап билир, кайыын-даа ап чедер-ле болгай.

Эштиң будулдуруп олулары-ла тодаргай.

– Егерлерден коргар кижичоп боолай берген сен ынчаш?

Эжим ыгыттавады. Харыылаар орнунга, рюкзагының аксын ажыткаш, колбаса биле хлеб дайнап эгеледи. Черле хоптаа кончуг чүве, ийи литрниц сакпың ишти мүннү чааскаан ижиптер. Боду ынчаш улуг, шыырак, хөрлүг, ооң-биле кады семис кижичоп болдур ийин.

Ооржак аңаа болчу берди:

– Богдаа, чаг берген кижичоп биле чаргы кылыр дээн ышкаш, аң адып каан кижини чоп байысаай бердиң? – деп, кижим бо ыйнаан.

– Чүңү адып каан кижил бо?

– Сувай элик-ле-дир.

– Сувай де. Ындыг болза оозун чоп орук аксында октапкан? Чүге чажырып кагбаан?

– Кай орук аксында-дыр бе? – деп, Ооржак сестип эгеледи.

– Мырыңай орук үдүндө.

– Богдаа, дүрген барбас болза, хоржок-тур – дээш, Ооржак тура халааш, рюкзагын чүктээш, боозун эгиннепти. – Че, чоруулуңар.

Ол аразы элээн ырак болдур ийин, үш километр хире бар, ам арта дөш өрү алыр. Монгуш соовуста чыдып калган.

Болган чүүлдү Ооржакка чугаалап бердим.

– Ол кайыын келген эзирик боор, аң аңаа төрүвес-ле болгай – деп, черниц байдалын пат билир кижин кайыын эндээр, Ооржак айып тышпайн чор. Мен база ужурун тып чадаан мен, бир-ле тывызык.

Эзирикке келдивис, кончуг чупшкааның мырыңай харыксыраан. Азырап алыр аргазы чүү ирги деп бодаан кижичоп болгай мен, хор эрээриниң кандыг-даа барымдаазы чок, чүгле ишти тынныг, алгырап дээш, аксын ажарга-даа үн үнмес. Дүрген-не аайлааны дээр.

Ынчап олурувуста, Монгуш чедип келгеш, бистиң чанывысче-даа чоокшулавайн, бөргү-биле дерин чотгунуп көрүп тур. Ооң ону дем-не көргени, чүү болганын билгени чугаажок. Назын талазы-биле улгадып, бежен хар элээн ажа берген кижичоп. Ынчангаш эрги эзунуң чүдүлге-сагылгазын, чаңчылын сагыксаары хөлчок. Аңаар мурнунда ыяап-ла чарын салып, алганыр, чем кылганда ыяап-ла үстүн чажар... Мооң мурнунда кажан-даа кылып көрбээни чүвеге таварышкаш, шынап-ла корткан, ынчангаш дезипкен.

– Бо чүвөң дүргөн аайла, дүргөн хөм – дидим. Кончуг чупскааның ынаар боор бе.

– Аа богда, оолдар, мени ынча дивеңер. Боттарыңар-ла аайлап көрүңер – дээш, ыңай кылаштап чоруй барды. «Мен-не хоржок мен» депкеш, Ооржаам база дезип чорупту. Ам канчаар, боскун одура кескеш, бичии балдым-биле чер оңгарлааш, хөөп кааптым.

Монгушту өлүрүп алган элиң сой деп база чададывыс, кончуг чупскааның от салып, шай хайындыра берди, суг кыды-ла болгай.

– Чүл моң, бо эликти төрүп алгаш турган деп бодай-дыр сен бе? – деп, Ооржак оон айтырды.

– Дүвүрөң чылгап турган аң. Элик, та чүү – соондан аткан-на кижини мен. Халып ыңай-ла болду. Изинге баарымга, хаң-даа аргам-чыланы берген. Истеп бар чыдарымга, харын ол-ла... элик дириг, менче көрүп чыдыр, төш бажынче боолапкаш, чоруптум... – дээш, Монгуш шак дүштү.

– А эзирик кайыын келген? – дидим.

– Иштин көрүңер даан – чарык, ок чара шаапкан. Маңнаарга чүү боор, чүгле ижин-шөйүндү эвес, оол савазы база сөөртүңөш, чарлы берген-дир, ынчангаш эзирик ушгунуп калган... Бичии тудуу хире чорду.

Ооң оозу-ла чөп, оон башка ындыг болур ужур чок.

– Кара кайгамчык чүве-дир але? Уваа, ындыг таварылга база турар чүве-дир аа. Шын чоор бе ол? – деп бүзүрөксөвейн ор мен.

– Шын, шын! Мээң-даа мооң мурнунда көөр хамаанчок, дыңнап безин чорбааным чүве-дир – деп, кожам бадыткай-дыр.

– Ындыг болза буктуг херек үүлгөткөн кижини-дир оң.

– Ойт, мынчанган де – дээш, Монгуш Самбылович холу-биле мени тырткылай-дыр. – Ийи эр чүү боор, аңны шаг-даа чедирбейн союп, бускаш, эът дүлүп алдывыс. Монгушту чи дээн – ынавас, оон үлештивис. Эът ал дээривиске, кара шору, холун чаңгыыр. Ооржаның дээрге кыжырымак болгаш каткыжы кижини, боду-даа, өске-даа кижини чүве чугаалаан болза, тадыгайнып-ла олурар. Монгушту дузап-ла олур: «Кончуг буктуг херек үүлгөткөн сен. Сээң мооң сөөлү сеңээ черле эки чүве көргүспес. Бодуң ийикпе азы өг-бүлөңниң иштинден кым-бир кижини чок болза озал-ондакка таваржыр, чок болза улуг аарыгга азы өлүм-чидимге таваржыр. Көөр-даа сен» дээш, чүү-чүү дивес дээр силер. Монгуштуң чонаада шог боду ыт чок, караа кылаңайнып олуруп-олуруп, адак соонда:

– «Шаанда улус төрүүр чедө берген хоюн дөгөрип чиир-ле чораан чүве. Ажырбас ыйнаан, оолдар» дээн болбазыкпа – дээш, кожам каттыра-дыр...

– Агартынары ол аа?

– Ынчанмайн канчаар. Чадаарда чугаа-дыр ийин. Шынап, хөөкүй дыка баксыраан кижини. Ооң соонда алды ай иштинде

бажыңындан көңгүс үнмээн... Богда, чүү апаарды бо? – дээш, кожам кудайже көргүлөй-дир.

Хат сыыладып, чаашкын дүжүрүп эгелей берди. Кожамның уруглары чизиреди салчып келдилер. Ачазының эзириин билип кааш, Чараш-оол тура дүшкөш:

– Ам база куттунушканың ол бе, ёра? Авам эмчиге чыдып алырга, амырап тур сен бе? – дидир. Үнүнүң каржызы-даа кончуг.

– Чок, чок, бо акың суг шайлаткан. Бичии ижиптим, оглум – деп, кожам чылдагаанны тып алды.

Айтырыг болгаш онаалгалар

1. Тоожунуң кол маадырлары Чамбалдай биле Монгуш Самбыл-овичиниң аразында харылзаазының эгези улустуң кандыг чаагай чаң-чылдарынга ооргаланганыл?

2. Маадырларның аажы-чаңында кандыг-кандыг ниити талалар бардыр, ону илередиңер.

3. Ийи өг-бүлениң кезигүннериниң омур-хевирлеринде, чаңчылдарында, амыдырал байдалында ылгавырлыг талаларны тодарадып, чоннуң амыдыралы-биле шүүштүрүп көрүңер.

Онгу эге

Уруумнуң кичээлдээр бичии столу бар чүве, чаңгыс тумбочкалыг. Чүнү канчаар дээш чоор?.. Аа, салааларым дыргактарын кезип алыр дээш болбазыкпа. Бичии хачы дилеп турган-дыр мен. Столду ажыптарымга, кылын көк кыдырааш чыдыр, даштында «Ынакшылдың сестери» деп каан. Эгезин номчуурумга-ла, сонуурганчыы кончуг. Хачы-даа алган чүве чок, кыдыраашты туткаш, сандайга олура дүштүм.

«Хы, чоп мындаа-ла бижитгинип турбас мелегей боор мен. Озалдап эгеледим. Ынчалза-даа канчаар, орустар «лучше поздно, чем никогда» дигир але? Оларныы, бодавыже, шын боор. Амдан эгелээш, кол-колун маңаа шорбарлап турайн. Сөөлүнде кым-бир кижиге херектиг-даа апаары чадавас. Каш чыл болгаш, бодум-даа номчуурумга солун-на ыйнаан. Мээң ашаамга... хе-хе-хе, кымыл ол ынчаш: оозу бе азы моозу бе? Че-че ыңай, кым-даа болза хамаан ийикпе. Черле бирээ тыптыр-ла ыйнаан. Келир үеги ашаамга сеңээ ынакшааш, бижип чораан сестерим-дир, ынакшылдың сестери дээш, кайы-бир хүнде тутсур-даа мен ыйнаан...»

Аргалыг-ла болза, шүлүктезе эки-дир ийин. Шүлүкчү эвесте, чүнү канчаптар! Азы өске шүлүкчүлерден диленир бе? Чок, ол ындыг-ла солун эвес, өскениң күжү-биле амыдыраан херээ чүл. Чамдык черлерге ажыглап болбайн аан, ынчалза-даа боду-ла кызытканы дээр болду бе.

Адырам, оон ыңай чүнү бижиир чоор?.. Чүү-даа болза Чечен-кыстың бирги «тоожузуңуң кирилдезин» маңаа доозуп каар-дыр. Ха-ха-ха! «Тоожу». Шынап-ла, тоожу бижипкен болзумза.

Черниң кырын каастап турар
Чечек тарып алган болза,
Сеткилдерден үнместей бээр
Чечен сөстүг болган болза.

Сонгу чүктен чырыын төккен
Шолбан ышкаш болган болза,
Чонувуска бараан болган
Чогаалчы боор салым болза.

7.VII

Чүл ол? Адырам, шынап-ла, чүл ол?

Хөй-ле ырлар дыңнап келдим. Оларның черле тозан хуузунда «ынакшыл», «эргимим», «чаражым»... оон ыңай чүү ийик мооңар? Ийе, «сарыым», «чассыгбайым». Улустуң-даа ырларында «дунда-кара», «хенче-кара», «чараш-кара» дээш, оон-даа өске хөй-хөй сестер киргилээн. Оларны бодум-даа ырлап-ла чор мен.

Эвээш эвес киноларны, шиилерни көргүледим. Оларда база ынакшыл-ла ынакшыл... Мени кандыг дээр, чүнү-даа билбес чораандыр мен. Чогаалга черле ындыг болур ыйнаан деп бодап чораан болбазык мен бе. Ам билдим ындыг эвес чүве-дир. Чогаал дээрге чуртталганың көрүнчүү, ында чүү болуп турарын чуруп көргүзүп турар чүве-дир. А чуртталга чүден эгелээрил ыңчап? Бодаарымга, ынакшылдан ышкаш-тыр.

Ынакшыл... Чүл ол? Адырам, менден айтырган дижик, чүү деп харыылаар мен? Өске улус та чүү деп харыылаар, а мен болза ынакшыл дээрге чуртталга-ла ыйнаан деп харыылаар мен.

Канчап барган кижии боор мен? Кандыг деп че? Сагыжым хенертен кудуушкун соонда дег, үерлээш турупкан-дыр ийин: ону бодаар, мону бодаар. Кайызы кедилиг ирги?

Терең сугже халды бергеш,
Кижии өлү бээр ийне.
Тенек оолга душчу бергеш,
Кижии түрөп артар ийне.

Кадыр элден кижии тайгаш,
Агым сугга дүже бээйне.
«Кайгал» оолга кадай болгаш,
Алызында куруг каайна.

Бодан, Чечен, бодан. Боданганы ботка херек.

8.VII.

Чаа кожалар көжүп келди. Эт-севи дыка-ла хөй, дыка-ла шыырак. Хөй шалыңныг ажылга турган улус боор. Оон башка ыңча хөй акшаны кайыын алыр деп. Оларга деңнээрге, бистиң бажыңы-выста барык чүү-даа чок деп чугаалап болур-дур. Дүгдө стол, мында стол, ийи орун, ийи чемодан, багай чем шкавы, ол-ла эвеспе, байгы хөрөңгивис. Шынап, дөрт борбак сандай, сава аймаа... Оода приёмник

безин чок. Акша тыппас авамда бе азы ачамда бе?.. Чача ыңай, ол-даа канчаар, кижичи кижиниң чуртталгазы аңгы-аңгы-ла ыйнаан. Мен ооң-биле... ха-ха-ха! Ооң-биле деп кайызыл ол? Канчаар чурттаар ирги мен?..

Өгнүң ээлери авам, ачам хире улус чорду, ам-даа аныяк. Ол угбай улуг аарыг. Хөөкүй оон та уштунар, та уштунмас. Мен дугайты чөгенир-дир мен. Кончуг-ла хараа-дыр, хөөкүйнү. Үш уруглуг. Улуун Чараш-оол дээр чорду. Менден бир хар улуг, мен ышкаш, он бир класска өөренир, чаңгыс партага-даа олураарывыс чадавас. Ооң адын тып-ла адаан-дыр, шынап-ла, чараш оол-дур. Кижизии, мөзүзү та кандыг. Чоорту көстү бээр оң. Ынчалза-даа чүрээмниң согарының чиктиин. Иий дадайым, кижичи-даа чүрээ өскээр чайлы бээр ийне.

Чүген суглуу шыңгырт кынныр
Кым деп кижичи халдып кээр чоор.
Чүрек хөөкүй шимирт кынныр
Кымны көргөш, девидээр чоор.

Аъттар дуую дидирежир
Кымнар даштын келгеннер чоор.
Ал-ла сагыш өскээр орап
Кымче чайлып олурап чоор.

9. VII.

Шынап ол дугайын уттупкан-дыр мен. Ажылдаарга дыка солун чүве-дир. Авам шын кылып чораан-дыр. Шынын сөглээрге, чассыг өскөн уруг-ла болгай мен. Ол хиреде авам бажың чуг, аяк-сава чуг, хеп чуг, инек саг, ону кыл, мону кыл дээш, кончуп чораан. Ынавазымга-даа албадаптар турган. Ачам меңээ болчуксаар, ынчалза-даа авам кончуптар. Хөөкүй ооң-биле маргышпас-даа ынчаш, таакпызының ыжын буруладып, чоорту дескелеп чоруптар. Та чүү кончуг таакпылаар кижичи. Бажыңга-даа ол-ла, даштыгаа-даа ол-ла. Аксындан ыш, кинода паровоз ышкаш, кезээде буруңай-нып олурап. Ол дээш, авамга чемеледип-ле турар... Көдек, соора бардым бе?

Ам, түр-даа болза, ажылда кирип алган. Өрээлдер ишти чуур, стол, сандай чүлгүүр, ол-ла. Черле солун-дур. Азы авам чанымда болгаш ындыг бе? А бир дугаар шалың алгаш, дыка-ла өөрөөн мен. Хөй-даа эвес, үжен сес рубль, каш көпеек. Ат салып турумда, сактырымга, холум сириңейнип турган ышкаш ийик. Ол хиреде дыка өөрөөн мен. Ынчанмайн канчаар, ол дээрге бодумнуң күжүм-биле тып алган акшам-дыр. Харым ам он сес. Он сес чыл иштинде азырадып келдим. Чаңгыс рубль кажан тып чоржук мен.

База хөк кижичи мен. Шалыңым алгаш, хамыкты мурнай-ла бодумга духи садып алыр болбазык мен бе. Ужурунда болза ындыг эвес турган-дыр, авамга, ачамга белек садып бээр. Ам канчаар, эрткен үе эрткен, эгидер аргажок. Ынчалза-даа еске артканын авамга берип каан мен.

Ачам сиген сарааттап тур. Шалың алдым дээримге, өөрүүрү хөлчөк. Дораа-ла арага сат деп барган. Мен харын магазинче халыыр сагыштыг турдум. Арагачы, кандыг-даа болза, төрүп каан адам-дыр. Авам ынатпаан, ооң кадында Чараш-оол келгеш, база шаптыктап каан... Эх, Чараш-оол, моон соңгааргы чуртталгамга шаптыктаар ирги сен бе азы дузалаар ирги сен бе? Көстүрүнүң орнунга көзүлбөөн боорун кай.

Бора булут дээрни шыпкан,
Кайы дагдан дойлуп үндү.
Бодал дээрге башты долган,
Кандыг оолдуң хайы болду.

10.VII.

Сен-даа эш Ч. арай ыңдыгызымаар кижичи эвес сен бе, тоолда ышкаш, караан хапташ алган, кулаан кумнап алган-биле демей, эскерер чүвөң-даа, ээлдирер кызың-даа чок. Баарыңга чечек-даа турза, көрбөйүн эрте бээр, тейиңде дээрде чөлөөш-даа турза, сонуургавас чыгыгы-дыр сен. Хүннүң-не душчуп, хүннүң-не көржүп тур бис. Сенден өске оол болза мынчага бирээни үүлгедипкен турбас бе. Оода кижиче чагдавас, кижиден айтырыг салбас. Кандыг кончуг даш чүректиг, доң баарлыг оол боор сен? Өске оолдар чоп ыңдыг эвес чүвөл, чаңгыс чымчак көрүштерге-ле, чылбаңайнып, сээк ышкаш ээргинип туруп бээр. Айтырыг салырга безин таптыг харыылават-тыр сен. Дүүн чеди айның каш ийик? Чүү дидим? «Бо кежээ сад кирер бис бе?» — дидим. «Чайым чок» депкеш, бажыңыңче кире бердиң. Чүү сен сен? Өрге, морзук сен бе, үңгүрүңден үнмес? Азы... азы... че, ону соонда айтырар мен.

Алыр сен бе, албас сен бе?
Алаң кайгап, чылзып турба.
Алыр хөңнүң чок-ла болза,
Албас мен деп шынын сөглө.

Кээр сен бе, келбес сен бе?
Хей-ле черге чылзып турба.
Кеди чок деп бодаан болза,
Кедээр тур деп шынын сөглө.

11.VII.

Колхоз чордум. Хондум. Төрөлдер-даа, таныштар-даа хөй. Харалаан, кол-ла барган херээм бүтпеди. Ооржак чогул, Абакандан машина алыр дээш чоруй барган дишти. Мынчап чаа ГАЗ-69 мунуп амыраар кижичи боор мен бе? Ол дээрге чаңныг төл болдур ийин, аастыг-сөстүг, эвилең, кижиге хырба дег чыпшынып-ла турар. Мында-бирээ дег эвес, белен-селен кысты беш-даа халытпас... Оозу харын ыңдыг. Ол хиреде... ам кайы хире апарган чоор? Хонуу-биле алыр болза, оон бээр тозан-даа хона бербөөн бе? Четкен боор. Ол хиреде сеңээ ынак-тыр мен дээн ышкаш тааланчыг сөстөр чугаалавас,

анаа-ла дүктүг-ары ышкаш, кижини долгандыр ээртинип-ээртинип, хөй-ле чылчыргай сөстөрүн сөглөп-сөглөп, чоруп-ла турар, кандыгаай чоор? Оон туржук сөөлгү үеде кээри-даа ховартап калды. Шынап-ла ынакшаан болза, мыя аразынга белең чиик мапиналыг чолаачы хүнүнү-не далбайтып кээп турбас чүве бе?

Айтыргының бир шиидин тыпса деп бодаан кижини мен. Ол меңээ дыка чугула, чүгө дизе... чүгө дизе ында чылдагаан бар.

Даай-авам меңээ дыка ынак, авам-биле дөмей, чүнү-даа дилээримге, черле ойталавас. Аңаа барганда, данды аңаа хонар кижини мен. Кожамык билири кончуг кадай.

– Меңээ кожомыктардан адап берип көрөм, даай-авай. Мен бижип алың – дидим.

– Канчаарың ол? – дей-дир.

– Херек.

– Кожамыктар янзы-янзы: чер чурт дугайында, эки аът дугайында, ажыл дугайында, ынакшыл дугайында... Кандызы сеңээ херек чүвөл? – деп сонуургай-дыр.

– Ынакшыл дугайында.

– Ой, авайым, ынакшый бердиң бе? Адын ада, оон башка айтып бербес мен.

– Чок, кымга-даа эвес.

Чаа, оон-даа адын ада дээш олурупкан. Мен кайын адаар мен. Адаар дээрге-даа кымны адаар мен. Арай деп чаннып чыткаш, чугаалаттырып алдым.

Ужар кушка чалгын херек,
Хемнер кежер, даглар ажар.
Уруг ботка эш-ле херек,
Кезээ шагда кады чурттаар.

Сайлык кушка чалгын херек,
Аткаар ужар, ишкээр ужар.
Чаңгыс ботка эш-ле херек,
Назынында кады чурттаар.

Бирээзи ол-дур. Өскелери соонда херек.

14. VII.

Складта ажылдай берип-тир. Оон эргелекчизи деп бодаар силер бе? Чок, анаа-ла чүдүрүкчү! Мен-не ол хире чараш болзумза, сокса-даа далганныг шоодай чүктеп, арагалыг хааржак көдүрүп өлбөс мен, ыянчыг.

Ойт, Чараш-оол бо келди. Арны-бажын көрбөс бе: былчак, чүглө караа кылаңнаар. Оода чоп хеп-хувун кактап, чунуп-чангып албас чүве ийик. Көөрөгеттинген дег, хөйгө көзүлдүр ол хевээр базып кээр.

– Оо, пудралаттынып алган. Боларның кыссыры ол-дур аа! Оолдар база кыссыр чүве-дир аа! – деп кочулаксаар сагыштыг мен. Мээң оомну канчаар билип алчык. Кылаштап орган боду тура дүшкөш, менче (ажык сонга караанга турган кижини мен) чөгөнгензиг шырай-биле көрүп туруп-туруп, мени билбес чүве дег:

– Далган-дыр – депкеш, дүште-даа чок кылаштап чоруй барган-дыр. Өске оол болза бир янзы харыылаа дег, аңаа сылдап алгаш, чугаа-даа үндүрүксээ дег.

Авам ону дыка мактаксаар. Сактырымга, ооң оозу барымдаалыыла шын. Ол хамаанчок күдээ кылыксаар хөөн бар. Амдыызында дорту-биле чугаалавады, ынчалза-даа чугаа аразында элдээртип орар. Ой та, оон күдээ үнер деппе? Ындыг өөдежок оол кымга күдээлеп шыдаарыл ол.

15.VII.

Ажыл шагы төне берген, кежээ-ле болгай. Чааскаан бажың ишти чуп турган мен. Авам хлеб садып эккэйн, магазин хагдына бээр дээш халаан чүве. Телефон каңгырт диди. Тудуп алдым. «Кымыл?» – деп, элээн эзирик кижиги айтыра-дыр. – «Чечен-кыс.» – «Аа, сен-дир сен але. Чү-чүнү канчап тур сен?» – «Бо кайызыл?» – «Ооржак-тыр мен, Ооржак» – «Аа, Ооржак! Кажан келдиң?» «Ү-үш хондум.» – «Машинаң ап алдың бе?» – «Ийе.» – «Чоп сураг бардың?» – «Чай чок, чай чок.» – «Ындыг бе?» – «Ийе.» – «Ыы, демги ол, бээр чоп келбестей бердиң?» – «Чү-чуг-ааладым чоп, чай чок деп.» – «Ол сөөртүп турар даргаң район төвү кирбес кижиге?» – «Аа, ол дарга ме-мени үндүр сывырыпкан.» – «Сывырыпкан?» – «Ийе.» – «Чоп?» – «О-оолдар-биле бичии ижипкен.» – «Ам чүү машина алдың ынчаш?» – «Сүт сөөр-сөөртүр. Ду-душкуже! Да-далажы бердим.»

Ол-ла. Сактырымга, чугаа төнмээн, иптимде хараадаксап, телефонум салбайн турумда, авам кирип келди, чаңгыс хлеб сеткиде халаңнадып алган.

– Кайнаар телефоннап чыгтың? – дидир.

– Чок.

– Кым телефоннады?

– Ооржак.

– Чүү Ооржак.

– Колхозта чолаачы аан, ГАЗ-69 чолаачызы аан.

Төрээн колхозунуң улузу-биле танышпайн канчаар, авам-даа ону эки билир. Ооң ада-иези-биле үелеш, өңнүктер.

– Ол чоп телефоннай берген? – дээш, хлевин стол кырында салып кааш, джемперин ушту берди.

– Сүт сөөртүр машина муна бердим-не дидир.

– Оозун чоп сеңээ илеткей берген?

– Та.

Бажыңывыска Ооржак кирип кээр чүве. Ында чүү деп. Таныш-көрүш болганда, аралашпайн канчаар. Авам оон өске чүнү эскерип чораан боор. Бистиң аравыста шал-бул, ам-даа ужурү эки тывылбаан

харылзааны ол хөөкүй кайын билген деп. Ам харын сезик апты ышкаш. Менче чиктии дегет көргөш, удур айтыра-дыр:

– Өгленир оол дижик. Ада-иези арага кудуп каан. Кудазы кажан болур деп турар чүве ирги, сен билдиң бе, уруум?

Кайгай берип-тир мен. Дыңнавааным-даа чүве-дир.

– Чок. Кымны алыр деп турар кижил? – дээш, кылып турган ажылымны ара каапкаш, ковайып келдим.

– Сен танывас сен. Хүреш-оол уруу дижик. Саанчы – дээш, менче карааның ужу-биле көргөш, дораан-на өскээр көрө берди. – Боду арай тура чок хевирлиг-даа дижир, ол хиреде күдээлеп барып-ла турар дээр чораан.

Өс-баарымны бир-ле чүве дырбактай берди ышкаш. Хол-будум чайгаар-ла суларай берди. Хейде-ле шала дүрбээн кижил бооп, күдүжеңейнип тур мен. Кезек када кайывыста-даа ыт чок.

Авам мегелеп билбес. «Аан ыңдыг турган-дыр. Черле харын кайгаан мен. Бодунда сагыш бар, ол хиреде шиитпир чок... Бир-тээ ыңдыг болганда, ону чоорул чыдыдыр. Бот оолдар чок бе... А телефоннап чыдар херээ чүл мооң ыңчаш?»

Бодалымны авам үзе кирип каапкан:

– Арагалаары кончуг оол дээнигай. Ынчангаш-ла чиик машиназынга, эмдик аът дег, мөгдүрүп каапты ыйнаан.

Ыттавадым. Авам черле арагачы кижини көөр эвес. Олче мени чагдатпас-даа.

16.VII.

База колхоз. Чораан чоруум чогувады. Ооржакты көрдүм-не харын. Хөлчок-ла чугаалажыксаан мен, ынчалза-даа чүрээм чагдатпады. Чагдатпайн-даа эвес, боду менден десе берген.

«Молоко» деп каан машина контора аксынга турду. Хөрээнде сарыг баштыг, кызыл арынныг уруг олурду. Саанчы уруг ол чүве ыйнаан. Ооржак мени көрүп кааш, чанымга турган боду экии-даа дивейн, машиназының хөрөөнчө кире халааш, эжиин хак кылдыр хаапкаш, диргиредип ыңай болду. Эгенгени ол бе азы херекчок деп бодааны ол бе?

Та канчап тур, бодуң-на бил. Сенден кайын халбактаны бээр мен. Сен утканда, мен сагынганда болгай аан.

Черимейде база-ла бар,
Сенден чараш база-ла бар.
Мени далдал, менден дескеш,
Мелегейге душтуң халак.

Сенден чүгле чаңгыс айтырыгдан салган болзумза:

– Чүге телефоннап чыттың?

17.VII.

Чүнү бжиир чоор? Хүннер эргип-ле тур. Онза чүве болбады ышкаш. Хөрек-чүрек куюмнап, хөңнүм караргаш, кандай чоор...

Чок, ону демдеглевеске таарышпас боор, Монгуш Самбылович аът боолап каан. Көргөн-не болгай мен, ачам бижик бербезикпе. Меге саазын. Улус аайындан эртпес кээргенчиг ачам-дыр ийин. Бер дээрге берип чыдар, ал дээрге ап чыдар. Черле ынчаш, ачам сактырымга, эмин эрттир бөдүүн ышкаш. Идик-хевин-даа баспас, идиин-даа кремневес. Нарыыдаар деп-даа чүве билбес. Хөөкүйнүң кедиптер көрүштүг костюму-даа чок. Биеэги-ле чаңгыс бора костюму. Кыжын-даа ол-ла, чайын-даа ол-ла. Авам дээрге, аңаа бодаарга, дыка нарын болдур ийин. Хеп солуур, артык-артык хеп садар. Кырган хирезинде модазыраар. Хайыраан дас кара чажын кестиргеш, бажын саргарты өрттедип, дыдыраартып алган. Оон чараш апаар бе, аныяксый бээр бе? Хей чүве-дир ол.

Ол-даа ындыг-ла дижик. Чаңгыс-ла аажызынга таарышпас-тыр мен. Ачамны, арага ижерге-даа, ишпеске-даа, арагачы дээр. Ол сөс ооң аксында баглап каан-биле дөмей. Чамдыкта оозун ежештирип алып.

Ча, маңаа соксайн. Суг сөстүң херээ чүү боор.

19.VII.

Ол боор, таптыг болду кулугурну. Черле оолзуур чүвези чок, пөрүк, бак чүве. Канчаар эвес адырам дээш, өнедиин ынчалдым. Авам чок, авам-даа эвес, ачам кайгаан боор. Чадаг-тергезиниң мурнунга олуруптарымга дыка-ла эпчоксунду ышкаш. Мени ынчап баар деп кайын бодаан боор ол. Чүү-даа болза тепкеш чорупту. А мен дээрге олче чоокшулады кедээр чыырлып, амырап чораан мен. Аргышкан кижилерниң бисче сонуургап көргөн карактары-даа хей. Ам-на дузакта туттурдун-на деп бодапканым ол ыйнаан! Харалаан, ындыг чүве кайда боор. Чараш-оолда ыгт чок. Авамга баар мен дээн-не болгай. Олче эвес, ажылдаар черинче ээпти. Чеже манаар, чугааны бодум эгеледим.

– Таныжың уруг бар бе, Чараш-оол? – дидим. Бодалы чардыгып чораан боор, мээң сестеримни эки дыңнаваан, «аа?» дидир. Дем-гизинден-даа дыңзыды айтырдым.

– Бар, бар – деп, бо ыйнаан моң. Өдүм чарлы бер часты, ес-баарым, улуг качыгдалга таварышкан дег, саргып эгеледи. Дүже халып кааптым. Тьфу, сени, кыс кижинден дора...

Ам канчаар кижинден боор мен? Сактырымга, бир-ле оолга ылап-ла ынакшыдым-даа ышкаш. Оом кайыл ынчаш?

20.VII.

Менде хөглээр харык кайда боор. Чыда кежээледим. Чем безин чиир хөйнүм чок болду. Авам, ачам сымыранчып олурдулар. Мээн дугайымда-ла боор. Удуп чадап пат болдум. Он ийи шак ажып турда, бир кижичи соңга дужунда соктап келди. Ч. деп бодадым. Чок, ол эвес, өске оол-ла чорду. Гитара тудуп алган, бажын селберээртип алгаш, соңга дужунга олура кежээлээр чүве. Ооң меңээ херээ чок. Ол-ла!

Булуттавас Кызыл-Тайгам
Чүгө мынчап булуттадың?
Муңгаравас күжүр бодум
Чүнүң ужун муңгарадым...

21. VII.

Демдеглелдер аңаа төнгөн. Чогаал-чагаал ужуру билбес кижиге, меңээ ындыг чүве бе, уруумнуң бижип турары – ёзулуг чогаалзыг ийин: солун-даа, уткалыг-даа. Уламчылаар ирги бе? Чугаажок. Бижизин, бижизин. Чүгле номчудум деп чугаалап болбас.

Кыдыраашты дедир суп кааш, боданып тур мен. «Шаанда бо кижичи база ынакшып-ла чораан болгай. Таанда ынчаар муңчулуп, сарынналып чораан кижичи боор мен бе?.. Сактырымга, таан ындыг эвес-даа ышкаш. Азы утгундура берген чоор бе?..»

Автолавка хириледип келди. Монгуш Самбылович кабинадан үнүп келгеш, бут кырында арай деп-ле тутгунуп тур. Чолаачызы машинаның соондан бирээзи долу, өскези орту хире – ийи шоодай ужулгап, даргазын бажыңынче кирип, шоодайларын дажыглап бергеш, боду кап чорупту.

Беш минута эртпээн боор. Кожам эңмежок эът ийи холунда тудуп алган элеңнедип келди. Дыка-ла эзирик, билир-билбестин аразы, чугаазындан-даа кижичи билип алып чүве чок, чүгле ийи сөстү кончуг чарт сөгледи:

– Садыптым. Базаарлаптым.

Эътти ынаар стол кырынче октапкаш, карманындан водка уштуп эккелгеш, аксын дижи-биле арай деп ажыткаш, шаажаң ортуже чедир куткаш, дужай-дыр:

– Иш!

Ынавазымга-даа кайын алдырар, шуут-ла аксымче кудар. Тү-вексингеш, ток кылдым. Боду сандайга олургап, дорaa-ла столга баартактанган соонда, ол хевээр бажын көдүрбейн барды.

Суурга кежээликтей келдивис. Бажыңывыска четкелек чорувуста, Чараш-оол биле Зоя уткуштур келдилер. Кайызы-даа кылаңтас. Зояның кеттиниң будуттунуп алганын деңнээр чүве-даа тышпас мен, тарлан-шокар – бир-ле сараакай кадыны. Чараш-оол колдуунда-ла спортчу, ажылчын хеви-биле чоруур чүве. Элендизи чеде берген хүрең костюмнуг, оозун ында-кайда, дыштаныр хүннерде кедип алган чоруурун көөр кижжи мен. Ам дээрге чап-чаа куу костюм, чап-чаа майыктааш кедипкен. Көөрүмге чаражы шынап-ла кедергей. Мындыг оолга кыстар чүрөөн алыспайн канчаар.

– Аңчылар, эки бе? – деп, Чараш-оол чазыы кончуг мендилээш, – олча-даа бар-ла ыйнаан? – дээш, адазының дергизин салаазы-биле иткилээш: – Охоо, бар-дыр, бар-дыр! – деп кагды. Адазы оглун магадап:

– Кончуг чушкаан, дүүртен кылаштап олурда, бо чүү деп сайыт боор деп бодадым. Мээң оглум ышкажыл. Эр деп чүве ол болбазыкпа. Костюм садып алдың бе? – дигилеп, амыраары-даа хөлчөк.

– Ийе, ачай. Бөгүн шалың алыр-ла болгай бис, билбес эвес сен. Чыып турган акшам немеп тургаш, костюм, ботинки садып алдым – дээш, бодун көрдүне-дир.

– Тас-тыр, оглум. Дыка тааржыр костюм-дур. А ачаңга, дуңмаңга чүнү саттың?

– Омакка бир чүве садып бердим, көре бээр сен ыйнаан. А сеңээ – дээш, адазының арнынче көргөш: – сеңээ бир шил водка садып каан мен – дидир.

– Аңаа-ла бүзүрөвес мен, оглум. Барып-барып Чараш-оол меңээ арага садып каан болза, бо бүргег дээр дораан аязыр – деп, адазы кайын бүзүрээр.

Чараш-оол каттырымзааш:

– Шынап ийин, ачай. Бо Зоядан айтыр даан – дээш, оозунче эргелии кончуг көре-дир.

– Шынап-шынап – деп, оозу бадыткады. Боларның моозу шын чоор бе, кожа, дээнзиг Монгуш Самбылович менче көрүндү.

– Мен ам ажылдаа-ла каш-даа шалың алдым. Сээң арагалаарың кончуг боорга, чүнү-даа сатпайн келдим. Ам бодаарымга, мээң оом чазыг ышкаш. Ынчангаш сээң ынак барааның боорга, өнедин водка саттым. Түңнелин көөр-ле ыйнаан. Чүгле оон ыңай ишпес сен көрем – дээш, Чараш-оол каттырды.

– Кайын ынчал баар мен, оглум.

– Ындыг болза холуң эккел.

Ийи адашкы хол тудушту. Чараш-оол биле Зоя кинолаар бис дээш чоруштулар. Уруумну көөрүмге, бажың азыында чөленип алган

тур. Уткуй чоруптарывыска ыңай ажыт кире берди. Чүнү бодап туржу ирги, хөөкүй уруум? Зояга адааргап туржу ирги бе?

Хүлбүстүң чартык эъди дээрге, арбын-на болгай. Кадайның өөрүүрү-даа хөлчок. Боду-ла уштуп, тавакта салып тур. Черле ыңдыг кадай: аңнааш олчалыг келген болзумза азы кандыг-бир чүве тып эккелген болзумза, амыраары аажок. Ылаңгыя шалың алыр хүн чоокшулап келгенде, каржы сөстери утгундурар, аксы-мурнунуң чымчаа-даа хөлчок апаар, бичии-бачыы боостaa соктаптарымга ыыт чок эрттирип каар.

Чечен-кыстың шырайында өөрүшкү көзүлбеди, харын бир-ле чүвөгө алаагып, мунгарап турар ышкаш. Мурнунда болза, олчалыг келгенимде, иези дег өөрүүр чүве. Бичезинде суг аңнаар деп баарымга, дириг диин, дириг койгун эккел деп чагыыр, кээримге, ооң кайыл, чоп эккелбээн сен дээш, кижичулаа амыратпас. Ам улуг кыс ыңдыг аажы кайын үндүрер. Ынчалза-даа авазының өөрүшкүзүңгө катчыр ужурлуг. Мындаа чаа-даа ыңдыг ийик. Бөгүн чаңгыс сөс-даа этпеди. Бистиң чанывыста, эргин кастыында, чөленип алган, ийи караан дашыладып тур.

– Чоп мунгаргай сен, уруум?

– Чок – деп тоомча чок харыылады.

– Уруунуң чогаал чогаадып турарын ам-даа билбес кижичулаа сен бе? Даңды боданып турар апарган – деп, авазы доорадан чаржашты.

– Ча, анчыг, чогаал-чогаал деп алган – депкеш, Чечен-кыс ыңай кылаштап чоруй барды.

– Кым атты? – деп, кадай сонургай-дыр.

– Мен.

– Өлүрген аңны ыяап-ла хамык аңчылар деңге үлежир деп дүрүмнү чүү кижичулаа тыпкан чүвел ону. Аткан кижичулаа хөйүнү ап турза канчап баар чүвел. Хөйүнү кылган кижичулаа хөйүнү алыр деп принцип бар ышкажыгай.

– Тыва улустуң чаңчылы-дыр.

– Ол дээрге эргижирээн чаңчыл-дыр. Ону чок кылыр херек.

– Ча, шаптыктава. Хүн чаңгыс эвес, ийис чоор. Бөгүн мен өлүрер, даарта өске кижичулаа өлүрер. Сен арай – деп, сөзүм дооспаанымда, Монгуш Самбыловичиниң «болур бе» дээн сөстери дыңналып келди.

– Болур, болур.

Кожам кирип келгеш, стол ужунда сандайга олуруп алгаш, карманында шилче имнеди. Мен бажым чайгаш, кадайже имнедим. Моон айтыр дээрим ол ийин. Кадай демги сөстериң кожазы дыңнап каан боор дээш, эгени берген боор, кымче-даа көрбейн, шай чылыткан кижичулаа бооп тур. Монгуш Самбылович менче караан баскаш:

– Че, кожа, Чараш-оол мындыг чүве садып каан-дыр. Чүден болган чүве ийик. Иелээ аптар бис бе, өл-чаъска өткен улус? – дээш, шилин уштуп, стол кырынга салыпты. Шынап-ла хүннү бадыр бораңнаан, өйлөп-өйлөп сидиреди каап турза-даа, колдуунда акаъстап хүнзээн. Бистер элээн шырыныга-даа берген бис.

– Мегелеведеңер! Силерге арага садып каар кижича Чараш-оол бе? Ыңай ооңарны алгаш үнүңер! – деп, кадай-даа кончуттунуп үндү.

– Шын ийин, дуңмам, болар дыңнап турду. Ындыг але, Чамбал?

– Шын, шын – деп бадыткадым.

– Силерниң ооңарга кым бүзүрээрил? Кел чыткаш, боттарыңар садып алган-дыр силер. Монгуш Самбылович, ыңай ашарыңар. Бистиң-биле эдержир болзуңарза, орта эдержинер. Эдерипшес болзуңарза, бодуңар мөрүңерде чурттаңар! – дээш, кадай алдырар хире чогул.

– Чоп алгырар сен? Анаа чугааланзыңза – деп, эшке болчу бердим.

– Алгырбайн. Анаа оргап-ла алкоголии хайнып канчаары ол? Сен харын орта олур. Дезиг дезигге ынак, тенек тенекке ынак, арагачы арагачыга ынак. Артында Чараш-оолдуң адын тудуп де.

– Шын, шын авай. Мен база дыңнадым. Даштыгаа Чараш-оол ачазыңга чугаалаан чүве – деп, бистиң чанывыска чеде хонуп келген Чечен-кыс база бадыткай берди.

Кадай кайын бүзүрээр.

– Ча, мегелеве! Сен чоп бичии кижича чугаага киржи бердиң? Арагачылар азыраарың ол бе? – деп, уруун чаңчапты.

– Харын шын ийин – деп, оозу маргышты.

– Ча. Калчаарашпаңар! Чараш-оол садып-даа каан болза, бо Чамбалдай ону ишпес! Ыңай алгаш барыңар! – дээш, шилди алгаш, Монгуш Самбыловичиниң холунга тудускаш, ыңай үне бериңер деп имнеди. Кожам шагжоок туруп чорутту. – Арагалап турбайн, аъдым өртээн төлөп бериңер! – деп, кадай соондан алгырды.

– Кончуг чупкаан, уттуп алган-дыр мен. Бир дугаар хүнде-ле эккеп бээр мен – дээн, кожомның үнү дыңналып келди.

– Алкоголиктээрге ындыг боор, уттуучал апаар. Ол хамаанчок алган кадайын, ажы-төлүн безин уткаш, тояап, чакпыыл ыт дег чер кезип чоруп бээр – деп, кадай хыйланып тур. Чечен-кыс плащ кедипкен, холунда солун дүре тудуп алган үне халыды.

– Чараш-оол деп чүзүл. Ол ынчап-даа өлбөс. Боттары мегележиң – деп, кадай бо дугайты чугаалаттынып, эът дүлүп тур. Эът кезеринге, бижек чанырыңга кончуг кадай, чамдык эрлерден ажыг.

Чечен-кыс кире халып келгеш, бир шил водка стол кырынга салыпты.

– Иш, ачай.

Авазы аайын тышпайн барган. Көрүп олурарымга, ийи холу безин салдына берди, кылып турган ажылын ара каапты, уруунче

кайгап алган, ийи караан алараңнадып тур. Мен база кайгап калган мен. Барып-барып мээң уруум шил эккээр деп дүжүмде-даа чок. Бирде уруумче, бирде кадайже, а колдуунда-ла баарымда, карактарым чип-чиге дужунда «водка» деп кызыл бижиктиг шилче көрүп каап, шимчеш дивейн олур мен.

Үжелээн кезек када ыыт чок бис. Бажың ишти шып-ла шып-шың, чүгле эът чыды билип каапкан ымырааларның ыылаары, печкада хып чыткан оттуң хүүлээри дыңналып тур. Адак соонда ол ыржымны мээң кадай үреп эгеледи:

– Акшаны кайыын алдың, өөдежок херээжен? – деп, уруун сыындырар сагыштыг.

– Кайыын боор, каменоктан.

– Чүгө? Сеңээ кым чөпшээреди, аа? – деп, кадайның үнү дыңзып, ийи эрни бырыгайнып тур. Чечен-кыс кажан-даа авазының аайындан эртпес, ооң чөпшээрели чокка чүнү-даа кылбас чораан. Бөгүн ооң бодунуң кара туразы-биле баш минни бергени кайгамчык.

– Меңээ чөпшээрелдиң херээ чүл? Мен база акшаны ажылдап турар кижиги мен, акша чарыыр эргелиг. Азы мээң эргем чок кижиги мен бе?

Кадай кезек тулуксады, ынчалза-даа чугааны уламчылаар чылдагаанны тып алды.

– Ыы, эргелиг кижиги ачаңга өске чүведен садып берзинзе, чоп ыяавыла арага сада берген сен?

Чечен-кыс алдыртпайн тур.

– Сада бербейн. Улустуң ажы-төлү адалыг болганда, мен база адалыг мен. Улустуң ажы-төлү адазын хүндүлөп турда, мен база ачамны хүндүлээр эргелиг мен. Иш, ачай, иш! Мен сени, Чараш-оол ышкаш, соң даарта ишпе деп сургавас-даа мен, Чараш-оол ышкаш, хол-даа тудушпас мен. Баштыг кижиги бодуң билир-ле сен ыйнаан – дээш, Чечен-кыс дирт-сарт бодунуң өрээлинче базып чоруй барды. Аңаа барган соонда, орун пружиназы шыгырт дээш, иш-кирнигип ыглааны дыңналып келди.

Аяс турган дээр чүгө бүргей бээрил? Чылдагаанныг. Анаа орган кижиги чүгө карааның чажын төгө берген? База чылдагаанныг. Мен-даа билип-ле ор мен. Кадай-даа кайын эндээр, менден артык билип турар-ла болгай. Чүвениң ужурун-даа ам кээп даап каапты ышкаш, Чараш-оолдуң арага садып бергенинге ам кээп бүзүреди ышкаш. Уруун-даа кээргей берген боор, ынаар кылаштааш, оозун аргалап тур: «Ыглава, уруум, че. Чоор сен ону». Оозу ишкирнири дам барды. Мен чүү боор, думчуум аксында шилче кайгап алган, кадайдан корткаш, хол сунарындан дидинмейн, боостаам кылдырады чараам сыыртынып каап, кылайты кайгап алган олурбушаан мен.

Кадай дедир кылаштап келгеш, шилди печка чанынче тургузуп кааш:

– Доо Монгуш Самбыловичини кел де – деп айбылай-дыр.

– Чүге?

– Харын кел де.

Баарымга кожам от салып алган, эът дүлүп тур. Омак адазының чанында олурупкан, Монгуш Самбылович бажыңга азып алып мен дээш, хүлбүс мыйызын союп алган чүве, ону аңдара-дүндере тудуп, магадаан ор.

– Бо хүлбүстү кым атты, акый? – деп, Омак, адазыңга чаңгыс сөс чугаалавайн чыдырымда-ла, айтырды. – Ачам чоп мен аттым дээрил?

Монгуш Самбылович хүлүмзүргөш, менче караан басып кагды.

– Ачаң өлүрдү.

– Мен меге деп бодадым – дээш, Омак менээ олурган сандайын чайлап бергөш, мыйысты ханага чыпшыр тудуп тур. Асса кандыг боор эвес деп шенээри ол чүве ыйнаан.

Монгуш Самбылович:

– Борбак-Карак сени канчап салыпкан? – дидир.

– Салыр хамаанчок, сени кел дээрге, келдим – дидим.

– Мени бе? Ылап бе?.. Дээр аяскан-дыр – дээш, каттыргылааш, шелегер иштин өрү сайгара туткулааш: – Ол чалаан болза баар анаар – дээш, холдарын чунуп, чоттунгаш, шаажаң долдур вермишель ургаш, стол кырыңга салып кагды. Оон оглун чагыды: – Дузун каап каан мен, оглум. Эътти былгап, аңдарып тур. Элээн, чээрби минут хире хайынган соонда, мону уруптар сен. Ынчангаш чемненип ал.

Оон шкавының иштинден демги шилин уштуп эккелди. Ол кайын дөстүнер, аксындан апта берип-тир.

– Аптым. Чараш-оол мегелешкен-дир. Читкен шилим тып алдым. Сен база бирээни ажырывыт – дээш, кудуп эккелди. Дем-не чилбизи хайынган кижичү боор, дораан-на ток кылдым.

Кээримге, уруум чок. Кинолаар мен дээш, халып чоруй барган, авазы эът чип ал дээрге-даа ынаваан болду. Үжелээн эъттеп, мүннеп, шайлап, элээн үр хөөрештивис. Дашка көдүреринге кадай киришпеди, кожам-биле иелээн арыдыпкан бис, кадайның демги аажызы бе азы хөй чем чипкенивистиң салдары бе, бир-ле чүвениң салдары-ла болган боор, чогуум эзиривээн-даа бис ийин.

Тавакта чыткан эътче көргөш:

– Чоп кевир азып албас силер? Чаашкыңга ылчыраксай берген чорду – деп, Монгуш Самбылович сүме кадып орган чүве. Ооң уламындан холодильник дугайында чугаа үнүп келген.

– Ам азып аар бис ыйнаан. Холодильник чок кончуг багай-дыр. Арбыдадып, камнап чиир болза, каш-даа хонукта чип болур эът-тир бо. Суп аар чери чок улус канчаар, улдуртуп билир – дээш,

кадай бичии үзүктөлгөш: – Силер амыр-дыр силер – холодильниктик. Биске база ыңдыг чүве болза көрөм, магалыг-дыр ийин. Чүгле эът эвес, сүт база суп аар, хайындырып турбас – диди.

– Ындыг харын – деп, Монгуш Самбылович чөпшээрешти, ынчалза-даа холодильник дугайында бодунуң бодалын чугаалаарын база утпады. Ол мынча диди: – Коччуг-ла эки эт бо. Чаңгыс-ла бак чүвези – эмин эрттир бичии-дир, тыва кижиге таарышпас.

– Чүге? – деп, кадай үзе кирип, сонуургай берди.

– Аңаа чеже эът кирер деп бодаар силер? Улуг ирт эъди аңаа сыңмас. Доңулар чери болза-даа хензиг, үш-дөрт килограмм эът сугарга-ла өй. Эътти аңаа үр, он беш хонук чыттырарга, база ажык чок чүве-дир, баксырап, шүүрелип, амдан-чимдени чок апаар. Оозун бодаарга, өйлөп, бир-ийи килограммнап эът садып чиир, улуг хоорай улузунга таарыштырып каан хевирлиг.

– Уваа, ыңдыг-дыр аа? Ындыг болбайн – деп, кадай деткип кагды.

– А тыва кижиге таарышпас – деп, кожам демги сөстөрүни база дакпырлады. – Чүге дээрге тыва кижиге бода соп чиир болгай, мал өлүрүп чиир болгай, аң адып чиир болгай. Бис мыйгак азы сыын адып эккелген болзувусса, ол машина ишти эътти каяа сугар бис, чээ? Хайыраан эътти төтчөгүлээр апаар. Ындыг аа?

– Бо-даа холодильниктер ажырбас болгай аан – деп, мен шынын чугааладым.

– Ындыг, ыңдыг, ажырбас. Чоктан олар дээр.

– Ынчангаш харын, Монгуш Самбылович – дээш, мээң кадай дашка туткаш, уламчылады: – Силерден дилээм бар: биске холодильниктен тып берип көрүңерем. Ону тып берсиңерзе, аът-уът өртээ-даа канчаар, тулгажы-ла бээр ыйнаан.

– Хоо, ында чүү боор. Чүгле бичии манаар апаар, каш хонук – деп, кожам амырай берди. Мен-даа кадайның саналынга удурланмас кижиге болдум, харын чүүлдүг-дүр деп бодап олурдум.

Монгуш Самбылович оглунуң «арага садып каанын» элдепсинип чугаалады. Кажарлаары ол-дур ийин.

– Бажыңга киргиже, бүзүрөвээн мен – дидир оң. – Шкафты ажып көргөн – кылая берген, менче шынап-ла караан басып бо тур ийин – дээш, менче база бүдүү караан басып кагды. Кадай ооң оозун ажыглай каапты:

– Зоя биле Чараш-оол саналдыг уруглар боор бе?

– Ой, та, дуңмакым, мен чүнү-даа билбес мен. Чараш-оол меңээ чүнү-даа чугаалаваан, мен оон айтырбаан-даа мен.

– Канчап билбес боор, кады чурттап оорар улус – деп, мээң кадай улам сиңниккен ор.

– Та, кым билир оларны. Кады чытканын-даа көрбөс кижидир мен. Мен көрбээнимде, та чүнү үүлгедип, чүнү канчап турар чүвези. Эдержип алгаш, салчып турарын бодап көөргө – деп чорда, мээң кадай:

– Хайыраан күдээмни алзыптарым ол-дур – деп үзе кирип, хейде-ле каттырды. Монгуш Самбылович чүү дидин, катап чугаалап көрөм дээнзиг кадайже чиктиг көргөш, хүлүмзүрдү.

– Харын аан, ынчанган болза эки-ле чүве. Зояга (силер улуска чугаалаар эвес силер) арай-ла, чок, арай-ла эвес, черле таарышпазым кончуг ийин: кожаннаан, элик ышкаш. Чечен-кысты көөрүмгө, меңээ ындыг бе, кандаай чүвел, сугда салдаан кас ышкаш, чылар-чылбас чүве-дир – дээш, папирос кыпсып алгаш, бургурады-ла берди.

– Озалдаан-дыр бис ийин, доктор – дидим.

– Ындыг харын – деп, кожам чөпшээрешти, а мээң кадай ыгыт чок, хажызында арты.

Демин чаа үндүр ойладыпкан кожазын мээң кадайның ындыг дүрген дедир келдире бергенинин чылдагаанын силер, бодавыже, эскерген боор силер. Мээң кадай берге болдур ийин, эштер, чаңгыс ок-биле үш койгун боолап дүжүрүштү. Бирээде, уруунуң садып эккелген арагазын халас эрттирбеди. Ийиде, ооң ачызында холодильник дугайын дугуржуп апты. Үште, уруунуң келир үеги салымының дугайында айтырыгның бажын согайтып кагды.

Ол бүгүнү бүдүү иштимде бодап-ла олур мен, ынчалза-даа кайын ыгыттаар мен.

Омак келгеш, акым, чаавам келди деп медээледди.

– Кымнар? – дээш, адазы дораан тура халыды.

– Кара-оол акым суг – депкеш, Омак дедир хирт диди.

– Аа богда, мээң чуржум-дур. Аалчылар келген-дир, бараалыңар – дээш, Монгуш Самбылович далажыпты. Кадай ынатпайн турдала, мен база салып чеде бердим. Боду база олуруп шыдаваан, мээң соом-дарый маңнап келди. Мырыңай бичии уруглар. Кара-оол дээрзи Чарап-оолдан чаңгыс бе, ийи бе хар-ла улуг боор, кырлаң кара оол – совхозта чолаачы, сүт сөөртүп турар, а ооң кадайы – бопугур кара уруг – саанчы чүве-дир. Кайызы-даа шөлээ алгаш, Ак-Довуракты көөр дээш келген, автобустан чаа дүшкөш, бо бажыңны тыппайн, пат болдувус дижир болду.

Монгуш Самбылович дораа-ла ожук-пашта барды. Кожамның көөрөп турары-даа хөлчок, каттырбас каткызын каттырып, сөглөвөс сөзүн сөглөп тур. Дуңмаларыңга бисти-даа таныштыра каапты:

– Бо бистиң кожаларывыс-тыр. Бо дээш, менче айыткаш: – Чамбалдай деп кижидир, районнуң хамык аңнарының хайгааракчызы. Бо – дээш, кадайже айыткаш: – боларның өөнүң ишти Борбак-Карак деп кадай-дыр, күрүне банкызының ажилдакчызы –

дээш, адыжын дүрбүгүлөп, хидиледи. Дуңмалары куруг келбээн дээрзинге шуут-ла бүзүрөпкөн, харын-даа чуржузун айбылап эгеледи.

– Че, Кара, че! Чүң барыл? Кудуп көрөм. Бичии чүве ижипкен улус бис, суксай бердивис.

– Чүү боор, куруг-ла болгай бис – дээш, оозу куду көрдү.

– Таанда – деп, Монгуш Самбылович бүзүрөвейн-дир. – Бо ырактан кел чыткан кижги кырган, ажыг-шүжүглүг честезинге канчап куруг кээр боор.

Ийи уругнуң сагыш човааны-даа хөлчок. Кара-оолду кадайы чемелеп ор:

– Демин-не сеңээ чугааладым ийин.

Кара-оол туруп кээп, тонун кеттине берди.

– Кай баарың ол? – деп, честези айтырды.

– Дежурный магазин ажык ирги бе?

– Кончуг чушкаан, шынап-ла куруг кижги сен бе? – деп, оозу ам кээп билип каан.

– Шынап, честей, аашкынар. Мынчаар орайтай бээр деп билбедивис.

Хөөкүй Монгуш Самбыловичиниң аксы хак диди, хейде-ле хөнөкте шай кудуп иже берди. Бис база үнүптүвүс. Даштыгаа үнүп келгенивисте, мээң кадай чаңгыс сөс чугаалады?

– Таптыын...

Ол хүн улуг-хүн-не болгай.

– А-аай! – деп, уруум кыйгыра-дыр. Кухняга шайлап олурган мен. Эртегиниң он шак үези боор. Кадай хлебтеп чоруй барган.

– Чүл, уруум?

– Сен балыктап билир сен бе? – деп мындыг.

– Балыктап? Ийе, билир-ле мен.

– Бээр келем.

Чеде бердим. Холдарында янзы-бүрү өңнүг, он санныг мошкалар база № 8 жылка тудуп алган олур.

– Бо чүвелер сеңээ белек-тир, ачай. Ма – дээш, холумга каап берди.

– Четтирдим, уруум – дээш, бажындан чыттап, чассыттым. – Ачазының чаңгыс борбак чүвезин.

– Хем кыдыы кирип, үжелээ агаарлаалыңарам, ачай. Сен балыкта. Бажыңга чеже олурар, чалгааранчыг-дыр.

Даарта хүнге идегел черле турар. Бөгүн тыппаан чүвени даарта тып ап болур, бөгүн кылдынмаан чүвени даарта бүдүрүп ап болур. Черле ынчаш, даарта хүнге идегевес болза, канчап чурттаар. Кожаларда аалчылар келген-не болгай. Дүүн куруг келген. Бөгүн ынап турар ужурлуг. Мээң кожам мени кайын каар. Ол дугайын дем-не планнап, бодап каапкан-на болгай мен. Кел дээрин чет-

тикпейн манап олурган мен, ынчалза-даа сураг барган. Монгуш Самбылович бир келгеш, мени дашкаар бүдүү имнеп алгаш:

– Демги уруглар арага садар дээрге, Чараш-оол ынатпады, а Кара-оол бүдүү он рубль карманымче супту – дээш, оозун уштуп көргүскөш: – Мана, чорзуннар – дээн чүве.

– Хоржок мен, уруум. Чайым чок – дидим.

– Чайым чок? Хы – дээш, уруум эктин кыза-дыр.

– Ийе, уруум. Илеткел бижиир мен. Даарта райкуүскомга илеткел кылыр кижини мен – деп мегелептим.

Авазы кирип келди.

– Ав-ай, ачамны көрөм, ынавайн тур!

– Чүгө?

Кончуг дайзыннар дугуржуп турган-дыр деп дораан билип кагдым.

– Илеткел бижиир кижини мен дидир!

– Илеткел? Чүү илеткел? Кажан, кая илеткел кылып чоржук. Алкоголии, иштинде курту кыймыңайны берди ыйнаан – дээш, кадай ам мырыңай бистиң чанывыска келди. – Черле кандаай кижил бо? Алган кадайлыг, ажы-төлдүг кижини бе? Азы дулгуяк алкогольик бе? Кады кино көрөөл дээрге, база ынавас. Кады садыг-магазин бараал дээрге база ынавас? Чүү сагыштыг кижил бо? Бисти хозар, ескелээр кижини бе? – деп кырымда-ла келди.

Шынап-ла, ооң ол чемелелинде барымдаа бар. Ам канчаар, чөпшээрэжир ужурга таварыштым.

– Че, че, чоп алганы бердиң. Баргай бис аан. Илеткелди дүне бижиип алгай мен аан.

Чараш-оол кирип келди. Эрги костюмун кедип ап-тыр. Чечен-кыстың карактары будунуң баштарында баарды. Мээң холумда мошкалар, жылка көрүп кааш:

– Ой өжөн, мону кайыын тып алдыңар? Мен дилээш, чадап каан кижини мен. Меңээ берип көрүңерем – деп мындыг.

Дораан-на тутсу кааптым. Чечен-кыс тура халааш, ушта соп алды.

– Бис балыктаар деп тур бис. Сен, Чараш-оол, мээң адам базымма! Сээң адаңга четпес дээрдөн башка, ол база кижини-дир. Мээң адам бажыңнатпайн, бодуң адаң бажыңнат – деп бо-ла. Чараш-оол алаңы азып калган тур.

– Бер даан уруум. Аныяк кижини балыктаай-ла – деп, авазы Чараш-оолду кээргей берген.

– Бербес мен. Чараш-оол балыктап чүнү билирил. Боду мошка сыгырыпкан кылаштап тур ышкажыл – дээш, Чечен-кыс мошкаларын сырткы алдынче супту. Чараш-оол дүрген-не үнерин бодай берген, ынчалза-даа эргин кырынга тура дүшкөш, мээң қадайдан диледи:

– Силерни бичии када болур ирги бе, угбам.

Дашкаар үне бердилер. Кадай беш-алды хире минут болгаш, кирип келди.

– Чүү дидир? – дидим.

– Келген акы, чаавазы-биле Ак-Довурак кешкеш, ийи шактын автобузу-биле ол хевээр Кызыл бады баар бис. Өөредилге эгелээже дуңмамга баргаш келийн, идик-хеп садып берейн. Ачамны хайгаарап туруп көрүнер-ле дидир. Омакты база ап алыр-дыр – дээш, кезек ыт чок тургаш: – Черле кончуг угаанныг оол – дей дыртып кагды.

– Хей чүве. Угаан чүү боор ында – деп, Чечен-кыс шиидип каапты.

Шынап-ла, өөредилге чылының эгелээр үези келген, он шаа хонук арткан. Ынчангаш Чараш-оол ажылындан хосталып алган, а Чечен-кыс ам-даа хевээр.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалчы С. Сюрюң-оол тыва улустуң кандыг-кандыг эрги, чаа чаңчылдарының дугайында тоожуп турар-дыр?

2. Ол чаңчылдарның амгы үеде эки, багай талалары кандыгыл?

3. Чараш-оолдуң омур-хевирин, бүдүжүн илереткен болуушкуннарны, ажыл-херектерни тыпкаш, үнелелден беринер.

4. Өг-бүлелерниң кезигүннериниң болгаш хөй-ниитиниң Чамбалдай биле Монгуш Самбыловичиниң багай чаңчылдары-биле демиселин үнеленер.

Он бешкы эге

Ол хүннү черле шору культурлуг эрттирдивис. Дыштанып-даа алган, агаарлап-даа алган. Кол-ла чүве – өг-бүлениң ишти үжелээ кады хүнзедивис. Мооң мурнунда мынчаар хүн эрттиргенивисти черле билбес болдум. Кадай-даа сагынгаш сактып чадаан, а Чечен-кыстың дүжүнге-даа кирбес.

Хемчиктиң кыдыынга кажан-даа магалыг, а чайгы үеде чүден-даа эки. Ооң суу аяс дээр дег арыг, шил дег кылаң, ооң дүвүнде чүзүн-чүзүн даш бүрүзү адышта чүве дег көстүп чыдар. Сенден дескен улуг балык хамаанчок, бичии салаа дег, байлаң безин шывыраш дээрге, дораан көре тыртып каар сен. Хемчик – соолдурган тараа ышкаш хайнып чыдар, чадаг кижини сүзүп кеже бээр саарыгларлыг, оожум черинде оожум, шапкын черинде шапкын, өске бүгү хемнер ышкаш. Ынчалза-даа, мен бодаарымга, өскелерден онзагай ийин. Чүге деп че? Чүге дээрге... Чүү дептер чоор... чугаалаптар сес тыппас-тыр мен, аңаа эмин эрттир ынак болгаш, ындыг боор мен.

Хемниң ийи талазы улуг-биче арыгларлыг. Оларда янзы-бүрү талдар, терек, дыт, чыжыргана колдады үнген. А богда, чыжырга-

наньң хөйүн канчаар боор: кайнаар-даа көөрге, кызыл чайт! Хемче чоокшулаш олура, ооң дугайын сактып келиринге, чаагың суу чайгаар сайырап эгелээр. Чогум чеде бергеш, ийи-үштү үзе тырткаш, аксыңче супкаш, арның дырыштырыштар сен. Ооң соонда деже дайнавайн, дылың-биле былгап-былгап, эм таблетказы дег, бүдүнгеле ажырыш туруптар сен.

Ол чылын чыжыргана дыка-ла үнген.

Чечен-кыс ону чигирлеп алгаш, эривээнде, доңга чииринге хөлчок ынак. Чыл санында, соок дүжери билек, бир-ийи шоодайны кактап бээр кижжи мен. Ооң-биле кыштаар чүве. Бистер, ирей-кадай, аңаа пат бис.

– Бо чылын ачам дыка-ла хөй чыжыргана кактаар-дыр – деп, уруум инелерде мизирээрти дизип каан ак-сарыг чинчилер дег чыжырганалыг будукту бодунче ээй тыртып алган, аксынче суп тура чугааланы-дыр.

– Сөөлгү чылдарда мынчаар үнмээн чүве. Ам-даа дыка-ла чаагай үнген-дир. Чамбалдай амыраан-дыр – деп, мээң кадай чугаалап чоруй, олардан шала ырак, суг кыдыында сыырткыыш сывы чазап турган мени кыйгыра берди. – Чамбалдай! Чыжыргана хөй-дүр. Дыңнадың бе?

– Ийе.

– Он шоодай чедириштер сен ыйнаан?

– Ийе – деп, ооң аайын эдертип кагдым.

– Сес шоодай хирезин садар, акшалап алыр – деп, бот дугайты чугааланы-дыр. Ыыттавадым. Он шоодай. Акшалап алыр... Ааска дыка-ла келинбир сөстөр аа? А 'акшалап алыр дизе, ажылдаар херек. Оода бо кадай ону кактаарының бергезин, шүүттүүн билген болза. Ону ыяап-ла соой бергенде, чок болза дүне, чок болза даң бажында кактаар. Кижиниң арны-бажы, хол-буду дооза шыймак болур.

– Ач-ай!

– Оог!

– Кушкаш чыжыргана база чиир чүве-дир. Доо кушкаш чип олур.

Ону чивес-ле чүве чок. Куш бүрүзү чиир, доо ол чарыкта чаргырткайнып олурган ала-саасканнар безин чиир. Хөөкүй Чечен-кыс ону кая көргөн деп.

– Чиир, чиир!

Иешкилер черге паптаныр дээш, эът-уът, хлеб-халаап, аяк-сава-даа ап алган. Мээң аңнаарда ап чораан кочалчыгажымга мүн кыла бердилер. Мен суг кыдыын эдерип баттым. Баштай мошкаладым. Черле чадаштым, безин тыртпас. Ооң соонда шерги тудуп алгаш, шенедим. База куруг.

Шаанда болза бо хемге балык чүдек хөй. Бистиң-даа черге ындыг-ла турган. Инени ээй тыртып тургаш, кылып алган багай

сыырткыышка шергини ылдырткаш, киир каарга, хамык кадыргылар, шокарлар мурнун былаажып алыр, чээрби балыкты чээрби минута иштинде уштуп алыр дизе-даа хөөредиг болбас. Ам ындыг чүве кайда боор. Ынча хөй балыкты та кым, та канчап кырып каапкан, кижиге кайгаар. Бир катап Кызыл чорааш, бир аңчыдан дыңнаан кижиге мен. Аңчап чорааш келген кижиге ол. «Бо черниң аңының угааны улгаткан, кижиден артык апарган. Одарже чүгле дүне үнөр. Дүне оыттал-оыттал, даң аткалак чорда-ла, аргаже кире бээр. Кижээ көзүлбестээн. Чадаштым – куруг келдим!» деп олурар чораан. Сугнуң балыгының угааны база ыңчаар улгадып калган чүве ирги бе: сыырткыыш албастаан, ооң артында кижиге бар деп эндевес апарган?

Балыктаан кижиге чангыс мен эвес: хемниң ол-бо чарыгында сыырткыыш, спининг туткан улуг-биче балыкчылар-ла эндерик. Оларны көөрүмге, база-ла мен дег колдуу-ла куруг. Чүгле бир оолдун ийи ак-балык халаңнадып алгаш чораанын, оон аңгыда бөлүк оолдарның лаазада байлаңнар шүүрөп алган чораанын көрдүм. Ол-ла.

Сөөлүндө-сөөлүндө чалгаарап калдым. Суг кыдыы эдербейн, балыктавайн, арыгны өрү алдым. Янзы-бүрү аян-биле эдиң олурар кушкаштар-ла хөй. Оларның дылын билир эвес, та чүү дижиң олурар чүве. Та өөрүшкүзүн илередип олурар, та муңгаралын чарлап олурар. Чүү-даа болза бир кушкаш, мени шоотту ышкаш. Эдерин дыңнаарымга, «куруг, куруг, элек, элек!» дээш ышкаш болду. Мээң кырым-биле эжен-эңмежок тааннарның алгы-кышкы-биле кара шаар дег эрткенин база көрдүм.

Дужумда Ак-Довурак, Тываның чоргааралы, даг-дүгүжүлөрнүң хоорайы, республиканың аар үлетпүрүнүң баштайгызы. Улуг-хүнде-даа аңаа ажыл соксавас, машина-балгат диигейниң-ле турар, дагны чара тепсип-ле турар. Ам безин көрбөс бе. Мээң буттарым адаанда чер сирлеш диди. Оон база. Ооң соонда улай-улай... Ийе, Тыва сайзырап олурар, ооң ол-бо булуңнарында кода-хоорай, үлетпүр-бүдүрүлгө өзүп, амыдырал эртенги даң хаяазы дег чечектелип турар. А ол хиреде Хемчиктин балыгы чоп төнүп бар чыдарыл? Мен, аңчы инспектору кижиге, ындыг айтырыг салып турумда, өске кижилер аңаа харыыны кайыын тывар деп але.

– Пуу-хайт, Чамбалдай ындыг өөдежок-ла болгай, куруг. Кандыг аңчы дээрлаан мону – деп, мээң кадай одагга четпээнимде-ле алгыра берди. – Эңмежок балык эккээр, кежээ ону чиир, акша-көпөөк үндүрбөс деп бодап олурбадым бе.

– Аңчаары биле балыктаары аңгы чүве-дир ийин, авай. Аң – тайгада, балык – сугда – деп, уруум меңээ болчуксады.

– Ча, ында ылгал чүл? Кайызын-даа өлүрөр чүве ышкажыл: чүгле кижиниң билиринден хамааржыр – деп, кадай алдырбайн олур.

– Ындыг болза, ма. Сен тудуп эккел – дээш, сыырткыжым сундум. – Кадай ужундан туткаш, ыңай идипти. – Че, анчыг кылынма. Херээжен кижги балыктап чораанын кажан каяа көржүк сен.

– Ма, мону иш – дээш, шай ап бергеш, кадай хүлүмзүрдү, а уруум каттырышты. Чүү болган дээрге хайындырып алган мүнүн иелээ ижип ап-тырлар. Котелок шору ишкир, үш литрнии. Ынчалза-даа кадайның бажыңга-даа чем чири кончуг багай, а хем кыдыыңга, арыг агаарга апшети ди дендеп калган кадай эвеспе оң. Чечен-кыс база дыка чемнендим деп хөөрөп олур. Ам канчаар, кара шайым аартап, борбак чигирлер-биле хлеб холуй дайнап, чип олур мен. Артымда – Хемчик. Бирде-бирде, даалыктаан аъттар дег, дааш-шимээнниг шаагайнып, бирде-бирде, чүстүг сиген сый баспас чыраалаан аът дег, хөлчок аяар шнигейнип келгеш, ооргамче сериин тыныжын өйлеп-өйлеп тынып каап чыдыр.

– Көңгүс балык чок болган хем-дир – деп хомудадым.

– А шаанда балыкты канчаар боор ону. Мен дег мешпек, мен хире узун белдер безин ээремнер сыңмас ийик. Көрүп чораан ийи карак бо-дур – дээш, кадай ийи салаазын ийи караанга чедирип кагды. – Бир катап, агбайларым, өрү Көк-Боомга тас баштыг чаш уруг чавыдактаан бел тыпты берген деп чугаа тараан. Аалдар иштиниц, кырганнарның, бистерниц, бичии уругларның коргуп турарывыс-даа хөлчок.

– Чоп? – деп, Чечен-кыс сонуургай берди.

– Чоп боор, сугда аза-бук тывылган деп бодаптас ийикпе. Лама, хамнар база ону ажыгмай берген. Кезек када ынаар баар кижги чок чоор.

– Оон?

– Балыкчы ашак бар чүве ийин. Ады кым ийик аан? Ам уттупкан мен, ынчан-на кырган ашак. Хөлчок илбектээр кижги-дир. Бир чазын-на кезек эрлер эдертип алгаш, Көк-Боомга баргаш, баштай ээремниң кырындан харап көрген-дир. Демги бели доора чудук дег чыткан. Чаш уруу кырында олурбушаан. Оон ам эл кырынга эңмежок хөй, кукак сыңмас даштар овааландыр чыгдырып алгаш, мен доо кудугаа саарыгга туруп алыин, силер бо даштар-биле кызыг-чай чок дажааш туруптунар дээш, турар черинге барып туруп алган-дыр. Өөрү-даа соп-ла турган: улуг-биче балыктар кара шаар эртип-ле, эртип-ле турган. Адак соонда, тас баштыг чаш уруг чавыдактаан бели-даа бо-ла келген. Эртер-эртпес чорда, тырткан-на. Чүдек-даа улуг бел. Ашактың бодун сугже киир тырта берген. Харалаан, сугга пат ашак-тыр, корткаш, дораан салыпкан. Ынчалза-даа өөрү аъттанышкаш, бажын доза каккаш, ушта соп эккелген.

– Оон? – деп, Чечен-кыс четтикпейн ор.

– Оон чүү боор, тас баштыг чаш уруг дээн чүвези хөлчок улуг үгү болган-дыр.

– Үгү?

– Ийе, үгү. Хөлчок улуг. Часкы оюн үезинде сыык черге ойнап чыткан балык ыйнаан. Үгү теп чиир дээш, читкезинден сирбек-тээрге, улуг бел алдырар боор бе. Харын ооң бодун сугже сөөртүп киире берген. Ооң соонда бажының дүгү сугга ылчырааш тазарып калбас бе.

Мээң кадай шажынга – аза-бук дугайында дамчыыр чугаалар чугаалаарынга харын туралыг кижиге. Ынчаарга мындыг янзылыг аң, балык-биле холбашкан төөгүлөр төөгүп чытканын кажан-даа дыңнаваан кижиге мен. Дыка-ла таалап дыңнадым, безин чадаарда үзе-даа кирбедим.

Ооң соонда шөйлүп алгаш, кезек чыттым. Чечен-кыс хемче даштар, ыяш-даш – чүү-хөө октап олур, а кадай шайлап олура чугаа үндүрүп келди:

– Монгуш Самбылович чааскаан арткан. Чүнү канчап олур ирги? – дидир.

– Та – деп кагдым.

– Чараш-оол дунмазынга хеп садып бээр мен диди бе моң? – деп, кадай айтыртынгаш, боду-ла харыылай каапты: – Ийе харын, ынча диди. Черле харын угаанныг оол. Оон өске оол болза, адазы орда, ындыг сагыш бажынга-даа кайын кирер.

– Чараш-оолда угаан чүү боор, көңгүс мирит – деп, Чечен-кыс бактады. Авазы олче көргөш, ыттавайн барды.

Селгүүстээшкин ооң-биле доозулган. Чанарынче мен-даа далашпадым, иешкилер боттары далажы бердилер. Черге чоруп өөрөнмээн улус баштайында черле ындыг боор, дораа-ла бажыңын сакты бээр.

Шак ам-даа эрте, хүндүскүнүң дөрт шак-даа четпээн. Суурга келгеш, ийи чарлы бердивис. Борбак-Карак уруун эдерткеш, магазин чорупту, аш-чем садып алып бис диштилер. Мен эдерейн дээримге-даа ынатпаан, паш-савалыг рюкзагым чүктеткеш чорудупкан.

Орукка чоруп олурумда, меңээ уткуштур «ГАЗ-69» халдын олургаш тура дүшкеш, сигналын алгырты. Көөрүмге, рульда райпо даргазы олур-ла. Биеэги-ле «сайыт» хеви-биле хевээр, галстуу-даа хевээр. Оон өске кижиге-даа чок.

– Оо, дарга машиназын боду мунуп турар апарган ышкакжыл – деп магададым. Дарга мээң ол сөстөрүмни херекке-даа албайн, мээң арнымче элдепсинген ышкакш көргөш:

– Сен мүн-не элээр-дир сен але – деп мындыг.

Чым-сырт кыңны берип-тир мен.

– Мен ыяап-ла эзирик чоруур кижиге мен бе?

Мээң хорадай хона бергенимни арын-шырайымдан эскерип каапты ышкаш.

– Ча, ындыг-дыр, буруулуг болдум – депкеш, машиназының хөрээн хөөледи каапкаш, ыңай болду. «Чүү кончуг хоранныг хей боор, чораан черинге кижиге бастыр» – деп бодап, соондан элээн үр көрүп турдум. Ынчап тургаш, пульманга биче-ле болза, чылчыра бастырып ал частым. Ооң чолаачызы менче чудуруун аннып чоруй барды.

Монгуш Самбылович кылаштап олурумда-ла көрүп каапкан, шелегер иштин өрү көдүргүлөп, чүвүрүн өрү тырткылап, бажым уткуй келгеш, мени кажан шагда көрүшпээн-даа чүвө дег, шуут-ла куспактапкаш, ооргамче часкагылап тур. Эзири дыка шыырак.

– Күжүр кожамны. Күжүр дунмамны. Эки эр болдур ийин бо. Сеткили ак. Арагалаар улустуң сеткили ак боор чүвө ала, Чамбал? – дей-дир.

– Ындыг харын – деп кагдым.

– Ындыг харын – деп, мээң сөстөрүмни боду бадыткааш, мени салыпкаш: – Че, бээр кел. Бажыңга бараалы. Хамык төрөл эңдерлип келген, арага-ла эңмежок – дээш, чоон-чоон салааларлыг меге холубиле мени сөөртү берди. Буруурумга-даа хоржок, бажыңга мыя рюкзакым кирип каайн дээримге-даа кара шору. Сөөлүндө-сөөлүндө шуут-ла ооргамдан үзөөлөп алгаш чорупту. Ол бар чыда:

– Мырыңай чап-чаа райпо даргазы – колчук чүвө көстү каапкаш, четтирбейн барды. Ча, калчаарап тур. Канчаар-даа болза боду билгей аан: та үндүрзүн, та киризин – диди.

Ам бодап кагдым: демги дарга мени база мында деп бодапкан-дыр ол.

Бажында мээң үөм хире эр, херээжен ийи кижиге олур. Кайызы-даа сарыг-сарыг баштыг, көк-көк карактыг. Арын-шырайының-даа дөмөйи сүргей. Алышкылар деп бодаан мен. Чок, ындыг эвес, ашак-кадай улус чүвө-дир. Бирээзи чаа-ла туттунуп кылаштап турар, бирээзи мүн-не шору, ийи хар чеде берген хире ийи кыс уругларлыг. Эр кижиге Монгуш Самбыловичиге четпес дээрдэн башка, база-ла эзегизиге дыңзыг берген, а херээжен кижиге көк элээр.

А стол кырында арага дээрге эңдерик. Чем аймаа омаа-хоң, чүгле хлеб бузундулары арткан. Хевири бодаарымга, демин-не чөмнөнип каапкан ышкаш, чүгле куруг тавактар, аяктар, куу сөөктөр арткылаан.

Монгуш Самбылович кажан-даа холдан салбас кырлыг стаканын караан ажыр кудуп эккелди. Диттип чадап, тудуп алган ор мен.

– Ча, сени кижиге билбес ийикпе. Дүрген авыт. Борбак-Карак келзе, куруг үнер сен – деп, кожам далаштырды. Шынап-ла, кадай келзе, куруг үнер чадавас. Ынчангаш бодум база далажы бердим –

ток кылдым. Таакпы тыртым четпээнде база келди – «штравы» ол чүве-дир. Ооң соон дарый эр аалчы үлүүм-дүр дээш база сунган. Ам канчаар, чон кежи улуг, чооглап-ла олур мен.

– Бо олурган сарыг-сарыг, көк-көк карактыг чүвелер бар-дыр бе, чүдек чүвелер? – деп эгелээш, Монгуш Самбылович тайылбыр-лаарын кызытты. – Мээң төрөлдерим-дир. Билдин бе, Чамбал? Доо – дээш, каттыргылааш: – бо бичии сарыг-сарыг, өргелер дег чүвелер боларның уруглары-дыр. Ы-ы, кыстарымның чараштарын – деп эргелеткеш, барып, ийи уругнуң баштарындан чыттап кагды.

Аалчылар-биле чугаалаштым. Кайызы-даа совхозта тудугда болду. База-ла шөлээлээн, Ак-Довуракты сонуургап келген. Ында кижжи кайгаар чүү деп? Ак-Довурак – хөй каът бажыңнарлыг, хөй кижилиг, саң-дорг кудумчуларлыг, аныяк, чараш хоорай. Ында кижжи көөр, сонуургаар чүве-ле хөй. Ону Хемчик кыдыында делгелге диге, чазыг болбас. Ынчангаш ону көрүксевес, сонуургавас-даа аргажок.

– Көрбейн канчаар. Болар хамаанчок, доо Украинадан, доо Чөөн чүктен – кайы болгандан келген аалчылар безин ыяавыла маңаа кээр-дир. Көрзүннер. Чүгле Ак-Довуракты эвес, Абаза чедир орукту-даа көрзүннер. Мен-даа үдеп болур мен. Чараш-оол чок. Ам хостуг арат мен, хостуг арат – деп, кожам бистиң чугаавыска киржи каап тур.

Араганың үстүнге чам үнер дижир. Бо сөстөрнүң утказын, шыны херек, ам-даа эки билбес мен ийин. Арагадан хүндүлүг чем чок дээни ол чүве бе? Азы арага черле шыдаар, ишкең соонда, ыяап-ла эзиртир дээни ол чүве бе? Мен дугайты бодаарымга, сөөлгүзүңге хамааржыр хевирлиг. Чүге дээрге, тыва улус ужа, төштү эң-не хүндүлүг чем кылдыр санаар-ла болгай. Олар чокта, шаанда болза, аалчылар кайнаар-даа аъттанмас, а арага чокта, ужа-төштүг кайнаар-даа аалдап болур. Ынчаарга ишкен соонда, ооң эзиртири албан, ынчангаш кичээн, өйлеп иш деп сагындырып турар сөстөр деп билир кижжи мен.

Мен дээрге өйүн эрттирипкен болдур эвес мен бе. Баштайгы дашкаларның соонда-даа келгилээн дашкалар кайын дедир сундунган деп. Бир миннип олурарымга, Чечен-кыс мени чоруулу деп сөөргүп турган, а Монгуш Самбылович мени бербээн ышкаш ийик...

Оттуп келиримге, өрээл ишти караңгы. Бир-ле орунда чыдыр мен. Сактырымга, өске-даа орун ышкаш. Сыртыгы чавыс, чоорганы чуга, матразы база өске, кадыг-кудуг-даа ышкаш. Ковайып олургаш, долгандыр көрүндүм. Үш соңга бүлүңгүй чырып тур. Бистиң бажыңывыста ындыг эвес болгай. Дужумда орунда бир кижжи хөлчок-ла хаарыктаан чыдыр. Бодаарымга, эр-даа кижжи ышкаш. Бисте хаарыктаар-даа кижжи чок. Ыңай-бээр суйбаттындым – чүү-даа чок.

Бажыңымга болза чанымда идик-хеп уштуп каан сандай турар ужурлуг. Солагай таламче суйбаттындым. База бир орун тутгунуп келди. Биске болза мээң чанымда ындыг орун чок. Ам билип кагдым, ылап-ла өске бажың. Кымның бажыңыл бо ынчаш? Монгуш Самбылович суг бе?

Туруп келдим. Чүгле ырыктааштыг-дыр мен. Кезек боданып, кайгап тур мен. Ынчап турумда, караңгыга карактар база өөренип калган. Бог-доо, ам көрүп турарымга, хөлчөк улуг өрээл. Доо талазында дөрт орун, бо чарыында дөрт орун – шупту сес орун. Оларның алдызы хос. Харын-даа кандыг-бир ниити чуртталга чери-даа ышкап. Гостиницада ындыг өрээлдер бар. Бээр канчап кирип келген кижиге боор мен деп кайгап. Кончуг шыптак чүве ооң буфединден арага садып ижер дээш улчуп келчик ирги мен бе деп-даа сактып. Чанымда кижиниң хаарыктаары чүдек, элээр кижиге болза ооң чанынга кайын удуй аар. Аңаа дээп, ону оттуруптайн бе дээш, база сестип. Та чүү кижиге.

Бя аразында чүрээм шимирт дээн соонда, хейде-ле коргуп эгеледим. Хей арагалаарга албыстай бээр чүве дээн, ынчап барганым ол чоор бе? Ол бодалдан чайгаар ийи балдырым ырбаңайнып, бүткүр бодум, соокка шыырныккан кижиге дег, сиригейнип турупкан. Оон сайгылгаан кыпсыптар дээш, кнопка дилеп, дөрт хананы долгандыр суйбап келдим. Чок, тып чададым.

Даштын хаалга как дээн соонда, аар сапыктыг кижиниң шалада токкулады базып эртип чыдары дыңналды. Ооң соонда хаалга база как диди. Бир кижиге кыйгыра-дыр:

– Эш лейтенант!

Баштай кирген кижиге тура дүштү.

– Дыңнап тур мен.

Ийи кижиге чугаалажы берди, үннерин таныырым-даа ышкап, танывазым-даа ышкап.

– Мында ийи дарга суп каан бис. Канчаарыл, эш лейтенант?

– Ийи дарга? Кымнарыл ол?

– Бирээзи райпонуң садыг килдизиниң эргелекчизи Монгуш Самбылович.

– Бирээзи?

– Бирээзи аңныыр инспектору демги кымый... Ыы... Кым ийик моң? Ядараан, ады бо-ла чыдыр ийин.

– Чамбалдай – деп, лейтенантызы сагындырышты.

– Ийе, ийе, ол-ол – Чамбалдай. Канчаарыл, эш лейтенант?

– Канчаарыл деп чүңүл? Хей акшалыг даргалар-дыр. Чула торгааш, ажылдап турар черлеринге дыңнадыр. Ылап-да дыңнадыр. Кандыг-даа кээргел турбас – депкеш, даажы улам ырап чоруй барды.

Ам кээп бажымда чык диди: милицияның эзириктер сергедир черинде келген-дир бис. База корга берип-тир мен, дүрген-не

чоораным иштинче караш дигеш, хораан аң дег тынар-тынмас, ылым-чылым чыдыр мен. Араганы билбестеди-даа ижип-ле чораан мен, ынчалза-даа бо албан черинче черле бажым сукпаан кижиге мен. Сагышта анчы-даа хөлчөк. Кайын чыттынар. Тура халааш, эжимни барып тырткыладым. Кайын оттур, ыгы-ыгы дээш, час ойтур чыткан боду ийлени берди. Холундан алгаш, тургуза тырттым. Өл эът, ыңай-бээр чайлыңайнып олурза-даа, хаарыктаары дам баар. Дедир салыпкаш, ийи кулаандан шөйбөлөп эгеледим.

– Ы-ы. Кымыл бо? – деп чулчура-дыр.

– Тур шымда. Ат болган.

– Чүү ат болган?

– Шагдаа черинде кирген-дир бис. Дыңнадың бе? Одун, шымда.

– Кайда че?

– Шагдаа, шагдаа. Одун!

– Чүү шагдаа – дээш, кижим катап-ла чыдыпты. Суксаарым-даа кедергей, таакпылаксаарым оон артык. Маңаа ам бир шак чыдар болзумза, эрте бээр чыгыгы мен. Монгуш Самбыловичини база катап тургуза тырткаш, арын-бажын үрөвезин бодап, шын-на турам-биле дажып дүжүрдүм-не.

– Уё – депкеш, кижим хенертен тура халааш, шала кырынга пет барып дүшкеш, уёлап туруп келди, ам-на оттуп келген ышкаш.

– Кым сен? – дидир оң.

– Мен мен – Чамбалдай.

– Бо кайда келгенивис ол?

– Сергедир чер-дир.

– Сергедир чер? Мында чүге келгенивис ол?

– Та. Эзириң анаа-дыр бе?

– Анаа, анаа.

Соктап эгеледим. Шагдаа келгеш, сайгылаанын чырыдыпты.

– Аа, эзириңер сергей берди бе? Бээр келиңер.

Бичии өрөөл. Чаңгыс стол. Ооң хажызында соңга баарында узун сандай салып каан. Кожазында база бир бичии өрөөл бар чүведир. Ооң эжи ажык. Ында ак халаттыг аныяк уруг көстүп олур. Эмчизи ол чүве ыйнаан. Бис ийи узун сандайда бис. Кайывыс-даа үпчүгөн чанагаш, чүгле ырыктааштарлыг. Бирээвис ыспагар, бирээвис шөртегер. Эжимниң шелегер ишти ийи дөңмээниң кырынче төктүп бады барган, ийи эми дартая берген, харын-даа семис кадайлар сагышка кирер.

Биче лейтенант байысаап-байысаап, протоколдар тургускаш, квитанциялар үзүп бергеш:

– Дарта он беш – он беш рубль эккеп төлээр силер. Ажылдап турар черлериңерге база дыңнадыр бис – дидир оң.

– Чүнү канчапкан улус боор бис? – деп, эжим квитанцияны хол-буду сириңейнип ап чыда айтырды.

– Чурум үрээн-дир силер ийин, чурум үрээн. Оон башка бээр кирип кээр боор бе? – деп, биче лейтенант тоомча чок харыылады.

– Акпа-даа канчаар, төлөп-ле бээр бис ыйнаан. Бо удаада ажылдаар черге дыңнатпазыңарза кандыгыл? – деп ээрештим.

– Хоржок. Чурум үрээн соонда, харыысалгазын хүлээр апаар силер – дээш, биче лейтенант өскээр көрнү берди.

Автобус доктаар чер ооң мырыңай чанында. Экизи көргөн, үнүп кээривиске, автобус бо келди. Олурупкаш, чаныптывыс. Шак ыңдыг кончуг орайтаваан болган, кежээкиниң он шак чаа ажып турар. Монгуш Самбылович-биле бажыңга чедир чүнү-даа ыгташпаан бис. Оом та чүнүң дугайын бодап чоржук, мен дугайты бисти кым «садыпкан» чоор деп бодап чораан мен. Канчаар-даа бодаарымга, кадайдан өске кижичок ышкаш болган.

Бажыңга келгеш, кирип чададым. Иешкилер иштиңден дүкчүт-түнүп алган. Хаалганы-даа, соңгадан-даа соктап, ажыдыңар деп ээрежип чадап каан мен. Авазы хоржок-даа болза, уруум ажыдыштар чүве. Бо удаада шимчеш диведи. Ынчап турумда:

– Бээр кел! – деп, кожам кыйгырышты.

Чеде бердим. Оон өске кым-даа чок.

– Демги улузуң кайыл?

– Та. Чүү бооп турар чүве ыйнаан, аайын тышпайн-дыр мен – деп, кижим мындыг. Оон база-ла бир шил водка уштуп эккелди. – Демги аалчылар кээриңиң мурнунда-ла садып каан кижичок мен – дээш, кырлыг стаканны сунуп келди. Ток-ла кылдым. Оон ыңай сөс-даа солчур чай тышпаан бис. Хаалга хак-шак дээн соонда, мээң кадай-даа келди-ле. Холунда чоону салаа дег, узуну метр чартык хире шывык туткан. Харалаан, ону мен арыгдан тудуп үндүрүп келгеш, даштыгаа октапкан кижичок мен. Кургаг хаак чүве. Канчап тып алчык. Келгеш, хары-буруу-даа чок эктимче бир тудусту, оон соонда бир какты. Аарышкылы-даа кончуг, дыгдылаш кыннып, туттунуп ор мен. Монгуш Самбылович халып келгеш, соксадырын оралдажып, чара кирип чыдырда, деспи дег ооргазынче чырс кылырга шывык сыйлып чаптай берди. Кожам алгырыпкаш, ыңайлап чорупту.

– Күзээн чүвеңер ол ыйнаан? Таптыг-дыр бе? Ынчап дендээр болзуңарза, ам-даа суктурар мен – дей каапкаш, мээң бажымдан сирбектээш, сандайдан чая соккаш, үндүр сөөрткөш, казапча кырыңга пет кылдыр октапты. Бажым туттунуп алгаш, чыдыр мен.

– Тур! Тур! – дээш, кадай тепкилеп эгеледи. Ол аразында уруум чедип келген, меңээ болчуп, авазын чемелей берди:

– Бо кандаай кижичок сен. Уш-баш чок, чүве ужурлуг ышкажыгай. Ол элээр кижичок ышкажыл.

– Чок, элээр өвес, эзирик кижичок-дир.

– Тур, ачай, че, чанаалы.

Мен кажан-даа уруумнуң аайындан эргпес чораан мен.

Он сески эге

Ыяш чарып турган кижини мен. Кожамны көөрүмге, шагзыргайыла дегет, бора булут дуй апкан дүрзүнчүгү дээрже, оон бир-ле чүве манаан дег, өйлөп-өйлөп көрүп каап, оң холун пиджагының иштинче супкан, адыжы-биле чүрээниң дужундан туттунуп алган, хаваан дүйүп каап тур.

– Чүү болдуң, Монгуш Самбылович?

– Мээң бо даргам чамдыкта чиктиг кижини-дир ийин – деп, шагчок үн-биле чугаалааш, база катап хаваан дүйгөш: – Уёо-о! – деп, узады ондааш, доорбашта олуруп алды. – Өлүр чедип тур мен.

– Кандыг?

– Хөлчок кортук. Менден дыка сестип турар хирелиг-дир.

– Канчап сестип дээрин ол?

– Сыкыртырга, кадыгы багай кижини шыдажыр ирги сен бе, але? – дидир-ле. Ындыг болза батпаайн деп амырай бердим. База хоржок. «Чок, хоржок. Ажылың-даа ат болур, бодуң-даа ат болур» дидир. Та чүге ат болу бээр чүве. Меңээ идегевези ол ыйнаан.

– Оон?

– Ам канчаар кижини мен? – дээримге, «Ээ, батканы дээр боор. Ында эмчилер хей, кайын ажыраар» деп барды. Уёо-о, чүрээм согары кандыг кончуг дүргедеп турар чоор. Кылаштаарымга безин чиктиг ийин, ийи будум базым илдик-калдык, бирээзи чолдак чүве дег. Кижини-даа хенертен чаштай бээр ийне.

– Кажан бадар сен ынчаш?

– Чүү-хөө, даңзы-хараа – ажыл аттыг чүвелеримни ында бир аныяк оолга хүлээдип-ле бердим. Даргам эртен дораан бат дидир-ле. Чедирилге бижикти-даа берди. Мен бажыңым ээн кааптар эвес мен. Эвээш-биче-даа болза, кижиниң кошкул-хөренгизи бар-ла болгай. Оглум манаар мен, телеграмма бадырайн дээримге, «сен бадырба, мен чорудунтайн» дидир. Демги кырганның бажыңын боду билдир болбазыкпа. Ындыг болза, Чараш-оол келгиче, агаарлап, бичии сегереп алыин, автолавканы чөпшээрер көр, бисти чедирип каап, даарта кежээ ап алзын дидим. Кижим шуут алгырыпты: «Аа хей. Ээн черге арагалааш туруптар силер. Мындыг көстүп олурган, сугда салдаан ыяш ышкаш, сирин-кавы кижини боо-даа кайын шыгаай аар» дидир. База бүзүревези ол ыйнаан. Кижиге бүзүревес апаарга, сеткилге дыка-ла анчыг-дыр, өс-баарны дырбактап турган ышкаш.

– Оон?

– Ол аразында Борбак-Карак кирип келди.

– Борбак-Карак? Ол кадай ынаар чүзүн дилеп, сөөгүн сөөртүп кире берген? – деп, аайын тыппайн барып-тыр мен. Оң ында херээ чүү деп?

– Адыр, дыцна даан. Райкуүскомдан сеңээ чедирилге бижик ап алган чорду. Бо, мындыг – дээш, кожам пиджагының солагай карманындан таңмалыг бижик көргүстү. Мен ону албадым-даа, номчувадым-даа. Кожам дедир сунту.

– Оон?

– Борбак-Карак «ийи алкоголик аразында уруум-биле түрөп-ле тур бис, дарга» – дээш, менче айыткаш: – «Болар кажан бадар ирги?» – деп айтырды. Даргам олургап: – «Силер харын-даа шыдажып оран-дыр силер, а Чарап-оол шыдашпайн барган-дыр. Бо дарга (менче айыткаш) оглу кээрге, дораан бадар» – дээш, одаг кыдыгында олурган аңчыны, кончуг чүшкөөн, кээрген канчаар кайгаар ийик? Бажын ийлендир каапкаш, мойнун сунупкан, караа дапыгайнып олурар ышкажыгай. Олзууг кезек кайгааш: – Ээ, боларны иелдирзин бадырар болза, хоржок боор. Доора будалы бээр болар. Бир кижин үдөп чедирзе, эки боор. Силер баргап келзиндерзе, кандыгыл? Мен машинадан берейн» – дидир-ле.

– Кадай амырай берди ыйнаан?

– Шуут-ла тура халыды. «Ынчаайн харын, дарга. Ол улам чоруум база бүдүрүп аайн. Саттынып-туттунуп алыр чүвөм-даа бар» дээш, амыраары хөлчөк. Ында төрөлдөрүм-даа бар диди бе моң.

– Амыр-дыр, мен черле батпас мен.

– Па, кай, шынап-ла ойталап турар кижин сен бе?

– Ийе.

– Шагдаа күжү-биле албадапса?

– Ындыг эрге чок.

– Эргелиг-дир ийин.

– Чок, ындыг эрге чок. Мен чүнү үүлгедип, кандыг кем-херек үүлгедипкен кижин мен? Чугаалап көрөм – деп, кылыым хайнып келди.

– А мен чүнү үүлгедип каан кижин мен? – дээш, Монгуш Самбылович менче тулдур, адаандан өрү, кайгап ор. Харылаптар сөс тышпадым. – Уё-о, өлдүм-не. Оо! – дээш, доңгайгап, кузарын оралдашты, ынчалза-даа курут болду. – Сарыг тудуп чээн кижидир мен ийин, эки кустуруп кааптар болза көрөм. – Уё-о – дээш, карманын үжөнгөш, үш рубль уштуп эккелгөш: – Водкадан эккеп көрөм, дилээйн – дидир.

Балдымны ынаар октапкаш, дораан сегирип алдым. «Чоп кончуг хоранныг кадай боор. Алкоголик деп чүвени ам таптыг көргүзүп берейн адырам...»

Чаңгыс шилди кайын алыр ийик мен, менде акша чок эвес. Могаттынган бодуң шоруң деп чүвө бар. Ону биле тура, кадай-биле ежежирим ол чүвө ыйнаан, сула салдыныпкан мен. Монгуш Самбылович база-ла шырак, тадыгайндыр каттыргылап каап, хөөрөп

олурган. Бо удаада, мурнунда ышкаш, аң-мең дугайында хөөредиглер чугаалавады, чүгле кыстар, кадайлар дугайында анекдоттар чугаалады. Оларның бирээзин дыка каттырдым.

– Ынчан бичии мен – дидир оң. – Чаа-ла кыстар дилеп турган мен. Ол шагда аныяктар, амгы дег, ажыы-биле эдержип алган, ошкашкан-чытташкан турар эвес, бүдүү, дүне хөделир. Кожавыс аалдың Колчунмай деп кончуг-даа чараш кызы бар. Бызаа караа дег, хоюг карактыг, куспак чыгыгы терең чаштыг, хертеш чүвеле болгай. Базып турда, ана семис серге-ле. Бир дүне-ле чеде бердим. Ооң мурнунда, көөрүмге, даңгаар-ла чүък баарынга чыдып аар чүве. Өгже чылбыртып кире бергеш, мында-ла ыйнаан бо дээш, суйбаарымга чыдыр. Оон-даа кончуг чушкаан, будунуң адаанга баштай дискек кырынга олурупкаш, ооң соонда чанынга кожа, уннаштыр чыдыпкаш, холумну бажындан куду суйбап бадыргаш, шугланып алган тонунуң иштинче аяар суп киирдим. Алгыра бээр ийне моң дээш, сестип чыдар болдур мен ийин. Чок, шимчевейн-дир, харын ыңай көрнүп, кырлайып алгаш чыткан боду час ойталап чыдып алды. Ам холдарым ийи эмиинде барган. Хи-хи-хи! «Уё-о, бажым-бажым» депкеш, чөдүрзе-ле уругнуң иези-дир ийин моң. Ыяткаш, тынар-тынмас, ылым-чылым чыдыптым. Кончуг чушкаан канчап мен деп билип кагжык, ол-ла боор деп даап бодаан боор: ол кавыда менден өске бог оол бар эвес. Хи-хи-хи! Артында мээң адым адааш, «соора келдин, оглум» дээш, уруунуң адын адааш, «дөө дөжек кырында чыдыр» деп бо ыйнаан моң. А богда, билинмес мен. Буртсарт тура халааш, аъттаныпкаш, чизирт-ле дээн-дир мен. Хи-хи-хи! Ана хөк чоор. Ооң соонда ол өгже баш сукпастаан мен.

Монгуш Самбылович ийи дискээн часканып-часканып, сактып-сактып каттырды. Мен база каттырып ор мен. Кадай биле уруум кирип келди.

– Ийи алкоголик ам база олурупкан бис, Борбак-Карак – деп, кожам тура халып, уткуп тур.

– Магалыг-ла чүвелер-дир силер. Эки-ле ынчап туруңар харын – дээш, менче халып келди. – Шак бо хапыгыр карактыг чүвеге ижиртиггер хоран болза.

– Аа – дээш, холум чаңгыдым. – Мени хоран-биле хораннап-даа шыдавас сен. Эм-биле эмнеп-даа шыдавас сен. Даргаларга чашпып, кылаштап тургаш, чагырып-даа шыдавас сен. Хей чүве. Хош! – дээш, столду чудуруум-биле чырт кылдым. Кырында турган аяк-сава ерү кожаш кыннып, каңгырткайны берди.

– Ойт, моома, аяк-сава бузуп кааптың – дээш, кадай дүрген-не оларын чайлады берди.

– Ана хош! – дээш, база катап дүжүрдүм.

Кадай туттунуп шыдавайн барган, менче шууг-ла моортай дег, шурап келгеш, баш дүгүндөн апты. Аарышкылыгы чүдек, арай деп

күш-биле холдарын адыргаш, ойтур идиптим. Дедирленип чоруй-чоруй, ойда барып дүжерже, ийи даваны караш диди. Монгуш Самбылович корткаш, шагда-ла бурт дээн. Кадай туруп келгеш, кактанып чоруй:

– Черле сени кулугурну шиңме. Шагдааларга хүлээдип бейн – дээш, үне халып чыдырда, уруу ону доза турупкаш:

– Ачай, сокса! Чончап бардың? – деп мени чаңчай-дыр.

– Чок, соксавас мен! Чоп даргалар кезип, кижии ады үндүрүп турар курагыл бо? Бо билир бе?

– Мен билбейн – деп, уруунуң холундан ушта чүткүп тур. – Сал мени!

– Хош! Чеже-даа кызыдарыңга, дөмей-ле эмнетпес мен, а арагалаар мен! – дээш, базып үнүптүм.

Улусту дыңнаарга, эзирикте шуугаазын, чалчык кижилернин «чүрээ хөөрей берген-дир» дижир чүве, чамдыкта ол сөстөргө «хөөкүйнүң» деп сөстү немээн олурад. Сактырга, кээргээн-даа ышкаш. Ындыг кижилер, көрүп чоруурга, шуугап-шуугап акшалыг болза магазинче халыыр, акша чок болза, хайдынгаш чоруттар чаңчылдыг. Мен база ыңчап барганым ол ыйнаан. Бир минниримге магазинде оочурлаан кадайларга кончуткан тур мен. Бажың биле ол аразыңга кылаштааш, бичии када билбестей берген боор мен. Арага дээш, оочур чок чүткүп турган кижии эвес мен бе.

Бир кадай:

– Ыңай тур, Чамбалдай, анчыг-дыр сен. Сөөлүңге туруп ал – дээш, мени идипти.

– Дүвү чок доскаар сен бе сен, ыңча арагалаар – деп, бирээзи дузады.

– Сени Чаа-Хөл бадар, эмнедир деп турар чүзү ийик. Чоп батпаан сен? – деп, үшкүзү айтыра-дыр.

– Хош! Мен кайнаар-даа баар дивээн мен. Меңээ арага херек! – дээш, кадайларның бажын ажыр-ажыр акшам сундум.

– Ча, түвектиг-дир, дүрген үне берзин. Беривит, кызым – деп, база бир кадай садыгжы херээженге чугаалады.

– Чок бербес мен. Эзирик-тир. «Ачам эзирик келзе, арага бербес сен, угбай» деп уруу чагаан чүве – дээш, садыгжы, кулаанда ымыграа ыылаанындан дора, менче кандыг-даа сагыш салбайн, өскелер-биле садыглажып тур. Оочур төнер болза дээримге-даа, кайын төнер, удур немежип-ле турар. Хатка силгиткен шет дег, ыңай-бээр элеңейнип, турза-ла тур мен. Бир дыңнаарымга:

– Ачаң дүрген үндүрүп көр, уруум. Чованчыг-дыр – деп, сөстөр дыңналды. Көөрүмге, Чечен-кыс бо чеде хонуп келген. Ол дээрге, меңээ кандыг-даа шагдаадан артык, ооң аайындан черле эртпес кижии мен.

Даштыгаа үнүп кел сал-ла, «милиция» деп бижиктиг машинаның биске уткуштур хап олуарын эскерип кагдым.

– Көрдүң бе, шагдаа машиназы кел чыдыр. Авам ынаар халаан чүве. Тендирбе – дээш, уруум мени бодунче чыыра-чыыра тырты. Мен шынап-ла туттуна бердим. Сезинмес арга чок. Кым билир оларны.

Машина-даа доктаады. Биеэги-ле сержант, ол-ла чолаачы. Олар мени черле таныыр. Шагдаа черинге мени ийи катап чедирген кижилер-даа бо. Ооң соонда оон-даа артык билир апарган. Дүже халчып келгеннер, ооң соонда мээң кадай үнүп келди.

– Бо-дур ол кижинер. Ыңай алгаш, чоруп-ла көрүңер – деп, кадай шагдааларга чарбыттынар сагыштыг. Ол сөстөр сержантыга анчыг кылдыр дыңналган боор, кадайже чиктиг көргөш:

– Бистиң киживис эвес, силерниң кижинер-дир – дээш, менче базып олурда, Чечен-кыс бажын доза кылаштай бергөш, ийинче эдертип аппарат, бичии чугаалашкан соонда, демгилери, менче-даа келбейн, машиназынче базыпты. Сержант тура дүшкөш:

– Ындыг-мындыг чүве болза, бодуңар харыылаар силер. Оон ыңай бисти дүүретпөңөр – деп, Чечен-кыска сагындыргаш, олудунга олурупкаш, хирт диди.

– Ол алкоголькти чоп ап чыдып калдың? – деп, кадай уруун кончуй берди. – Ону камгалап алгаш, ооң чүзүн алыр сен? Азы мени эттедийн деп бе?

– Ойт, чоп алгыраың ол! Бо кудумчу ышкажыл. Эзирик кижин сен бе? – деп, авазын уруум тулдуруп каапты. Бис ийи адашкы четтинчип алгаш базыптывыс, а кадай соовустан бараадап кел чыдыр.

– Эмнедир сен бе, ачай!

– Хо-хо-хо! Чаа-Хөл. Ооң меңээ херээ чүү боор, уруум. Ачан алкогольк эвес-тир ийин, көңгүс анаа.

– Чок, ачай, сен бодуң эскербес-тир сен. Дыка-ла үрелип бар чыдыр сен, ачай. Мурнунда сени хөлчөк кээргээр, сеңээ болчур кижин мен, сөөлгү үеде хөңнүм калып бар чыдыр. Авам-биле чөрүшпейн, эмнедип ап көр. Дилеп тур мен, чаңгыс урууң-дур мен – деп, уруум көгүде-дир.

Ыттавайн, базып ор мен.

– Ындыг-дыр аа, ачай?

– Ону көөр апаар.

– Көөр апаар эвес, ыяап-ла баар сен. Силерни мен чедирип каайн, авам оргай аан. Шинме, ачай!

– Ындыг болза, сөөлгү кылдыр, арагадан садып эккеп бер че.

– Арагадан? Акшаң эккеп кай.

Үш рубль тутсу кааптым. Уруум дораан-на карманнай каапты. Аксым тутгундум. Ындыг хай бар боор бе. Чечен-кыс мени хал-

зышкан чүве-дир, а мен, сээдең кижин, чыткан теве аксынче каңмыыл супкан. Ээрежиримге-даа кара шору.

– Сатпас мен, ол-ла. Дүрген кылашта – деп кончуп чорааш, бажынга эккелгеш, мени удудуп каан.

Оттуп кээримге, караңгы хевээр. Кадайның шагын көөрүмге, бир шак безин четпээн. Соок шай пактап алгаш, дашкаар үнүп, кезек серииттендим. Дээр оюк-делик булуттарлыг. Ай оларның аразы-биле бирде көстүп каап, бирде чаштып каап, салдап чоруп тур. Долгандыр шыпшың-на чүве, безин чадаарда ыт безин ээрбес. Чүгле чыткан инектерниң өйлеп-өйлеп ышкыптаары, кегженири дыңналыр.

Хенертен кожамның соңгазы чырыш дээн соонда, боду далажы кончуг үне халып келгеш, ынаар-ла халааш, дыка үр бооп-бооп, дедир кылаштап олур. Бажын дозуп чеде бердим.

– Аа сен-дир сен, але. Сени дүгдө-дир деп бодадым.

– Кайда?

– Сергедир черде аан. Демин маңаа милиция машиназы көстүп келген, эжиим дүкчээш, чоорган иштинче дүрген-не шывараш дээн кижин мен. Ол хевээр удуп каап-тыр мен. Сени ашпарган деп бодадым.

– Чок, албаан.

– Эки-дир. Кончуг чушкааның пат-пат. Каш-даа турдум. Ижин баксыраан, чүгле сыыладыр – деп, кижим экинде тонун беле тутгунгулады. – Сөөк-даяам сирилээр кандаай чоор, челбине берген кижин боор мен бе.

– Изиг шайдан дериттир аартавыт.

– Шай кайын дузалаар. Бичии чүве болза көрөм. Сенде чүү барыл?

– Куруг.

– Хай-дыр, але. Уё-о, иштим – депкеш, демги-ле черинче дедир базып бар чыда: – Адыр, аңаа тур – деп кагды. Оон келгеш: – Ынчаш чунар-бажыңнап көрээлем. Чаза деридип көөр-дүр. Эрте баарга хей, бус эвээш. Сес шакта ажыттынар болгай але. Тос шак ажып турда, шиңме. Иелээ бараалы дээривиске хоржок боор. Борбак-Карак ынатпас чадавас. Мен мурнап чеде берейн, сен соондан бар шиңме.

Чөпшээрештим.

Ынчап-мынчап, шай хайындырып ижип турумда, даң аткан. Кадай база туруп келген, менче чаңгыс сөс-даа бук дивейн, инектерин саап үндүрүпкеш, сугдан көвейти узуп, ыяштан көвейти чарып каг деп айбылады. Суг хереглээр бисте огород-даа чок. Бажың чанында каш терек Чечен-кыс олуртуп алган, оларны хүнде ийи-үш суггарар. Оон аңгыда чугдунар дээнде, кадай хей суг хереглей бээр. Хеп-ле чуур дээн боор. Кудук чанынга ийи улуг доскаар бар чүве, иелдирзин

долдур узуп кагдым. Оон токпактар оонактап эгеледим. Монгуш Самбылович мээң чанымга келгеш, олуруп алды. Хилир-халыр дээн соонда, милиция машиназы бо-ла келди. Биеэги-ле эрлер. Сержант аянны кончуг эзулааш, бистиң-биле хол тутчуп мендилешкеш:

– Белен силер бе? – дидир.

Монгуш Самбылович-биле бот-боттарывысче көрүштүвүс. Оом артында тура халып келген.

– Кайнаар? – деп, кижим кайгай-дыр.

– Па, билбес улус силер бе? Силерни Чаа-Хөлге чедир деп, менээ даалга берген. Дүрген кеттиниңер – деп, сержант шагынче көрүп, далаштыра берди. Кадайны көөрүмге, эжик аксынга үне халып келгеш, дедир көзүлбейн баргаш, холунда мээң тонум, бергүм тудуп алган келгеш:

– Ма, кеттин – дээш, сунду.

Тутпайн тур мен.

– Чүге ыяап-ла силер чедирер улус силер? Бис бертик-межел, угаан-медерелин ышкынган албыстыг улус эвес-тир бис. Боттарывыс бады-ла баргай бис. Мен бажың-балгадым ээн кааптар эвес мен. Оглум манап турар кижидир мен. Бөгүн келир – деп, Монгуш Самбылович удурланып үндү.

– Бажыңыңар канчап баар, турар-ла ыйнаан. Болар – дээш, мээң кадайже айытты, – болар хайгаарап турар. Райкүүском даргазының бисте айтышкыны бар. Меңээ дужаал берген, күүсетпейн баар аргам чок – дээш, сержант алдырар хевир чогул.

– Чок, мен бажыңымны өске улуска бүзүревес мен. Чок болза Чараш-оолдун кээрин манаңар – деп, кожам ам чөвүн чугаалады.

– Менде ынчап ойнап турар чай чок. Че, кеттиниңер – дээш, сержант мээң кадайымның холундан берттү алгаш, мээң бажымга салды, оон ой тонну алгаш, тон азар черде швейцар дег, хере туткаш, кет деп имнеди. Ол аразында Чечен-кыс халаттыг, кызыл-даван маңап келгеш, бистиң аравыста турупту.

– Адыр, акым – деп, сержантыга чугаалады: – Монгуш Самбыловичиниң оглун манап турары шын. Бөгүн ыяап келир. Бо ийи кайызы-даа белен улус. Райпо даргазы чиик машиназын бээр болган. Чараш-оол кээрге, ооң биле мен – иелээ чедирип каар бис. Силер сагыш човавайн, ажылыңар кылыңар.

– Чоп силер боор чүвөл? Райпо даргазы мени чедир дээн. Ол кадын бодумнуң чорук-херээм-даа бүдүрүп алыр дээн кижидир мен – деп, кадай хопталай берди. Сержант тонун кадайже октапкаш, олудунга олурупкаш, арлы берди.

Кадай биле уруум бажыңче кире бердилер.

Райкүүском даргазының эмнет дээн саналының соонда, аңаа-даа, кадайга-даа, өскелерге-даа барбас мен деп турзумза-даа, бүдүү

иштимде канчаар чоор деп чайгылып турган мен. Ам бодап турарымга, оон чайлаар аргам чок апарган.

– Мен-даа чоруур апардым. Түвектиг-дир каяа ынчап улус шүүдедиң турар – деп, кожамга чугааладым.

Оомнуң амыраары хөлчок.

– Шын-дыр. Бис ийиде оон өске орук чок. Оон башка, хлеб чок артар бис. Оон кедерезе, бо моюннуг баш мойну-биле чок, оорлуп чаштаза хөңнү – дээш, хидиледи каттыргылааш, чүвүрүн өрү тыртынгылааш: – Бир-тээ ындыг болганда, кожа, мындыг таварыл-гада куруг үнерге кайын боор. Чуур херек – дээш, холдарын дүрбүгүлөп, база-ла хидиледи.

– Менде акша чок-ла болгай.

– Ону чоор сен, менде бар. Ам чүден чалданыр бис. Билбес-даа чытсывысса хамаан бе. Дөмей-ле чедирип каарлар. Шагдаалар-даа ашарып кагза хамаан бе. Че, чоруулу. Шуут-ла суг кыдыы кире берээли.

Хемчик дүрген-дүрген чалгыглары-биле эрин часкагылап, салгын сыг-сыг кылдыр эстегилеп, бисти аартыктаан чүве дег, арай-ла хөңнү чок уткуп алды. Кезээде шил дег, кылагар суу ол хүн, сактырымга, боралгак-даа апарган ышкаш.

Садып алган консерва, хлеб – чүү-хөөвүстү делгээш, шилдиң аксын ажыткаш, эл кырынга, аянны кончуг олурупкан бис. Чугаалажып чүнү чугаалажыр, бар-чок, шын-меге солун чугааларывысты кактап каапкан бис. Көөрүвүске, хемни куду хөй оолдарын эдерткен өдүрөктер салдап бадып олур. Шимчеш дивейн, ылым-чылым бардывыс. Ие-өдүрөк бисти көргөш, сестип каапкан, хемниң ындыгы талазынче кедээрлеп чоруй, чалгыннарын шала көдүрүпкөш, сугну чалчырады маңнапты, өскелери ону өттүнүптү. Удатпаанда көзүлбейн бардылар.

– Бурган башкы кушту дыка-ла эки кылдыр бүдүрүп каан: агаарга-даа ужар, сугга-даа эштир, черге-даа маңнаар. Кижини чоп ынчаар чаяп кагбаан чоор? – деп эжимден чугаа үндүрүкседим.

– Оо, мээң сугга эштирим бо өдүрөктерден калышпас чораан – деп, Монгуш Самбылович мактанып эгеледи. – Улуг-Хемни кежир аныяамда каш-ла карбаар турган мен. Аътка дүжүп кежерим мырыңай дендии, эки аът болза кандыг-даа дажыг суг меңээ шаштык болбас. Ынчалза-даа ам баксырап калган чорбадым бе. Оон бээр үш чыл болду бе. Кай барып чораан кижини боор мен? Аа, база-ла сыынап чораан бис. Мыйыс үези-ле болгай. Олча-даа чок, мүн-не харын куруг эвезинде-ле эвес бис, дүлүм эът кижини бүрүзүндө бар-ла. Бир эживис хулбус адып каан. Дедир келген, паром кешпестээн мындыг. Ол сугнуң сыгыгарын манап турар эвес. Өөрүмнү дүжүп кежээлиңер дидим – кара шору, ынашпас. Эзер-чонаамны, дергимни өөрүмге каапкаш, чүвүр, хөйлеңимни, идиимни аъдымның мойнунга ораа-

гаш, кирдим-не. Оттуг-хеме тып ээкээрим ол. Часкы суг сарыкпаан хевээр, соогу-даа хөлчок. Аът килдиш-кылдыш базып чоруй, эштип кирди-ле, мен-даа бир холум-биле хокпазындан даянгаш, бир холум-биле карбанын олур мен. Аъдым кончуг аът, былгырнып каап, база-ла чүткүдүп олур. Хемниң таптыг-ла дап-дал ортузунга аъдым хенертен сырбаш кыннып, тура халыыр дээш, өрү кожаш дээр орта, даянып чораан холум адырлы берген – дээш, кожам дашказын бир эргилдирипкеш, аксында папирозунуң ылчырай берген ужун үзе ызырып октапкаш, катап-ла ыжын бурулады берди.

– Оон?

– Богда, коргарым-даа хөлчок. Та канчаарым ол. Кончуг чушкаан, аныяамда ындыг эвес-ле кижиге болгай мен. Сугга дала-жырга чүден дора. Ону билир хиремде, хол-будум чызылаткаш турупкан мен. Чүү боор, дораан шаам төнүп эгелээн. Алгыраарының кыры. Ол аразында, экизи көргөн, кыйыым-биле когжап каапкан чудук бадып чыдыр. Мээң аъдымга ол-даа үскен чадавас. Оон башка, эштип чораан аът ынчанмас. Кап карбангаш, чудуктан халбактаны кааптым. Эрикти көөрүмге, талыгыр. Кусуннап үндүм. Соомда өөрүмнүң алгыржыры мүн-не дыңналыр, а мурнумда чүү-даа көзүл-бес. Бадып-ла чыдыр мен, салдыныптарындан коргар болдур эвес мен бе. Бир көөрүмге, алдыыртан өрү эриктедиң моторлуг хеме халдып өскөп олур. Катап-ла кускуннап үндүм. Келзе-ле ийи орус эр. Олар харын уштуп каан-дыр. Арткан өөрүмнү база олар кежирдилер. Мээң аъдым кайын тоор – эштип кежип кээп-тир. Чаа, оң соонда сугже семевес болган мен.

– Коргар апарган ышкажыл сен?

– Оттуг-хемеге олуруптарымга безин бажым дескинер, чүрээм аарыыр чорбадыва.

– Ижер, чиир чүве төнгөн. Куруг шилдеривисти сугже октагы-лапкаш, хлевивистиң артыын кушкаштар чизин дээш, төжек кырынга салып каап, чаныпкан бис. Бажыңга келген – база аалчы. Монгуш Самбыловичиге аъдын бооладып алган кадарчы чанында таалың салып алган казапча кырында манап олур. Аъды ындында тур.

– Даргалар дыка-ла чайлыг-дыр аа. Ажыл шагында арагалап турар – деп чемеледи.

– Бисте ажыл чок. Бис... – дээш, Монгуш Самбылович ара соксап кагды.

– Таанда.

– Ойнаары ол-дур, акым – деп, мен чазамырлап кааптым. Бажыңче кире бердим. Кадарчы олурбайн-даа, таалыңындан беш литрниң дөмбүнүн, чода эштиг хой ужазы уштуп эккеди.

– Мыя мону ижиң, мону чип көрүңер, даргалар – дээш, дөмбүнүн, аъдын стол кырында эккеп салды.

Мен шай хайындырар дээш, ыяш чээргеннеп, от сала бээримге, кадарчы ынатпады.

— Ооң херээ чок. Дем-не келген кижиге мен. Саадай бердим — дээш: — Меңээ бооңарны ок-чемзээ-биле берип көрүңер. Шөлээ ап алдым. Хожомну өске кижиде дужааптым. Тайга-сыннар кырынче кезек агаарлап чорттайн дээш — дидир оң.

Таныш-көрүштөн чүве харамнаныр эвес мен, ап бердим. Ашак-даа ашак, ону салбас дээн кижиге бар ышкыш, чизиредип чорупкан. А Монгуш Самбылович-биле бис ийи аыш-чемде, арага-дарыда дүлнү бердивис.

Та каш шак ыйнаан. Кадарчы чоруткан соонда, үр болбаан чүве. Чүү-даа болза ажыл шагы төнмээн боор — иешкилер-даа келбээн. Холунда сетки, чемодан туткан Чараш-оол кирип келди. Ооң соонда Омак, ооң соонда Ая. Автобустан чаа дүшкөн хевирлиг. Монгуш Самбылович оларны көрүп кааш:

— Уругларымны, өскүс чүвөлөрүмни! — деп, ыглай каапкыш, оларынче ужа-тура бар чыдырда, Чараш-оол:

— Сээң мында чүү уругларың барыл — дей сал-ла, ойтур идипти. Хөөкүй Монгуш Самбылович столду, ара-соора даянып чоруй, коңгур-каңгыр барып дүштү. Харалаан, мен аңаа болчу бээр болбас мен бе.

— Сен бо кандаай кижиге сен, Чараш-оол, даңгаар-ла улус эттээн, даңгаар-ла улус бажыңнаткан чоруур? Сеңээ ыңдыг эргени кым берип каан? — дидим.

— Чазак — дидир оң.

— Чүү чазак?

— Совет чазак.

— Хош-тур! Сеңээ мындыг чазак херек — дээш, чудуруум думчуунга чедире бердим. Чараш-оол мени, карбаш дээн соонда, ойтур идерге база-ла Монгуш Самбылович ышкыш, коңгур-каңгыр барып уштум. Ковайып кээримге, бажым соонун аарыгы хөлчок, чем шкавының чанынга демир-хумуңга барып үскөн болдум. Чараш-оолду көөрүмге, адазын сөөртүп үндүрүп чыдыр. Чонаада кижиге хол көдүрүп чораан эвес мен, чүү итириим кирип келчик. Печка чанында шил турган, ону сегире шаап алгаш, бажынче тутсупкан кижиге мен. Чараш-оол алгырышкыш, бажын туттунупкыш, үне халаан чүве. Ол-ла. Оожургап четтикпээнимде, шагдаа машиназы-даа келген.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чамбалдайның чоннун чаагай чаңчылдарының дугайында бо-даашкыннары ооң ажыл-херээ-биле дүгжүп турар бе? Чижектерден тывыңар.

2. «Араганың кырынга чам үнер» деп улустуң үлегер сөзүнүң утказы тоожуда кайы хире сиңгенил? Чижектерден көргүзүңер.

3. Чоннуң чаагай чаңчылдарын хөлүн эрттир сагыырга азы оларны хажыдарга кандыг уржуктарлыг болур-дур?

Тоожуга хамаарышкан ниити айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Авазынга даңгырактың» амыдырал болгаш мораль-биле харыл-заазының дугайында чүнү чугаалап болурул?

2. Тоожунуң кол-кол темаларын адап тайылбырланар.

3. Маадырларның сактыышкыннарының, чамдыкта кылып турган херектериниң бойдушту болгаш дириг амытаннарны камгалаарынга, кижилерни хоюлу-дүрүм сагыырынга кижизидеринге ажык-дузалыының дугайын кичээнгейлиг бодап көрүңер.

4. Тоожунуң чечен-мергенинин, оң ниити интонациязының дугайында улуг эвес бижимел ажылдан кылыңар.

НОГААН ОРТУЛУК

(Тоожудан үзүндүлөр)

Чедер-даа, ачылыг хөл бо-ла! Дуу, көрүнчүк дег, кылая берген чыдыр. «Экии хөлүм! Ээлериң бирээзи мен. Сенде келдим. Нервим баксыраан кижидир мен. Эмниг сууң-биле, эмниг малгажың-биле экиртип каап көр. А мен сени үргүлчү мактап, сеңээ бүгү назынымда чүдүп, сеткил-сагыжымдан ынак чоруур мен. Ындыг-дыр аа, хөлүм?»

Баалык кырынга олуруп алгаш, иштимде ынчаар бодап олур мен. А менден ырак эвес бир дөктүрөк кырында бир куш, олурту шаап каан доорбаш дег, сөскөө берген олуржук. Ол болза сары. Оң эртенги чем чиксең, өрге манап олурары илдең.

Хөлдүң турар чери кош-адышка дөмейлешкек, оңгар. Хөл оон эң-не дүвүнде. Долгандыр ийлерни тарып, тракторлар-биле дыр-бактап каапкан. Ынчан августуң чээрби үези чүве. Чай төнмээн-даа болза, күстүң кел чыдары каракка көстүп, эът-кешке-даа билдинип турар апарган. Ол эртен безин чидиг сырынныг болчук. Кайнаар-даа көөрге, ала-ала ховулар-ла болгай. Оларны дилиндектей, аралаштыр чаргылаан. Бир дилиндекте быжып турар тараа. Олар оюк-деликтей саргара бергилээн. Ол база-ла күстүң чыгадып келгенин херечилеп турар. Бир дилиндекте тараа тарываан. Ону чайын чарып, келир чылга курлап каан. Хөлдүң бетии кыдыында ногаан ортулук, Чедерниң ужу-кыдыы чок ховуларының ортузунда кижиди холу-биле бодараттыг хензиг арыгжыгаш. Ында ыяштар амдыызында ногаан чайт хевээр. Ол болза ховугайның ховузунда чүгле ногаан ортулук эвес, а курорт.

Хөлдүң кыдыында-даа, шала кедектелдир-даа кадарчылар өглери-ле эндерик. Карак чедер черден бээр көстүп турганнарын

санап чор мен. Бирээ, ийи, үш, дөрт, сес, тос... он беш. Оон өскелери көзүлбес, оң таламда сарыг кырлаң баткан, бир чамдыктары ооң артында. Ында та каш. Бир өг мурнумда, мырыңай оруум үдүндө. Хараачазындан уштунуп келген чандаңындан ак-көк ыш оптугуп-оптугуп үнүп кээрге-ле, эртенги сырын хөл уунче сывыртап алгаш чоруп тур. «Ээ, маңаа кире дүжер-дир. Шайлап алыр-дыр. Ээлери-биле таныжып алыр-дыр. Таныжарым-даа чадавас. «Эртежи кижичи эътке дужар» деп-даа чугаа бар»...

Барганывыс хүн бисти эмчиже эрттирбээн, чүгле чөмнөнип хүнзедивис. Даартазында эмнелге корпузунга чеде берген. Баштай килденир, узун-кысказын, ханының базыышкынын хөмчөөттирип алыр чүвө-дир.

Чидге коридор. Кижиниң хөйү-даа чүдек, чудурук сугар чер чок деп болур. Дооза-ла эмчи манап турар, кижичи болган-на мурнун былаажыр. Оода анаа, ыт чок турар боор, бар шаа-биле шоолаажыр. Бир херээжен үнүп келгеш, оожургатты-даа:

– Шимээргевейн көрүңер! Кым кижиниң кайы эмчиге кирерин чарлаптар бис. Чүгле бичии манап көрүңер!

Шынап-ла, улустуң чугаазы, хайнып турган кара шай кырынче соок сүт кудупкан-биле дөмей, кезек када чавырлып батты. Ынчалза-даа удаткан чок катап-ла үрүгейнчип үндүлөр.

Ынчан сөөлгү сезон чаа эгелеп турда, кижилерниң оон-моон кидин-не сөктүп кээп турар үези. Эмчи эртер ужурлуг дышта-ныкчылар уурук-сууруктап, шуужуп турбайн канчаар. Бирээзи келгеш, бирээни айтырар. Өскези келгеш, бир чугаа үндүрөр. Ол дам чугаа көвүдөп турбас бе, адак соонда ак халаттыг, ак довурзактыг, ак-көк хыралыг карак шилдиг херээжен үнүп келди.

– Дыңнаңар, эштер! – дизе-ле, хөлчөк таныырым үн. Узун эвес кижичи болгай мен, бедиктенип-бедиктенип, топтап көрдүм. Богдаа, Саая Салбаковна-дыр-ла. Сактырымга, кулактарымга тааланчыг музыка-даа дыңналып келди ышкаш. «Вот чүвези борзуг» дижир. Чангыс чурттуум мында чедип келгенинге өөрүүрүм ол чүвө ыйнаан. «Ой, экис!» дээн сөстөр кулаамга база дыңналды. Оларны мээң кады чыдар эжим – даянгыштыг Ашак-оол чугаалады ышкаш. Ышкаш-даа эвес, ылап-ла ол, ооң үнү. Ол ында, хаалга кастыында, кыстына берген турган чүвө.

Мында ийи эмчи бар. Ону барымдаалааш, ийи аңгы даңзы тургускан. Кымнарның кымга баарын мында айтып каан. Оон көрүп алыңар дээш, ийи калбак саазынны ийи хаалга аксынга азып кааш, херээженнер эмчизи амдызында келбээн, бөгүн-даарта кээр депкеш, Саая Салбаковна кый дидир:

– Иргит Ашак-оол мында бар бе?

– Бар.

Мээң колдуктааштарлыг эжимни ынчап тур-ла.

– Бээр эртип келиңер.

– Ашак-оол даңзы баарында, изиг хүнде суг былаашкан хойлар ышкаш, иткилешкен, сыңмарлашкан кижилерниң ара-аразы-биле колдуктааштары-биле хойгузар, коргудар чыгыы чорааш, арай деп-ле эртти. Ону канчаар эмчи боор деп, кайгап-даа, адааргап-даа туруп калдым. Даңзыны көөрүмге, Саая Салбаковна мени бодунда кылып албаан, пат кайгадым. «Азы эскербээн чоор бе?» Чара чүткүп келдим.

– Саая Салбаковна, мен силерге туруп көрейн.

– Силер Кызылга меңээ турар силер. Маңаа силерге өске эмчи солун боор. Биске шаптыктавайн көрүңер – дээш, оом хаваан дүгдүлөш кылды ышкаш.

Ол дээрге, дүрген-не үне берзин дээни ол. Сагыш арай багаай үнүп келдим. Черле айын тыппайн-дыр мен: «Мени чүгө ынчаары ол? «Шаптыктавайн көрүңер» деп чүзүл? Шаптыктап канчапкан мен». Ооң чанында сестра биле Ашак-оол олуржук.

Бистиң участоктуң эмчизи бо-ла болгай. Бээр кээрге-даа ону эрткен мен. Чаражы-даа чүдек, борбак-борбак, кара-кара карактары-биле сенче кылчаш кынныр болза, чүрээң дораан шимирт дээр, биче-бача аарың, сактырыңга, холдан тен ап каапкан ышкаш, дораан чашгай бээр. Ооң чанынга чаңгыс-даа катап олурар аас-кежиктиг болзуңза, биеэ кадык бодуң апаар сен деп бодаар мен. Кайгамчык-ла чараш арынныг, кайгамчык-ла чараш көрүштүг эмчи. Ооң-биле черле таныжар мен, чуртувус-даа чаңгыс. *Калган ашаа* база бистиң чер кижизи, харын-даа төрөлдежир улус бис. Ол хөөкүй болза-даа аныяанда чок апарган, а кадайы уругларлыг арткан.

Ашак-оол бажын көдүрүп келгеш, чанында салып алганы папирозун кыпсып алгаш кезек соргулады.

– Ол болза узун төөгү ийин – дээш, Ашак-оол бажын бир ийинче ийлендиргеш, аксын чарс кылды. – Хе-хе-хе! Акыңны ындыг амыр деп бодаар сен бе. Аскак дээрден башка, ооң танывас, билбес кижизи чок-тур ийин.

– Сугзуду бербе – деп шаагдадым. – Допчулавыт.

– Оо, тенээңни. Чорук кижизинге соот херек болгай аан. Эмчиге үр чыткан мен дээн мен але. Мындаа аан...

Адак соонда үндүр бижиткен. Бажыңга каш хонуп чорда, шагдаа черинден келдирткен. Чеде берген. Биеэги-ле биче лейтенант аныяк оол олурган. Аксы-сөзүн ап, протокол тургузуп, ат салдырып алгаш, манап олуруңар, каш хонгаш суд болур дээн.

Мооң мурнунда Ашак-оол боду судтадыр хамаанчок, суд болган черге-даа олуржуп чорбаан. Боду качыгдаан, каражадаан кижиге хамааржыр. Кижиге бодаарга, ында сестир чүве чок. Ынчалза-даа сагышка черле анчыг. Сактырга, хамык-ла чүве ооң хайы-биле

болган ышкаш. Бир эвес магазин барбаан болза, оолдар ону чоп эттээр, ону чоп дээрбедээр. Боду-даа бертик-межелге чоп таваржыр. Суд-сад ышкаш, артык ажыл кайын турар.

Өг-бүлеге-даа, эш-өөр-биле-даа ол дугайын чаңгыс эвес удаа чугаалашкан. Дооза-ла сенде буруу бар эвес, чоп сагыш човаар сен дижир болган.

Ийе, суд болур, манап олур деп каан. Хулиганнаан оолдарнын арны-бажын караңгыда орта-даа көрбээн. Херечилер кымнарыл дээрзин билбес. Кеземче хоойлузунуң кандыг чүүлү-биле кым каш чылда шийттирери-даа билдинмес. Ооң бодунга кадалбаанын бодаарга, демги оолдар хөрлөвээн, боттарының буруузун дораан билинген хевирлиг. Бо кижги бодаарга, ындыг болур-даа ужурлуг. Ынчалза-даа демей-ле сагышка анчыг...

Суд болур деп дыңнадыг-даа келген, ай-хүнүн, болур шагын айтып каан. Ашак-оол бажыңга кайын олура аар, шак бурунгаар-ла чеде берген. Сцена кырында шийткөкчилерге белеткээн стол.

Ашак-оол ийиги одуругга олурган. Хенертен олурганнар хөлөп, сандайлар, кыжырткайнып, кижилернин карак-кулаа артында барган. Ашак-оол база-ла аткаар эргилген. Шагдалар ийи оолду сүрүп олурган. Оолдарнын арыннары дүвүрөңге борашкан чүве дег, куу-куу, баштары дөңгүр-дөңгүр, дурт-сыны күдүгүр-күдүгүр. Чон арны канчап көрө аар, карактары куду. Бирээзи — хөрлүг оол, бирээзи ынчан гитаралап турган оол. Харын олар ол-ла. Оолдарны эн мурнуку сандайга ийи шагдаа ортузунга олуртуп алган. База бир шагдаа индир чанында барган.

— Суд келди. Туруңар!

Залда кижилер кизир-казыр тура халышкан, шийткөкчилер олуруп алырга, база олурупканнар. Шийткөкчи районнуң суд даргазы. Ашак-оол ону таныыр. Улус төлээлерин танываан. Бирээзи борбаак кара карактарлыг, аныяк херэежен. Бирээзи — пенсионер-ле турган боор, кырган ашак.

— Буруудаттырып турар Марк Ооржак! Туруп келиңер — деп, шийткөкчи кыйгырган.

Оозу туруп келген.

— Судка чүгле шынын чугаалаар мен. Меге өчүк бээр болзумза, буруу чүктээр мен деп сөзүңер бээр силер бе?

— Ийе, бээр мен — дээш, — «судка чүгле шынын чугаалаар мен. Меге өчүк бээр болзумза, буруу чүктээр мен» — деп сөстөрни хөрлүг оол катаптаан.

— Фамилияңар? Адыңар? Адаңар ады? Төрүттүңген чериңер?

— Ооржак Марк Белекович. Төрүттүңген чылым 1959.

— Кылып турар ажылыңар?

Ооржак хары тышпайн, кейде-ле ыңай-бээр чаяңайнып туруп-туруп, чаңгыс сөс чугаалаан:

– Чок.
– Чүгө?
– Ажыл тывылбас-тыр.
– Дооскан сургуулуңар?
– Чеди класс.
– Иргит Ашак-оолду таныыр силер бе?
– Чок.
– Херекти үүлгеткеним шын деп, бурууңарны миннип тур силер бе?

– Чок.
– Шииткекчилер удур-дедир көрүшкеннер, харыыга таарзын-маан хевирлиг.
– Чок деп чүңүл? Бо – дээш, шииткекчи көктөп каан саазыннар көдүрүп үндүрүп келген, – мында, бо байысаалга протоколунда бурууну кылганым шын дээш, адың салып каан-дыр сен? Ам чончап бардың?

– Шошту бо кижичи – дээш, артында олурган Ашак-оолче хая көрнүп көргөн, – боду эгелээн. Караамче шашкан. Бис чүглө арага дилээн бис.

– Мегелеве! Ол кижини сен баштай доңгайты октаптың! – дээн бир херээжен үн залда үнгөн.

– Оожум! Оожум! Мен силерге сөс бербээн мен – деп, шииткекчи оожургаткан.

Ооң соонда шииткекчи-даа, улус төлээлери-даа хөй-ле айтырыг салганнар, а Ооржак дөмей-ле буруулуг мен деп сөс бербээн.

Дараазында чолдак оолду тургузуп келген. Адын ол Белек-оол диген, он алды харлыг, өөредилгезин ара каапкан оол. Ол харын чүү-чүү болганын кандыг-даа хажыдыышкын чок, шыны-биле чугаалааш, бодунуң буруузун билинген. Ооң аксы-биле алырга, Ооржакка көгүттүргөн, оларның кол сорулгазы Ашак-оолдуң арагазын былаап ижери-даа эвес, а ооң хөй акшазын алыры. Ону олар Ашак-оол садыгга аъш-чем садып ап турда көргөн.

Херечилерни кыйгыртып турупкан. Беш кижичи болган, автобус доктаар черге ынчан чыгып кээп турган кижилер ол. Дооза херээженнер, үжү улгады бергилээн, а ийизи школачылар. Оларның аксы чаңгыс болган: Ооржак доңгурак уштуп эккээрге, корткаш дезипкен, ынчалза-даа ырактан көрүп турганнар. А школачыларның бирээзи милицияже халыпкан, ооң ачызында шагдаалар ийи оолду дораан тудуп алганнар.

Оларны дыңнап-дыңнап, Ооржакты шииткекчи катап тургузуп келген.

– Ам чүнү чугаалаар силер? Буруулуңар шын-дыр бе?

– Чок, херечилерни Ашак-оол хээлилеп алган-дыр. Бодунуң төрелдери тур боор. Катап хынап көрүңер.

Бодунуң кырында улуг айыыл диргелгенин Ооржак билип турбайн канчаар. Аңаа ийи дакпыр буруудаашкын онаашкан. Хулиганнап, дээрбедээшкин кылганы дээш, бир чүүл, а назы четпээн оол арагаладып, кем-херек үүлгедиринге көгүткени дээш, база бир чүүл. Аңаа аргалыг-ла болза бодунуң херээн чиигедип алыры херек.

– Силерде айгырыг бар бе? – деп, шийткөкчи улус төлээлеринче көргүлээн.

– Мен болур ирги бе? – дээш, борбак кара карактарлыг херээжен туруп келген.

– Бо кым деп кижил? – деп, Ашак-оол оглундан айтырган.

– Па, эмчи ышкажыл, дуу совхозта аан. Кижил эмчизи. Кым дээр ийик?.. Ыы, чүве – Саая Салбаковна.

– Мында – деп, Саая Салбаковна эгелээн, – база бир херечи олуруп турар чүве ийин. Ону база дыңнаптар деп санал бар.

– Кайыл ооңар? Кым деп кижил? Туруп келзин.

– Саапа!

Аргыкы сандайдан ак арынның, хөргөш сынның, чаражы кончуг аныяк херээжен туруп келгөш, шийткөкчилерниң баарынга, Ооржактың чанынга туруп алган.

– Мен бо районга мурнунда ажылдап турган мен. Ам өг-бүлө айы-биле келдим. Бо Ооржакты таныыр мен, дөө Ашак-оолду база таныыр мен. Саая Салбаковнадан дыңнадым, суд болур деп. Анаа, кымнар судтажып турар чоор дээш, сонуургааш келген кижил мен. Ам көрүп олуруп-олуруп, Саая Салбаковнаже чүве бижээш чорудуптум, мен бир херечи бооп көрейн. Билир чүвем бар. Сөстөн берип көр деп. Сөс бергенинге четтирдим – дээш, Сашаның үнү дыңзып, Ооржакче эргилип келген – Сен, Ооржак, хөрлөөр деп тениве! Дүргөн-не кара-бажыңче бажып ор! Ооң бетинде туруп барып, ол артыңда Ашак-оолга сөгүр! Тейле! – дээш, чүве чугаалап чадап, кезек хөрөө догданайнып тур. – Аварияга таварышканың уттупкан сен бе? Амы-тының кестин кырында турду. Ол кижил, Ашак-оол, эвес болза, шагда-ла өлгөн сен! Сени кым тынгарып алчык? Ол-дур чаныңда! Өлүп чыдырыңда, ол кижил сеңээ ээрем дег ханын берген. Ол ханың ачызында сен дириг арткан сен! Билдиң бе?.. Ам ол кижини канчап каан-дыр сен?!

Зал ишти шип-ле шимээн, сандай безин кыжырт кылыр кижил чок. Чүгле бир-ле херээжен кижиниң «чүдек кулугур» дээн сестери дыңналыш келген. Ашак-оолдуң чоогунда олурганнарның бирээзи: «Ол оолдуң авазы-дыр, хөөкүй ыглап ор» деп, кожазында эжингеле боор, сымыраны аарак чугаалаан. Ашак-оол ынчаардагы ханын берип турганы оол бо деп кайын билир ийик. База кайгап калган. «Шын чоор бе?» деп бодап, ылым-чылым олурупкан. А Ооржак шуут-ла карара өлүп калды ышкаш, черже күдүйүп бады барган.

Шииткекчи туруп келгеш, кыйгырган:

– Буруудаттырып турар Ооржак!..

Демгизи чизир-чазыр тура халааш, шииткекчиге оон ыңай сөс
сөглеттирбейн, алгыргылаан:

– Хамааты шииткекчи! Улус төлээлери! Дүрген-не буруудадыр
доктаалды чарлап көрүңөр! Буруумну миннип тур мен. Мени
кээргээр, камнаар дивеңер!..

Суд доозулган. Ооржак шииттирген, эжи бичии оолду шенелдээ
шиидип каан. Чыылганнар тарап чоруп турган. Аскак киж
амытанның соонда, даштыгаа үнүп келген. Саая Салбаковна биле
Саша ында чугаалажып турганнар.

– Кончуун көрдүң бе, акым, ол маңзыгыр баштыг чүвениң
(Ооржакты ынчаары ол), холумга докпак чораан болза, моорады
шааптар чыгыы турдум – деп, Саапа диштерин ызыртынып, чуду-
руктанып турган. – Караа көзүлбестээн! Мен болза, оон-даа хөй
чылдар шиидер мен ону.

* * *

Кижиден аңгыда, аң, куш аймаа база өй-өйлөп боражып ап
турарын эскерер бис. Чижээ, бора-хирилээ довуракка боражыр, а
көге-бугалар чаашкын соонда, аңаа, маңаа түр када хөөлбектей бээр
сугларга былгажыр, а сыын-мыйгак, буур-булан тайгада ёзулуг
хөөлбектерге, оон эрткеш, ёзулуг хөлдөргө кирер. Ылаңгыя буур-
булан чайгы үеде ол чокта чурттай албас, чүге дээрге ымыраа-сээк
оларның хос хаайларын дуй үглөп, тыныжын бергедеди бээр. Олар
хөлдөргө баргаш, сүзүп кире бергеш, бир-ле дугаарында, думчуун,
харын-даа бүгү бажын сугже суп киирипкеш, дедир уштуп эккелгеш,
үндүр былгырыштар. Ону олар каш-даа катап кылыр – думчуунуң
иштин арыглап турары ол. Ооң соонда эштип, шымнып, аңдарлып-
дүндөрлип, суг дүвүнүң оът-сигенин чиң, сугга шак-шагы-биле туруп
бээр. Оларның оозун тывалар база-ла боражып тур дижир. А Саая
Салбаковна меңээ сугга боражып ап турарын сүмөлээн.

Хөлчө элээн сүзүп кире бергеш, карактарым шимдингеш, шуут-
ла олурупкаш, тура халыдым. Оон катап чыда дүшкеш, чүгле бажым
уштуп алгаш, кезек чыгтым. Суг баштай соок ышкаш сагындырган,
чоорту оозу билдирбестеди. Харын-даа чылыы кончуг ышкаш.
Ынчаар чыдарга, тааланчыын канчаар, буур-булан ышкаш, оон шак-
шагы-биле үнмейн туруксааң кээр. Ынчалза-даа эмчи чугаалаан:
чүгле бораныр. Үр кирбес дээни ол.

Кадыг эр Ашак-оол чүнү тоор боор, биеэ хевээр-ле үпчү боду
кара малгаш. Чүгле диштери агарар. Оода ишти-хырнын та чоп
чаар киж. Бир-бир бодаарга, оюн эрээн бичии уруглар-даа ышкаш.
Топчанда карара берген чыдар, чанынга «Беломор» биле сереңги
салып аар.

Ол хүн кедергей эки хүн болган, сырын безин чок, сиген бажы безин шимчеш дивес. Хүннүң хаарып турары-даа хөлчок. Ооң ужун хөл кыдыы дооза кижиге, бо шактарда корпустарда барык-ла кижиге артпаан боор. Курорттуң каш хемези дегере сугда. Топчанга сандайланып олуруп алгаш, көрүп ор мен.

Сактырымга, артымда аът даваннары-даа диртилээн ышкаш. Хая көрнүрүмге, дуран астып алган, пляпалыг ашак чортуп ор. Оон деске, бистиг чанывыска дүшкөш, араазай доруг аъдын баглап кааш, кымчызының салдырыын эзер бажында кедире каап кагды.

– Аарыг-аржык ыңай турзун – дидир оң.

– Ындыг-ла болзун, чорук чогузун.

Кадарчы кижиге болду. Өө дуу көстүп турар, хөл ужунда. Бүгү назында колхоз, совхозтуң хоюндан салдынмаан. Алыс чурту – Хемчик, маңаа көжүп келгенден бээр үжөн чыл четкен.

– Адымны Дарган-оол дээр – дидир оң. – Харым ам бежен тос. Бо черге хып дээн аныяамда келген мен. Ам уругларым чеди. Ынчан кадай-биле уруг-дарыг-даа чок бис, чаа өгленген.

– Бээр чоп бады келген силер, чуртуңар каапкаш? – деп, Ашак-оолдун аксы дээр эвес, шала ындыг, чүү дээр чүвөл, шаптырыгылыг айтырыгны дорту-биле салды.

– Тенээңни, дунмам, тенээңни – деп, ашак демгинни сургаар сагыштыг, – төрүттүнген черин кым-даа кажан-даа кагбас-тыр ийин, чүглө өлгөн соонда, ынчан утгундулар. Мен бо кырган бодум аан, чыл санында төрөөн черим барып кезиир мен. Оон башка хоржок, сагыш саарзык. А дидир чорааш, кая чурттаары өске херек, кижиниң туразы. Амыдыраары херек. Ажылдаары херек.

– Чуртталга-даа хомудал чок-ла ыйнаан? – деп, чугааны улам делирин оралдаштым.

– Кандыг хомудал турар боор. Чүглө бодундан хамааржыр. Шуут-ла аккан хем дег, саалаар чүвө кайда боорлаан. Бергелер-даа турар, моондактар-даа таваржыр, өөрүшкүлөр-даа келир. Чүү турбас дээр, турар, турар – дигилеп, кадарчының чугаазы соксаш кын-ныр хевир чогул. Үзе кирер бодап олурумда, Ашак-оол мени мурнапты.

– Ээ, кадарчы, эзериңерниң чөгөнчин ала? Амыдырал эки-дир. Алыр акшаңар, бодавыже, хөй болур ужурлуг. Ол хиреде таанда эзериңерниң чүдөөн. Мен болзумза, аът ооргазынга кагбас мен. «Эзер бакта кодан ырак, идик бакта эжик ырак». Ындыг аа?

– Ындыг. Мен база бак аът мунар, багай эзер урдунар хөңнүм чок. Ам канчаар, чок чүвени. Сураглааш-даа тынпадым, садыг-коржаага-даа чагааш, чадаштым.

Мал хөөкүйнү бактап канчаар боор. Араазай доруг аътты даштындан көөрге, кижини хандыкшыда бээр чүвө чогул. Оон

кырында эзери шынап-ла хевир чок. Казак эзерниң сомазы арткан. Шаанда эки-ле турду ыйнаан. Ам ону сек-даа дize ажырбас. Көвенгизи чок, деспелери база чок. Өңү безин читкен. Ашак-оолдуң «шүгүмчүлээни»-даа шын турган боор.

– Бо аът маңаа турзун. Мында бир уругга ужуражыпкаш келийн – деп, сөстөр-биле кадарчы туруп келди.

– Ээ, кадарчы – деп, Ашак-оол алгырып үндү, – каям дураның. Ооңну биске каавыт.

Оозу чөпшүлү кончуг, эктинден уштуп берди. Ашак-оол хавындан дораан ушта соп алды. Сес чүстүг кара дуран.

– Каям, канчаар долгап аар чүвөл, айтып бээйт.

– Караанарга таарыштыр долгап алыңар – дээш, ол-бо көргүс-күледи.

– Силерниң өөңерни көрүп көөйн шиңме. Эжен сүлдө, мырыңай бо апаарды – дээш, мээң эжим кадарчының аалынче шыгаап алган олур. – Эжик аксында ийи бичии уруг. Үш ыт. Баглаашта аът. Куу машина. Аалчылар келбээн бе?

– Чок, ында кым-даа келбээн. Машина – мээң багай чүвөм-дир, «Жигули».

– Кай, машинаңар база бар бе?

– Ийе.

– Машиналыг хирезинде эзери чок – деп, Ашак-оол дураннавы-шаан, аксы-биле дузап олур. – Кым мунуп турар чүвөл ооңну? Бодуң бе?

– Өг ишти дооза мунар, бичии уруглардан эгелээш.

– Мында төрелиңер бар бе? – дидим.

– Ийе, чээним уруг бар, кады төрөөн кыс дуңмамның уруу. Аңаа ужуражыштайн дээш. Мында түр ажылдап чыдар, эмнедип-даа турар чүвө ийин – дээш, кадарчы чоруур дей берди.

– Ады кымыл?

– Ады – Доң-Кат – депкеш, хая-даа көрүнмейн, шууду-шууду базышты. Ашак-оол орта дыңнавайн барган, карактарындан дуранын адырбайн, ыңай-бээр углап ора, айтыра-дыр:

– Кым дидир?

– Доң-Кат.

– Ыы-ы, ол уруг ооң төрели чүвө-дир але – деп, оом боду хуузунда чугааланды. Дуранны ам мен ап алдым. Баштай-ла хөл ортузунда хемелээн улустарны көрдүм. Бир хемеде чүглө ийи кижиге бар болду, бир эр, бир херээжен. Ылавылап көрүп турарымга, бээр көрүндүр, хемениң шиш бажында олурар херээжен кижиге ылап-ла Доң-Кат, а эжип чоруур эр кижиниң арны орта көзүлбөс. Кадарчы Дарган-оолче көрүнүрүмгө, дуу бар чыдыр. Кыйгырдым:

– Ээй, кадарчы!

Та дыңнавааны, та херекке албааны, ыңай бар-ла чыдыр. База катап оон-даа дыңзыг кылдыр алгырдым:

– Кадарчы! Дарган-оол!

Ам-на эглип келди. Холум-биле хөлче айыткаш, имнедим. Оом айын тыппайн тур ышкаш, бирде менче, бирде хөл уунче эргилип, чаңгыс черде тур. Уткуй кылаштап чеде бергеш, дуранны тут-суптум.

– Көрүп көрүңерем, Доң-Кат дуу ол эвес чүве бе, хемелеп чоруур. Эң бетики хемеде. Мен көөрүмге, ол-ла ышкаш-тыр.

– Шынап ол-дур – дээш, кадарчы дуранын менче дедир сунду. – Мону ам кажанга дээр манаар ужурлуг чоор. Бо чылыгда амырап чор ыйнаан болар.

Хеме ындыг кончуг ырак эвес, эриктен ийи чүс бе, ийи чүс бежен метр хиреде черде. Моон алгырарга, ажык чок, дөмей-ле дыңнаvas, чүгле кым-бир кижичанынга четкеш, дыңнадып болур. Бир хеме мыя бо, өртеп каар чериниң чанында. Аңаа чеде бергеш, ооң кырында олурганнардан дилээрин сүмеледим. Кадарчы-даа хөл ортузунче киир кылып каан манзы «асфальтылап» сапыктарының улдуңнарын шаккылады басып чорупту. Эжимниң чанынга эеп келгеш, көрүп тур мен. Дарган-оол «асфальтының» ужунга четкеш, холун карбаңнаткан соонда, ыңай чаа-ла бар чыткан хемежилер дедир эеп чоруй, дедир-ле хемезиниң ылгыны кончуг ыңайлап чоруптулар.

Ашак-оол доңгайып чыдыпкан, үн-баш чок таалап чыдыр. Ооң бээр кел чыда эгелеп каан чугаазы бар-ла болгай. Сагындырдым.

– Аа. Ийе, ачам дугайы де. Ат болган ашак боор, кылык деп чүвези. Ийи дадай, от-көсче-даа халый бээринден дадай дивес. Черле мен миннип кээримден-не ындыг. Азы та чүгле меңээ ынчаар сагындырар чүве бе – дээш, Ашак-оол час ойда көрүндүр чыдып алды. – Мени черле ала караа-биле көрбес кижичи. Та каш катап часкаткан, та каш катап шыкпыштаткан. Сан чок. Бир катап терекке ийи буттан куду баштандыр астырганым сагыжымдан ам-даа үнмес.

– Соңгу адаң чүве бе? Соңгу адалар ындыг чүве дээнигай.

– Чоң соңгу ада боор, бодум-на адам. Дөмейивисти улус кайгаар-ла болгай, чаңгыс хешке кудуп каан-биле дөмей джигир. Ачам чок апарганының соонда, чартык чыл хире эрткенде боор, бир төрелим кадайның өөнге чеде берген мен. Улуг-ла бо бодум аан. Өгже хенертен кире берген кижичи-дир мен ийин. Ол кадайның чүрээ чарлы бер часкан болгай. Кырган кадай болбазыкпа, карактары баксыраан. Мени көрүп кааш, менче ийи караан чара көрүпкен, мырыңай кедейип, ковайып келген. «Экии, кырган-авай» дептеримге, ам чавызап баткан. «Кончуг букту. Чүрээм чарлы бер часты. Чүү кончуг

адазынга дөмей төлүмүл» деп бо-ла. Өске-даа улус дөмей-ле дээр. Ачамның чуруун көөрүмге, мен-не олчаан.

– Тенек-тир сен ийин, тенек. Ынчангаш ачаң көрбөс тургандыр – дидим.

– Хе-хе-хе! База шын боор. Бичиимде хөлчөк чөрүү дижир-ле болгай, бир ыңайым дээнде, хей дээр. Чөптөөрге-даа, көгүдөргө-даа хоржок.

– Бичиинде хамаанчөк, ам-даа ындыг ышкажыл сен.

– Чүмден билдин?

– Көстүп турган чүвени. Бетии чижек бо-дур, эмчилерниң сөзүн хаайынга какпас.

– Хе-хе-хе! Ол-даа чайлыг. Кижиге боду баштыг чорза эки. Народная медицина база турар – деп, орус, тыва сестерни холуп ор. – Я – шыдаар-дыр. Хе-хе-хе!

– Шөйүп чытпайн, ачаңга канчангаш куду баштандыр астырыптың? Ооңу допчулавыт.

– Кара шагдагы чүве-дир ийин, ам сактырга, дүш-даш-даа ышкаш – деп эгеледи.

Ынчан чеди бе, сес бе харлыг. Чаңгыс өг. Мурнунда кадарып турган кижиге-дир, хойну аан. Оон чалгаазы кээп эгелээн. Бир хүн шуут ынавайн барган. Хойну чалапкан. Ол хүн ачазы аңаа чем ижиртпээн, чүгле өл ааржы чип хонган. Даартазында хоюң кадар деп база көгүткеннер. База ынаваан. Авазы кавайлыг чаш уруун хойлап алгаш, хой соондан кылаштаан, а ачазы бир-ле чер чораан. Чайын чүве-дир. Чаш уруунуң бажынче та хүн адыпкан, та канчап барган, даңны атсы удуваан, аакталып, ыглап тура хонган. Эргенинде хой ээн үнген, авазы айбылап чадап каан. Ол аразында ачазы чедип келген. Хою дүш четпээнде дедир чизиредип келген, хойдуккан, корткан, алгырышкан, бышкырышкан. Ончалап көргөн, үш бе, дөрт бе баш чөк. Билдингир: бөрү халдаан. Ачазы аъттаныпкаш чоруккаш, ийи өшкү, бир хураган чүдүрүп алгаш келген, боостаалары үзүк-үзүк, балыг-балыг, хан-чинниг. Адазы оларын эзерден чая идипкеш, аңдын баглай тыртып кааш, оглун сывырып тургаш, тудуп алгаш, ийи макпалчыындан баглааш, бажын куду кылдыр ыяш будуунга аскаш, ооргазынче шывык-биле тутсугулапкаш, сөс-домак-даа чөк өөнчө кире берген. А Ашак-оол халаңайнып, ааңайнып турда, авазы маңнап келгеш, адырып алган.

– Чүдек корткан мен. Чер, дээрни көөрүмге, шупту-ла дедир дескинип турар ышкаш апарган. Ала-чайгаар кускум безин чаштай берген. Болбаан кижиге, ачам. Ооң соонда ооң кара аайында апарган мен – деп, Ашак-оол минни-дир. – Хөлчөк-ла кылыктанган кижиге.

– Ол дээрге, ачаңның кылыгы эвес, сени кезеткени ол-дур – деп маргыштым.

– Чок, чок, билир-ле болгай мен. Черле кылыктыг кижн – дээш, эжим алдыртпазын кызытты.

Ооң-биле маргыжып канчаар, ындыг-даа болур ыйнаан. Өлүп калган кижиниң экизин-даа, багын-даа ам кээп касканнаан херээ чүү боор.

Дарган-оол бо келди.

– Ужурашканыңар ол-ла бе?

– Ол-ла болгай. Хей чүнү чугаалажыр деп. Иези кадай келир болган чүве ийин. Сураг барган. Чүү болган чоор, ону билип алыксаан кижн мен. Чагаа-чугаа ап тур ирги бе деп бодааш. Чагаа-зы-даа келбээн-дир. Ыяап-ла келир-ле дидир – дээш, кадарчы дураны-биле аалынче көргөш, кедээр кырланнарже оозун угландырды. – Молдурга, казыра чүвелер бар чүве ийин. Эрткен дүне өдекке хонмадылар. Дуу аалдың инектеринде катчы берген чоор бе. Оларны дилеп үнген кижн мен.

Ашак-оол чыткаш:

– Кадарчы! – дидир оң.

– Аай?

– Сен бо хөл дугайында тоолчургу чугаа-домактан чүнү дыңнаан сен?

– Черле чок.

– Мында хөл бугазы бар бе?

Дарган-оол каттырымзады.

– Мында чүнүң бугазы турар боор.

Ашак-оол улам синнигиш чыдыр.

– Мында бир кырган ирей Чедер хөлү ыглап чыдар апарган. Чүгле хөл эвес, мында турар бүгү-ле дириг амытан бүрүзү ыглажып турар деп чүзүл. Шын бе?

– Ыглап? Чүге?

– Чүге дээрге, хөл кургаар деп барган-дыр.

– Ол шын. Мен мону үжен чыл хире долгандыр чурттап келдим. Ийи караам бо-дур, көрүп келген. Бис кээп турувуста, чүдек улуг хөл-ле болгай бо. Куш аймаа мырыңай эндерик. Ам көрүңер, паш дүвүнде сырганды ышкаш. Хей куш-даа ызыртынмастаан. Ам бир он беш – чээрби чылдан кургап каар, көөр силер – деп, Дарган-оол бадыткалдыг чугаалап тур. – Харын-даа бо кижиге, ээзи кижиге, каракка чаржынчыг-дыр. Бо сугну, мооң эмниг шынарын бодааш, шынап-ла ыглаксаң кээр. Демги ирейниң чугаазында чүве-ле бар ышкаш-тыр. Хөл чеже-даа ыглап чытса, ооң карааның чажын кым көөр.

Хүн чүгүрүүнде кире берген. Бо үеде одарга чораан мал – хой-өшкү, инек аал коданынче боттары-ла чоорту чоокшулап турар-ла болгай. Курорт долгандыр, ооң иштиңден чап кадында «оорлап» оъттай кааптар даңды шилги-ала инектер бар. Оларның баштыңы

база-ла шилги-ала буга. Олар ам база мында келген. Шилги-ала буга хенертен хос хөрээн көөргеди берди: «Мөө. Мөө...». Оон кезек, узун-узун, суук-суук кылдыр бустай каггылашты: «Мөө-ө! Мөө-ө!..». Буставышпаан, чер касканнап, кужурлуг довуракты соонче эшкеннеп тур.

– Силерниң инектериңер бе бо? Чүү кончуг хөй чүвөл?

– Ийе, бистии. Көөрге хөй, көдүрерге чиик чүве боор ийин оң – деп, кадарчы ойзу чугаалааш, оозун улам тодаратты. – Ээлери-ле хөй: уруг-дарыг, дөргүл-төрөл, эш-өөр... Кымныы чок дээр. Аңаа турзун дээш, эккеп салып-ла каар-дыр. Үзүлген казыра, молдурга – сагбас чүвелер ам-даа каттышпаан-дыр. Канчап баар моомалар боор? – дээш, аьдынче базыпты. Ол аразында шилги-ала буга мойнун бурунгаар сунупкан, ыяңгыландыр база катап бустап мөөрөп үндү: «Мөө, мөө... Мөө-ө! Мөө-ө!»

– А кадарчы! – деп, Ашак-оол алгырды. – Хөл ээзи чок деп чүн боор, бо ышкажыл, шилги-ала буга!

– Ындыг харын – деп, Дарган-оол чөпшээрешти, – силерниң шын. Хөлдүң ээлери-ле хөй: шилги-ала буга, силер бүгүдө. Мен. Аң-мең. Куштар... Эңмежок, эңмежок. Безин чадаарда дуу – дээш, кымчызы-биле көргүстү, – дуу маңнап чораан өрге безин мооң ээзи мен мен деп чор ыйнаан – дээш, кадарчы хүлүмзүрөөш, демги-ле сестерин катаптады: – Ээлери хөй. Ынчалза-даа олар чүгле алырын, чиирин бодаар-дыр, а камгалап, карактаар балдыры кошкак...

– Ажырбас, ажырбас – деп, ашактың сеткилин оожургадаырын ооралдаштым. – Хүн ийис. Хүн келирге, хөлүвүс катап биеэги боду болу бээр. Харын-даа оон-даа көвүдээр чадавас.

– Ындыг болза, эки-ле-дир ийин. Ол бүгүнү карак суглуг чорда, көргөн болза көрөм. Ынчалза-даа чөгенир мен ийин, бо чоокта кайын бүдөр ол. Ээ, мен хамаанчок, силер-даа көрбөс болдуңар бе – депкеш, Дарган-оол аьттаныпкаш, ам сактып келген боор, чугаалай-дыр: – Мен каш хонгаш, чедип кээр мен. Мында бистиң совхозтун пансионаны бар. Аңаа каш хонгаш дыштаныр мен. Ынчан таптыг хөөрежиң тургай бис аан – дээш, чортуп чорупту.

– Ээй, кадарчы, Дарган-оол! – деп, Ашак-оол кый диди. – Бээр келем!

– Оозу дедир ээп келди.

– Таныжып-даа алдывыс, чугаавыстың аянын алырга, сагыжы-выска киржир хевирлиг улус-тур бис, үжелээ аан. Ол хиреде бисти өөңче чоп чалавайн бардың? Ажы-чемиң харамнанырың ол бе? Хе-хе-хе!

– Барыңар харын, мыя бо ышкажыл. Улуг-хүнде суг чүнү кылып оорар силер.

Байыр-оол, Ашак-оол, мен — үжелээ хаштывыс. Доң-Кат ынавады, мен эрткен дүне аңаа хондум, ынча дыка улус чаза базып турбас мен, ажылым бар диди. Ашак-оол мурнунга олурган чүве.

— Тургус, тургус — дээш, чолаачының холундан сегирип алды. — Көрдүң бе — дээш, салаазы-биле мурнунче айытты.

— Чүл?

— Чылан.

Үне халчып келдивис. Кара-шокар, шагар чылан дыйлаңайнып эртип чыдыр, а аксында кара дылдары караңайнып чор.

— Харын-даа көрүп кагдым, оон башка чылча бастырып кааптар ийик бис. Тыва улустуң ёзузунда иштии хоюн талазынче эрткен чылан өлүрбес, чорук аайлашпайн баар — деп, эжим хөөрөп ор. А чылан дүргөн эрте бээриниң улуу, дүргектелдир дүрүшкеш, чүгле бажын сортайтып алгаш, бисче көрүп алган олур, шоглаар хевирлиг. Богда-а, канчангаш көөрүвүске, ооң соондан карыш-карыш хире бичии чыланчыктар чыскаалыпкан соястап орлар. Бажында иези ол чүве ыйнаан, оолдары эдерипкен. Бисти айыыл чок деп билип кааны ол боор, улуг чылан чоруй частып, орукту кежип чорупту, а оолдары ооң соондан шуужупту, удавайн сиген аразынче көзүлбейн бардылар.

— Кандыг-даа дириг амытаннар бар чер бо — деп, Ашак-оол билиргей-дир. — Мында чүү-даа бар. Дөө көрүңерем — дээш, дээр шаар айытты. — Чүү деп куштар-дыр?

Дыка бедикте чээрби хире улуг-ла куштар дескинип тур. Эзир бе дээрге, эзир эвес, дээлдиген бе дээрге, дээлдиген эвес, даштыкы хевири мүн-не оларга дөмейлешкек.

— Дас ыйнаан — дидим.

— Чок. Та чүү деп куштар. Чүү-даа болза, араатан-на куштар турган боор, эзир төрелдиг — дээш, Ашак-оол олудунда олурупту.

Ыңайлап-ла кагдывыс. Километр-даа эртпээн боор бис.

— Тургус! Тургус — деп, Ашак-оол база мөгүдеп үндү.

— Чүл?

— Дөө көрдүңер бе? Дилги.

Шынап-ла, терезин аразы-биле дилги чылбыртып эртип чыдыр. Ында кижини сонургаар чүү боор. Байыр-оол машинасын шимчедип үндүрдү.

— Бо эрги машина изи чыдыр бе. Дөө, мурнунда. Олче ээй бер шиңме — деп, Ашак-оол командылады.

— Ол канчаарывыс ол?

— Аңаа үнүп чыдар суг бар чүве ийин. Ам бар ирги бе? Барын көрөөли.

Келген, көргөн, чүгле паш орну хире черде оңгар. Суг кайда боор – кургаг. Ашак-оол таалайын таккыладып тур.

– Хайыраан суг дус чок арыг суг-ла болгай, ижер.

– Далай дег суг кадып чыдырда, ол чүге чыдар чүвел – дидим.

– Мен бо курортка бир дугаар кээп турумда, эңмежок суг чүве, хөлче арыкталып хап чыдар. Борта өглер чайлап турар чүве. Демги ирейни чөп-даа эвеспе ооңар, бо хөл-даа, мону ээлээн чүү-даа ыглажып турар апарган деп – дээш, Ашак-оол бажын борбаңнатты. – Чаңгыс кижини назынында безин бойдус дыка-ла өскерлир чүведир бо – дээш, бистен ырак эвесте өрге үңгүрү-ле боор, аксында мортуктуг үңгүр аксында, эткеш-ле чыптыш-чыптыш кыннып каап олурад, хүргүл кушкашче айытты. – Таныыр силер бе? Чүү деп кушкаш-тыр бо?

Байыр-оол танывады. Мен ону кайын танывас ийик мен.

– Сээң чуртуңда харын кандыг болду, мындыг кушкаш чок чадавас боор.

Демги кушкаш, хилирт кылдыр ужуп үнгөш, бирде чалгын-нарын кыза тудуп, бирде чаткылап чоруй, дедир черже бадышты.

– Чашкаадай ышкажыл – деп, Байыр-оол ам-на танып каапты.

– Бистиң черде куштар-ла хөй: улуглары-даа, бичиилери-даа бар. Хек, хамнаарак, айлаң-кушкаш, дуруяа ышкаш ыраажылар-даа бар. Оларның өң-чүзүнү аңгы-аңгы, эдери база бот-боттарыңга дөмейлөшпөс. Ылаңгыя тайга үнө бээрге, чүс-чүс метр тутчу берген аргаларда, Байыр-оол ышкаш, бичии оолдар хамаанчок, ашак апарган бо кижини безин көрбөөн куш аймаа эңдерик.

Ыңайлап-ла ор бис.

– Кым буруулуг деп бодаар силер, өгдө кырган ирей бе азы оолдар бе?

– Ол чүү ындыг айтырыг боор, кым буруулуг деп. Оолдар болбайн канчаар – деп, Байыр-оол шын-на сеткилин чугаалады ышкаш.

Ооң харызы мээң сеткилимге кирбеди.

– Чок, оолдарда буруу чок. Хамык ужур аал ээлеп орган ирейде – дидим. – Чүге ол улустуң арагазын куттунупкан. Ону ишпээн болза, оолдар чүге хой тудуп ап чыдар. Кедерезе, тудуп алыңар дээн чыгы-ла болгай.

– Хе-хе-хе! Эр угааныңар канчап барган? – деп, Ашак-оол мойнун долгап ор. – Мен болза, демги оолдарны-даа буруудатпас мен, ында чөнүк ирейни-даа чемелевес мен.

– А ам кым буруулугул ынчаш?

– Кым буруулугул, кым буруулугул. Чүве-ле болза, ынча дигир бис. Дыңнап чоруурга-ла, аныктар-ла дигир. Оларны-ла бактаар. Улгады берген кижилерниң аксындан үнер-ле сөстөр ол: «Аныктар үен барган», чок болза «Бо шагның анык өскени хөлүн эрткен»,

азы «хамык-ла бак чүвени аныяктар үүлгедип турар» дээш, чүү дишпес дээр. Хулиганнар-даа олар-ла, оорлар-даа олар-ла, арагачылар-даа олар-ла. Харын бүгү-ле бурууну оларга онаап турар апарган шаг бо.

– Көстүп турган чүвени канчаптар сен? – дидим.

– Шын харын, олар үүлгедип турар. Бистиң үевистиң аныяктарыңга бодаарга, оларда билииргек, туразы улуг чүве бар. Ынчалза-даа дазылын көөр-ле болгай, оларны ындыг багай чүүлдерге кым өөредип кааныл? Ону уктаар херек.

– Кым өөредип кааныл ынчаш? – деп, эжимни улам хөөредип ор мен.

– Кым боор, сен, мен, мооң, Байыр-оолдуң, ада-иези – дээш, чолаачының эктинге адыжын салды. – Оон-даа ескелер. Улуг улустур ийин. Демги ашак база.

– Өске кижилер кожа тыртпа сен. Мээң-не уруг-дарыгга көргүзүпкен бак чүвем чок – деп доза кактым.

– Хе-хе-хе! Көргүзүпкен чүвем чок деп. Каш хонук курорттап келгеш, канчап тур сен. Барып-бырап эмнедип турар эмчиң-биле болчажып. Сен бодаарыңга, ол эки үлегер-дир бе? Көөр сен, ам каш хонмас сээң дугайыңны бүгү Тыва чугаалажы бээр. Хе-хе-хе! «Журналист – чогаалчы Севек Сейнекович бүдүүлээр берге кижидир. Эмчи Александра Өпей-оол-биле ашак, кадай-биле демей улус-тур» дижи бээр эвеспе. Мен-даа кижидир болганга чарлаар мен. Мээң аксымдан үнмес-даа сен. Көөр сен, шынап, ындыг чугаа үнүп кээр. Ол дугайын кончуг Саша шагда-ла хөөрөп каапкан деп билип ал. Дөө Саая Салбаковнага, дөө... кым-бир кижиге. Бодунуң ашаанга-даа ынча дээринден чалданмас-тыр ийин ол. Чүү деп оржук сен? Борбак-оол деп кижини ашаанга мээң баштайгы ынакшылым бо-дур деп, чедип эккеп турган дижик бе? Сени база ынча дизе хөңнү. Хе-хе-хе!

Ашак-оолдуң баштактанып олуарын билип орзумза-даа, иштимде анчыгызнарым хөлчок.

– Калчаарава сен. Бодуң багың чүден илдең ышкажыл. Арага ужуң бертинип алган – деп удур шалыдым.

– Хе-хе-хе! Шынын чугааладың. Багын чугаалаарга бачыды арлыр. Багым база тургулаан. Эрткен-барган-даа болза, багым база тургулаан. Ашак-оолдуң кылбас чүвези чок-тур ийин. Эмчиден үнгеш, бир будум оскунганыңга сылдап алгаш, ишкеп турупкан мен. Ооң мурнунда-даа ол хайыракандан, бар болза, ойталавас чораан мен. Ээ чүү дээр, ижиң-ле чордум. Ооң-биле эдержирге черле эки чүве көргүзөр ийикпе. Ыяап-ла доңгайты соң, довурак пактадыр ышкажыгай. Харын-даа кадайым эки кижидир болгаш дириг артып калган мен. Хөөкүй мени оон чарып алыр дээш чүнү канчанмады

дээр: эмнедип-даа турду, курорттадып-даа келди. Чагып-сургап, чап уруглар дег көгүдүп-даа чорду... Чазак ачызында ам харын оон чарылдым. Аныяктарга, ооң иштинде бодум ажы-төлүмгө көргүзүпкөн багай чүвем ол-дур, Сейнекович. Хе-хе-хе! Мынчаар, мен дег, буруузун ажыы-биле миннир-ле болгай. Сен дег хөрлөп орбайн аан – дээш, кезек ыт чок олуруп-олуруп уламчылады. – Оон өске багай чүвө кылбаан боор мен, ажылдап чордум. Өөренип чордум. Оорлап билбес мен. Хулиганнап чорбадым. Кадай-хөөгөттен чарлып-чирлип чорбадым. Өске кадайлар-биле болчаг кылбадым. Хе-хе-хе! – дээш, база үзүктөлгөш, эде-хере олургулады. Оон хорадаан үн-биле чугаалады: – Хайлыг демги ол маңзыгыр баштыг чүвениң ёразы болбазыкпа.

– Ол чүү ындыг маңзыгыр баштыг чүвениң?

– Мени бертип каан чүвө аан. Кым ийик ооңар? Адын безин уттупкан мен.

– Шынап ооң кайдал? Шагда-ла хосталып үнүп-ле келди ыйнаан? Сеңээ келди бе, буруузун минниң?

– Меңээ кээр хамаанчок, аалынга безин четпээн дижир-ле болгай. Домзактан үнерин үнүп келгөш аан. Арагалап алгаш, ол-ла дүне моңнуп өлүп калган-дыр. Улус арны көөрүндөн ытканы ол ыйнаан.

Эште база-ла ыт чок. Сактырымга, чугаа төнмеди-даа ышкаш.

– Оон?

– Оон ол-ла-дыр. Араганың хайы-биле бир кижини, хөлчок аныяк оол, амызынга четтинген-дир. Ол ажыг сууңар ындыг хоралыг чүведир. Элээр болза, чүгө өлүрүл.

– Сээни-биле алырга, шунту кижилер ажы-төлүн бак чүвөгө өөредип каан ышкажыл? – деп, улам-на кадалдым.

Дарган-оолдун аалы чоокшулап келген. Бистиң оруувуска оьттат чораан хою бистен хойгаш, машина оруун кезе халчып шөйбек кудуруктарын кожаңнадып, ол-бо хойдугуп турлар.

– Тургус, Байыр, тургус! – деп, Ашак-оол база-ла чолаачының билээндөн адыжы-биле куду басты. – Бо эштиң айтырынын маңа үзе шиитпирлеп кааптаалыңар, кончуг чугула айтырыг-дыр. Байыр-оол машиназының моторун өжүрүптү. Үжелээ даштын бис.

– Мен бүгү кижилер дивээн мен, Сейнекович. Бирээде, ону билип аар. Ийиде, кымның ада-иелери ажыл кылбазын, оорлаарыл, мегелээрил, арагалаарыл – ажы-төлү оларны дөзээр. А ындыг чүвө кылбас ада-иелерниң ажы-төлүнүң чүс хуузу эвес-даа болза тозан хуузу кажан-даа чурум үрөвөс. Бистиң салгалдың оглу, кызы, кайы хире топтуг, томаанныг ийик. Карак ажыттаар чүвө чок, мегелеп билбес, ада-иезиниң айындан эртпес, безин чадаарда, чокшуп безин билбес... Чүү дээрлаан, эки-ле үе турган. Ам шынап элден чүвө бооп

турар чүве бо. Та кажан соксаар. Бодап-бодап кээримге № 1 дайзын — арага. Ол чок болза, улуглар-даа чурум үревес, уруглар-даа ону өттүнмес...

Бисти хөй кижиге уткуп алды. Дооза-ла даштын турлар. Дарган-оол, ооң кадайы, кылын арынныг кыскажак думчуктуг бопугур чаактыг херээжен. Та аныяксы, та черле сөөгү ындыг, өгнүң херээжен ээзи ашаандан дыка аныяксыг кылдыр көстүр болду. База бир, Дарган-оолдуң үези ашак. Оон артканнары уруглар, олар онче-даа хире бар боор. Ооң иштинде дөрт элээди кызыжактар.

— Улуг-бичези чок дооза мээң дузалакчыларым-дыр — деп, «дыка-ла хөй кижилер чурттап турар-дыр силер аа?» деп айтырымга Дарган-оол харыылады. — Бо-даа чамдыгызы-дыр. Ынчаш база келгилээр. Хөй кезии-ле Хемчиктен төрөлдөп келген уруглар-дыр бо, бодувустуу — уругларывыстың уруглары дөрт. Дөө ашак база хемчик.

Чамдык кадарчылар хөй-ле кажааларлыг боор чүве: хөй кажаазы, бызаа кажаазы, анай, хураган кажаазы. Бо өг ёзулуг-ла шаандакы тыва өг, шаанда чайлаглаан аалдар ындыг боор, кандыг-даа кажаа-хораа тутпас, чамдык бе саар өглер ыяштар аразынга бичии кажаа кылып аар, кулунчактар баглаар.

Бистер барганывыста, кежээликтей апарган-на болгай. Бир хөнеде анай, хураган хөнеп каан. Оон шала ыракта челеде бызаалар дистиндир баглапкан. Шупту дөрт ыт, үжү бош, бирээзин өргөндө баглап каан. Өскелери ээрбес-даа, анаа-ла кудуруктарын чайып, олбо кижилер чанынга барып, оларның хол-будун, дөңмек-данмаан чыттап кылаштап турар, а багда ыт туткуланып, ырланып-ла турар болдур ийин, харын-даа ушта чүткүп турар. Салыштар болза, кайывысты-даа чара соң алыр ийик. «Шывык туткан кижээ ыт өштүг» деп чугаа бар, ол харын шын чүве. Бисте туткан чүү боор, Ашак-оолдуң холунда даянгыштар бар болгай. Оозун ол чай аразында көдүрө каап, чок болза бир-ле чүвеже айтып, чок болза ытче угландырып турган. Ооң ужурундан ол ыттың байгы-ла караа ында, олче-ле дап берип турар.

Мындыг өглер амгы үеде илейти-ле ховартаан. Бо өг-ле эрги тываларның чаңчылын салбаан. Өг кыдыында улуг-ла брезентиде ааржы чадып каан, өг кырында — дөрбелчин ак песте ээжегей. Бир адыр өргөндө таарда өл ааржы, сарыг-суу ам-даа акпышаан, харын-даа бузу буруңайнып турар. Дөрбелчин чоон доорбашта сүт тыртар машина кадап каан. Хана доразында эзер, чүгөн, согааш, бала база бар. Баглаашта ийи аът.

Ашак-оол биле магадап-даа ханмаан бис. Мен миннип кээримге-ле, ада-ием, черле чайгы аалдар мынчаар чурттап турар чүве.

Ашак-оол аксын чазыладып каап, салаазын хочуннадып тургаш, баштай бызаалар санады.

– Он ийи – дидир оң.

Оон анай, хураган санады.

– Он сес – дээш, кадарчыдан айтырды: – Шупту силерни бе бо?

Кадарчыны кадайы мурнапты.

– Бызааларның алдызы бистии, өскелери улустун салып каан чүвелери ыйнаан.

– А бо? – дээш, Ашак-оол хөнеже айытты.

Өгнүң херээжен ээзи ишкээр айытты. Хөл чоогунда, ыйгыл черде сирти көстүп турар улуг майгын бар чүве-дир, чаа эскерип кагдым.

– Ында пенсионерлер чурттап турар. Оларны-дыр.

– Бодуңарның шээр чүвөңөр бар-ла ыйнаан?

– Каш чүве бар. Маңаа тургузар эвес.

Аалдың хою өгдөн ырак эвесте оыттап чорлар. А инектерниң башкылыгы ыыгайнчып, мөөгейнчип кирип эгелеп тур. Келгени-ле баштай ында тарай салгылап каан борбак дустар чылгаар, чок болза хөлчөк улуг көңгүл чанында оңгачалардан суг ижер.

Өггө келдивис. Иштиниң силиг деп чүвезин! Ийи чарында кылагар-кылагар баштыг ийи орун, кайызының-даа кырында сарыг-шокар плющ чоорганнар, куш дүгү сыртыктар. Дөрде ийи аптара, ооң бирээзиниң кырында приёмник, сыртык бажында чемоданнар каытташтыр салгылаан. Чүзүктү ногаан шывыг-биле шып каан. Улуг-даа өг, сес хана, делгеми-даа чүдек. Чүгүлө дөрде ширтек, өскелерин дорожкалар-биле чадып каан, орун баарында бичежек адыг кежи чадып каан. Бут адаанда аяк-сава, аыш-чем сугар үлгүүрге, чүзүк адаанда аксын шып каан, чоон-даа, узун-даа доскаар – хойтпак.

Өгнүң изии-даа кончуг, демир суугуда пашта эът маргырткайнып хайнып тур, чыт-чадының чаагайы-даа кончуг.

– Эъдиң эс. Ам болган – дээш, өгнүң херээжен ээзи шаажаңнарга шай куткаш, бистерге сунду. Оон хола тавакта арбай далганы, ооң чанында бичиижек сакпында сметана эккеп тургусту. Аңаа немештир кырында борбак ак чигирлер оваалап каан хлеб салды.

– Хе-хе-хе! Мени азырап каан чүвөм бо – дээш, Ашак-оол аяк долдур далган ургап, кырынче сметана каап алгаш, шай куткаш, омааш-биле-даа эвес, холу-биле былгап олур. – Тыва кижиниң бир кужуру бо.

– Бир кужуру? – дидим.

– Бир кужуру хан. Боларны өй-өйлөп чип турбас болзунза, чеже-даа өске чем чип турзунза, хырның үнмес.

Өгнүң херээжен ээзи десиде эъдин үлөштир аяк-тавактарга салгылааш, олурганнарга чедиштирип ор, чамдык бичии-бичии уругларның холунга-даа тутсуп олур. Биске төш баштадыр эңмежок эът келди, ооң иштинде хан-даа, чөреме-даа бар.

– Мону кажан, чежен дөгере каапканыңар ол?
– Эртең-не дегерип каан чүве-дир ийин. Суурда уругларывыска эът аппарып бээр дээш. Боттарывыс дүлүп чип четтикпээн – деп, Дарган-оол тайылбырлады. Боду суук-хан аксы кезип чип олур.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Ногаан ортулук» деп аттың утказында онза чүү бар-дыр? Ында амгы үениң кандыг чугула темазы киргенил?
2. Тоожуушкун кымның өмүнээзинден чоруп турарыл?
3. Саая Салбаковнаның бүдүжүндө тыва улустуң кандыг чаагай чаңчылдары барыл?
4. Өпей-оол Саша аныяанда чүнүң салдарыңга алзып чорааныл?
5. «Ашак-олдуң таварышканы айыыл-халап болгаш амгы үе» деп бижимел ажылдан кылыңар.
6. Дарган-оол деп кымыл? Ооң амыдыралында тыва улустуң эрги болгаш чаа культураларының демдектерин илередиңер.
7. «Ырлап эвес ыглап чыдар хөл» деп сөстөрни кым чугаалааныл? Оларның утказын амгы үе-биле харылзаштырыңар.
8. Тоожуда кандыг-кандыг уран-чечен аргаларны ажыглааныл?

**Юрий
Шойдакович
КЮНЗЕГЕШ
(1927–2000)**



САРГАТЧАЙ

Дүгдектигиниң ындыннанган хөңнүндө
Дүвүрөнчиг ынакшылдың ыры дег,
Дүне, хүндүс соксаш кынмас саарыгнын
Дүлгээзинниг үнүн дыңнап өскөн мен.

Сайлыг элдин чараш дажы – сайзанап,
Саргатчайның аяс кылаң дээринде
Чайга таалап, салдап ойнаан хамнаарак
Сагыжымдан уттундурбаан, эргимим.

Мурнуу чүкче чанган куштар көргенде,
Мунгаранчыг, чалыы чүрек саргып кээр –
Харлыг дүвү доюлдурган шуурганнын
Каржы, шугул үнүн дыңнап өскөн мен.

Хөртүк-биле сомнап кааным – сарадак
Көктүг чайның изиинге-даа эривээн.
Хөлчүңүмнүң ошкап кааны – чалбырааш
Көс дег, от дег, чаъска, хатка өшпестээн.

Хүлер-хүрең шырайлыг кыс алгап каан
Хүннээректээн ынакшылым кавайы,
Уран ырым, салым-чолум эгези –
Уруг чаптан өскөн черим, Саргатчай!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктүң адының утказын, ооң чурумалдыын, аяннын илерединер.
2. Авторга Саргатчай чүнүң-биле эргимил, ыдыктыгыл?
3. Дүгдектиг, сарадак, хөлчүңүм, хүлер деп сөстөрниц утказын делгереди бижип тайылбырлаңар.
4. Бо шүлүкке дөмей темалыг шүлүктерден сактыңар.
5. Шүлүктүң тургузуун сайгарыңар.

УКРАИНАГА

Эргим төрөл Украина!
Шаап баргаш, көрбээн-даа бол,
Эзертедип, чаажыктырткан
Шапкын хемиң меңээ эргим.

Саян – бедик, Сибирь – делгем.
Саяктадып, чырааладып,
Аъттангаштың халдыпсымза,
Айда, чылда четпес боор мен.

Ынчалза-даа Украина,
Брак черде угбам ышкаш,
Болган-на чок сагыжымга
Бо-ла кирер, мырыңай чоок.

Тараалаң бай хову, шөлүң
Кыйыымда дег көстүп келир.
Таптыг, хоюг, уран ырың
Кыңгырткайнып дыңналып кээр.

Кажаралдыг ишчилерниц,
Кажарарган хаталарың –
Шахтёрларның чуртундува
Чалаан ышкаш кыннып келир.

Шыдал төрүүр хүннүг Днепрлеп –
Шыңганнары мөчөк-мачак
Колхозчунуң хемезинге
Кожа оргаш, хөөрексээм кээр:

– Кобзаң тыргып, ойнам, өңнүк!
Хоюг үнүң дыңнап оргаш,
Улуг ишчи аялгаңны
Уктап-салгап өөренийн!

Чажам дивес чаагай сеткил
Шаңнал сөңү – кобза ырын
Улуг-Хемниц лимбизинге
Улап алгаш ырлап берейн!

– Найысылал Киевти,
Мандып орап Ровнону,
Найырал дээш тынын берген
Маадырларны ырлажыылы!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктүң идеялиг утказын ооң бижиттинген үези-биле холбап илередиңер

2. «...Мандып орап Ровнону,

Найырал дээш тынын берген

Маадырларны ырлажыылы!» –

деп одуруглар чүңү чугаалап турарыл?

3. Шүлүкте литератураның чүү деп чечен аргазын ажыглааныл?

4. Украинаның пейзажын шүлүккө даянып тургузуңар.

КАЗАНЬ

Ажыг кыштың шуурганынга

торлуш дивейн,

Аалдап келген,

кудумчуда базып чор мен.

Шыксымаар хат

кастыым суйбап,

сыылап туру.

Шыыладыр чаап хонгап,

кудай намдаан,

Шырым булут

мурнуу чүкче десе берген.

Өгбелерим өттүнген дег,

караа сыгыр,

Өгленчек хүн

хүлүмзүргей,

чырык-даа бол,

Шириин кижии шырайы дег

соолаңнааш:

Шилдеерти дожаңнаан хар

дайгак болду.

Кадыр ийде
кажарарган Кремилиң
Ханаларын
чире дегген согуннарны,
Тиглиг –
эрги,
чавыт,
дакпыш казанакты
Дириг төөгүн
базым сана номчуп чор мен.
Будуу кешпээн,
бедик,
чараш ордулардан,
Буян-кежик дарганчызы –
заводтардан
Владимир Ильичини,
Тукай биле Горькийни –
Мында-дыр деп
чоргаарланып көрүп чор мен.
Тыным алган,
ынак,
төрөл маадырым
Джалильдин аялгазын ырлап чор мен.
«Урянхай» деп шолалаткан
тыва чонум
Уран тоолун,
ырың-шооруң мени мурнай
Хакас оглу
Катановтан дыңнаан хүнүң
Кажан ийик?
Адааргаксап сактып чор мен.
Ширийн кижиге шырайы дег
соолаңнааш хүн
Чайнап,
чырып,
чылып келди.
Дожаңнаан хар
Чикче шиилеп,
каѳтче каалап
чашты берди.
Заслоновтуң партизаны,
эрги шериг
Заки Нури холум тудуп,
шүлүктөп тур.

Найысылал Москвага
тыпкан өңнүүм –
Чечен кызы
менче уткуй кылаштап ор.
Чукоткадан
Кавказка дээр
чуртум ыры
Шуптузу бо
театр дыргын дыңналып тур.
Найыралдың хүлүмзүрүү
хүннеп келди.
Сени мактаан
йөрөөл ырым төрүттүндү.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың утказын тодарадып чугаалаңар.
2. Сураглыг революсчу, чогаалчы, эртемден улустарны автор чүге сактып турарыл?
3. Казань хоорайның төөгүзүн «Энциклопедиядан» номчуңар.
4. М. Джалиль дугайында чогаадыгдан бижип эккелицер.

ХАДЫҢЧЫГАШ

Шуурган ону он сес чылда
Шугул силгиц, зэй соп келген.
Чайык база кээргевээн –
Хадыңчыгаш ыңчалзажок
Кадыг берттен ырма сыныц,
Чанныц, сестип сүртеп көрбээн.
Чүге дизе: хадыңчыгаш
Чүден артык ынак эштиг –
Шыдаттыңар оң чок кындыр
Шыгырадыр силгиц кээрге,
Эжи-биле кужакташкаш,
Эглиш дивес апаар турган.
Чүге дизе, кым-даа черле
Эштиг болгаш эптиг болза,
Эгээртиңмес күштүг болгай.

Айтырыглар

1. Автор шүлүүнде кандыг чугула теманы, литератураның кандыг чечен аргазын ажыглап тургаш көргүскенил?
2. Шүлүктүң утказын улустуң кандыг-кандыг үлегер домактары-биле дүүштүрүп болурул?

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ОРНУКШУЛУ ЫРЖЫМ, ШИРИИН

С. Б. Пюрбюге
тураскааткан

Күскү дүне
доңат,
хыраа понувуткан,
Өңгүр чечек чаржап турда,
хөөрге келгеш,
Өскүссүрөөн сеткилимни
сеңзээ сөглөп,
Күдүк базып,
мөгөйишкен
хөлзөп тур мен.
Пөшсүг,
чаатсыг эзимнерниң
кенен оглу
Бөдүүн,
чевен сөстөр кошкаш,
өөңгө бардым —
Өттүнгөн дээш,
чемелевейн
«шору-дур» деп,
Өөртүрүн
эриг чүрөөң эндевежик.
Деткимчеден
бажым төөрөп,
кулунчак дег
Дешкилектөп,
халый бээрим билгеш,
ынчан:
— Орустаарың кандыгыл? — деп
оожургаттың.
Оорган бээр
кандыг чылдар шуужуп эртпээн!
Чонуң алгаан,
чуртуң мактаан
уран-чечен
Чогаалыңны,
довуракка хөөп каар чазып,
Казыргылыг дошкун
чылдар
чалыы шааңда

Хайлыг булут диргей тыртыш
аакталган.
Хопчу болгаш
чашпаачылар кузум огуп,
Хоран дылдыг,
чыланнар дег,
шап-даа турган.
Каргыш,
кылык —
өжээтиниң хыктыг холу
Кара киндан
хаалгазын каңгырт кылган.
Соңгаар
дээрде сылдыстарның
ырак болгаш
Соок чыры
кыскарган дег
бырланнаарга,
Шапкын Устун,
Демир-Сугнун чалгыы көстүп,
Сагыжыңга
эрбенниг даш
өйүп чораан.
Черногорск уургайыңга
хөмүр казып,
Ангарага ыяш кезип,
Сталинниң
Аар дажын
даглыг Сибирь
өрү чууктааш,
Сеткилициниң чылы
доңуп,
черликшивээн.
Бууарты
чиңгис хыглаан,
эверээштиң
Буступ дүшпээн
чалымнарга
сээң ырын
Муңгаралдың,
өөрүшкүнүң хүннеринде
Бурунгунун
тоолдары дег чаңгыланган.

Чолук – гений
букшуй бээрге
хостуг тындың.

Чоннуң
мөңгө эртинези –
ырларыңның
Кеди шыны тиилээн.
Тыва черде хүннээн

Херелиңниң
хензиг ужуу чурттап чор мен.
«Хээрек боор» дээш,
хербележип хейтээн хейлер

Хендир ышкаш
саварландыр суура сөп тур.
Канчаарга-даа,
аржаан домнап,
Ыдыктааштың

Хажытна дээн
чүдүлгөңни сагып чор мен.
Орустап-даа,
тивалап-даа –
күзээниң дег

Огулуг ыр ырлаваан мен.
Ынанганзыг.

Мерген
биле
Чечек ийи
мени четкеш,

Бергедээнде
хөңнүм чазап,
кагбайн чорлар...

Күзүн –
хатчыл:
оьт-көк оңгаш,
тоглаза-даа,

Урезини
кара черге хөөгүп кыштааш,
Хүннүг чазын
хөрзүн дежип,
үнери дег,

Үш-дөрт салгал –
оолдар, кыстар изиң баскан.

Өөр-өнер,
 магалыын деп,
 дески мактаан
Үнелелден тыртылчак мен –
 чонун уткан
Нүгүлчүлөр,
 дудуу-тулуң чаяанныглар
Өкпелексээш
 чокшу берзе –
 талаар болгай...
Буураарып,
 сыгыгаан бажым суйбап тур мен.
Бузут,
 ёра,
 аас-дыл четпес,
 ыржым,
 пирийн –
Шүлүкчүнүң сөөлгү,
 мөңгө орнукшулу
Чүрээмни
 соок
 салгын-биле
 чиңнеп туру.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Кайда, кымның хөөрүңгө автор чорааныл? Ол бодун чүгө өскүс-сүредим деп турарыл?
2. Кажан, чүү дээш улуг чогаалчы кенен оолду «шору-дур» деп мактааныл?
3. «Чонуң алгаан, чуртуң мактаан уран-чечен чогаалыңны доуракка хөөп каар чазып» деп одуруглар кандыг болуушкуннуң дугайын сагындырып турарыл?
4. Мерген биле Чечек ийи мени... кагбайн чорлар дээнин чүү деп билириил?
5. Шүлүктүң үндезин черүлдээзин тывыңар.

КУДА

Бирги эгс

1

Карыш чедир чарлы берген
Кара черге бедик ээжек:
«Доңдак! Доңдак!» диген ышкаш,
Токкуңайнып дагжап чораан.

Туфель кедип чорбаан уруг
Тулдур топтап базарга-даа,
Кандай, эпчок – буду шылаар,
Халааданчыы сүргей болган.

Хенчей хей-ле бужургангаш,
Кезек када доктаай дүшкен.
(«Улус көрбес черге баргаш,
Уштуп кааптар чоор бе мону...»)

Майык шыйып, папка көктеп,
Машина хап хүнзээн кыстың
Салаалары хаварыктыг,
Сайгыттары ыстап келген.

Эрги турган машинакчы:
«Эрикпес деп бодазыңза,
Чаңчыгарын оралдаш» деп,
Чалыы кыска чагып кагган.

«Холду кижги канчаптарыл?
Хоржок чүве ышкажыл моң –
Шылаар туржук аарып кээр» деп,
Шыжыккан кыс бодангылаан.

«Райкүүском аппарады
Рапорт, доктаал, саавыр бижиир –
Дөгerezин чара кагар,
Дөртөн чедир хоолгалаар.

Эртем-билиг ниигилели
Эндере-ле лекция эккээр:
– Чайлыг болза хап бер – деп каар,
Чажам дээрге, арай эпчок.

Дээди сургуул чору дээрге,
Дедирлендим... Ажылда деп
Кызытпаанын бодаар херек,
Кымга, чүгө чарбыырым ол?..»

Эрээн-шокар хамык бодал
Шаараңайнып келир орта,
Ээжээ бедик, кызар идиин
Сарымнаан кыс утту каапкан.

Районнуң суурундан
Ырак эвес фермада
Улузунуң бажыңыңга
Удатпайн чедип келген.

2

Херим, баглааш керттилгиче
Хемиртинген аъттар турган.
Хенчей кайгаан: «Малын безин
Кээргеп билбес кымнар келген?»
Сонуургааштың уруг баштай
Соңга орта чеде берген.

Бажың ишти имир-амыр:
Барык чүү-даа көзүлбестээн.
Арны-бажы бүлүрөңнээн
Ашак кижини хөөрөп орган.
Көргүрөмө дунук үнүн
Көзөнөктөн дыңнап кагган.

Колду – дең чок өрээлдиве,
Кончуг аяар кирип кээрге,
Тандаш хаайлыг, дырбыл салдыг
Танывазы бүшкүк ашак
«Чиирбей дег кыс-тыр» дээнзиг
Чивеш кылбайн көрнүп келген.

– Кеннивис бо, мындыг бе? – дээш,
Келген кижини кезек болгаш,
Чырыын чиктиг чырташ кылып,
Сыкыртыңгаш сымыранган:
– Хунан инек алып силер,
Кула аъдым өңчээ бээр мен.

Шолбан ышкаш, кыстың караан,
Чоожайлаанзыг кирбиктерин,
Чуп каан бес дег кастыктарын,
Шуру өңнүг эриннерин
Ыйың-кыйың халаг кижиги
Ылавылап көрө берген.

Чугааны кыс шала дыңнаан,
Чугулалап херексевээн.
Авазының буурул чажын
Аяар суйбап, чассып орган.
– Кадарчылар амыр эвес,
Халалыг-даа, чымыштыг-даа...

Ачаң база кырый берген,
Аар ажыл шыдаваस्ताан.
«Күжүн көржүр күдээ болза,
Хүндүлежип оргай эртик...
Чөндөк кижиги талаар-дыр» деп
Чөгөнгенин сөглөп орду.

«Харың-чылың четчелешкен,
Хары кижээ барып аар сен...
Канчаар дээрил, салымын!» деп,
Кадай аңаа элдээрткилээн.
Чиктигзинген уруг күжүр
Чиге сөглөп хары бербээн.

Уян, чымчак чалыгы чүрек
Улузунуң ырын тыпкан:
– Чаваазыңдан аъдым болган
Чарывас дээн оюм-на бар,
Чажынайдан чагаалашкан
Чарылбас дээн карам-на бар.

– Шының ол бе, чассыгбайым?
– Шын боор, авай. Көре бээр сен...
– Бо-ла шагның оглун, кызын!
– Бодап көрдөн, күжүр авай...
– Ааспырак болбас, уруум.
– А чүл, авай? Билбейн ор мен...

«Бүдүү» чугаа бүтпестээрге,
Бүшкүк кижиги киржи берген.

«Шымбай оол» деп мактагылаан,
Шыным ол деп аашкынган.
Уруг ону дыңнаксаваан.
Удуп аар деп чылдагааннаан.

– Уругларның боттары-даа
Ужурашкан, билчир улус.
– Каая, канчап душчуп турган,
Кандаай чүве болу берди?
– Чинге-Хемге көргөн боор ол,
Чүге сөзү чогуум чок оол.

Арагалыг келген аалчы
Адар даңны атсы хөөрээн.
– Удугларның чугаазы тус.
Уругларга хамаарышпас.
Ада-ие чүү дээр болдур,
Ажы-төлү айым дивес.

– Бисти өглөп, дүгдөп турган
Биеэ шагда ындыг болгай.
– Ам-даа болза өске чүү боор.
Ада-ие билбейн канчаар.
Тенек-мынак уругларны
Деткип, сургап чоруур херек.

Удаткан чок улус шупту
Ужуп-туруп шуугап үнген.
Эдередин эзирээннер
Шоюжаңнап самнагылаан;
Эзер, чонаан сыртанганнар
Шоогайндыр ырлашкылаан:

«Дүлгөн эъттен артык таптыг
Шингтээн эъттен чиген болза.
Дүгдээн эштен артык ынак
Тыпкан эшке барган болза!..»

Бир-ле чүве болган-дыр деп
Билип каан кыс удуп чадаан.
Эртенинде авазындан
Дужаал ышкаш сүме дыңнаан:
– Душтууң кижги удавас кээр,
Эки кеттин. Чажың дыра...

Чуду-кара кижиге келгеш,
Чүрээнге даш баглап каан дег,
Хөрөк дакпыш, чүрөк бачым,
Хөйүнү бодаан хөөкүй Хенчей
Аамайзымаар ора хүнзээн –
Ажыл кылып чадап кагган.

Машинаның үжүктери
Балалгылап калган-даа дег,
Диргээн булут хүннү дуглаан,
Дидиренчии сүргей-даа дег...
Күжүр кыстың шырайындан
Хүлүмзүрүг арлы берген.

Элдеп чүве болду-ла деп
Эгенмейн кымга чарбыыр.
Райкүүском даргазынга
Бятпайн канчап сөглээр.
(«Өглөп каар деп барды» дээрге,
«Өөрүнчүг-дүр, харын» дээй-ле!)

Райкомга чеде берген.
«Ынак болгаш тааржыр болза,
Комсомолчу куда дүшсүн –
Холуң тудуп, өглөп каал» деп,
Аныяктарның секретары
Арай ындыг харыы берген.

– Үем эвес – хары дөгээн,
Үен-даян кижиге чораан...
«Кижиге өзер, кидис шөйлүр»:
Кижизий бээр болбазыкпа.
– Ындыг болза харын чүү дээр
Ынчалза-даа, хөңнүм чогул...

Уруг ыглап, муңгараарга:
– Орта сен бе, күжүр дуңмам,
Оолдар-биле сүмөлөшкөш,
Ужурун тып көрейн – дээн.
Ынчалза-даа кыстың хөңнү
Ынча кончуг оожургаваан.

Кызыл-Тайга кырый берген –
 Кырында хар хөмө чаапкан.
 Хемниң кыдыын хээлепкен дош
 Хээрек-даа бол, эривестээн.

Алаак ишти аажок шаараш,
 Арта делгем болу берген –
 Тевелерзиг даглар ынаар
 Дээр-актай көстүп турар.

Чаржазаяк тоглап дүшпээн
 Чааскаанзыргай шеңне чечээ
 Кезек терек аразындан
 Хенчейдиге көрүп орган.

Хүннүгде-ле келген уруг
 Хүлөр дег ай үнгүжеге,
 Ушкан чудук сандайлангаш,
 Улуг тынып оруп берген.

Айже шиглей Спутник
 Аажок бедик шимеш кырган.
 Фермада репродуктор
 «Бээр кел» деп чалай берген.

Күскү дүңнүң соогу дендеп,
 Хүрөң драп өтгүр хаарып,
 Кысты «Чан!» деп албадан дег
 Кызып-кыйып, меннип келген.

Херилчек көк торгу дээрде
 Сылдыс караа бүлдеңейнип,
 Хенчеймааны кээргээн ышкаш
 Сыгырарты чырып турган.

Бойдус туржук, өөрү безин
 Болчуп келбес ышкаш кылдыр
 Дүвүредир бодапкан кыс
 Дүмбей дүн дег хунук орган.

Арай шолук сеткилинде
 Аңаа оолдар шугул, каржы,
 Кыстар шупту кыжырымак,
 Кыяң ышкаш кынныр болган.

Хову, шыкче чааскаан базар,
Хомус-биле хөөрежир –
Узун, хоюг аялгага
Улам буугар болу берген:

«Кулаандыва кымчы арнып,
Кулун аътты кезетпеңер.
Кударанчыг сөстөр сөглөп,
Куюм чүрээм кергетпеңер!..»

3

Кежээликтей хурал кылгаш,
Хенчеймаага даалга берген.
«Ачаң сугга, фермага
Агитатор болур сен» дээн.

Комсомолдуң секретары:
«Берге болза дузалаар бис,
Белеткен...» дээш, хурал соонда,
Холун тудуп, байырлашкан.

Куда биле шак бо хурал
Чажыт бүдүү холбаалыг деп,
Сагынмаан кыс даалганы
Куду көрбейн хүлээп алган.

Оортан соңгаар ферманың
Саанчыларын таний берген.
Орлан-эрес ишчилерниң
Салым-хуузу көстүп келген.

Аажы-чаңы өске-башка:
Сөскүрлер бар, маажымнар бар,
Ажыл-ишке кежээлер бар,
«Сөөк чалгаа» пүшпөңнер бар.

Хайдактап саар инектер дээш,
Кам чок тырткан өреме дээш,
Бир-ле кежээ оларны кыс
Биче-бача чемелепкен.

Беседаның темазында
Берлин биле Вьетнамны
Утту каапкаш, саанчылар
Уругну үр салбайн барган.

Эгезинде удур одап,
Эрбеглиг сөс шывадааннар:
– Аксы чыдый бербес болза,
Аныяк кыс ыыт чок ораp.

– Эрнин будаан эгечеге
Элек турда сургатпас бис...
Харыы база чегей эвес,
Харын таваар, тоштуг болган:

– Аскымчыга суглук херек,
Өскээр шалый бердиңер моң.
– Аскак кижээ туфель херек,
Өөнээш ээжээн деңнеп аарда.

– Кочу чугаа эреведим.
Четпезиңер сөглөп бердим.
– Кочал арбын. Барып саавыт.
Сепаратор дүгдө чүве.

Хорлуу уруу Минчей келгеш,
Хенчеймааның чанын орта
Кезек када дыңнап тура,
Хораан ышкаш үзе кирген.

– Хайдактап саар, эдирип саар,
Канчаарын-даа, билир кыс-тыр.
Шооңайнчып тургаш чоорул,
Чоруул, эжим... Холуң каям!

А четпестивис шын-на болгай.
Анчыгзынмайн эдер херек.
Сүмележип көөр бис, кыстар.
Сүт-ле арбын болур ыйнаан.

Агитатор силер-биле
Алгыжар дээш келген эвес.
Улуг үүле бүтсүн дээштиң
Ужур-чөвүн чугаалаан-дыр...

Эскет чоктан болчуп кээрге,
Эгенген кыс алаң кайгааш,
Өөрээнин-даа илеретпээн,
Өөрүн-даа манап албаан.

Хөглүг кыстар үнө халаан.
Хөө дег дүмбей хөлбеш кынган.
Хенчей биле Минчей ийи
Хемче шиглей кылаштааннар.

Эжин Минчей чедип алгаш,
Эрик дургаар хөөрөп чоктаан.
Суурга танцы болур дидир.
Сула аңаа келир боор аа?

Алды дугаар класс дооскаш,
Арбаннарга бижик айтып,
Чамзылыгга, Чиңге-Хемге
Чайлаан чылын сактып келген.

Дергилеп каан көгээр ышкаш,
«Декей-оолаан» чоруур оолду
Ынчаарда-ла танып алган,
Ынчалза-даа эжин шенээн:

– Ындыг чүү деп кижичүвөл?
Танывазым аргажок-тур.
Танцыга келир дээнин
Ынчангаштың билбес-тир мен.

– Дүгдөп каапкан, куда боор деп
Дүүн... кымый хөөреди чоп!
Орта сен бе, күжүр уруг?
Ол-ла болгай, душтууң ады...

– Аа, ча-ча, билир-дир мен,
Белдир чурттуг оол-ла-дыр.
Аажок чараш төл-ле болгай.
Бээң кижичүвөл база шыырак...

– Белиг-даа бол, аъттыг-даа бол,
Бээм-биле чурттаар мен бе...
– Бээң, кунчуун кожаңнава,
Бети-биле эртпес чоор, кыс.

– Кудай-ла бо, ынча диве.
Куда кылыр хуусаам ырак:
Геологтарның сургуулунда
Хеймер-карам чүрээм туткан.

Кызыл-Даштыг тайгазынга
Кышка чедир практикалаар –
Чеже байлак ында барын
Чержилежип, шинчиир кижии...

– Ады кымыл, күжүр уруг?
– Адын чоор сен... Арай чиктиг:
Институт чорбаан сен дээш,
Ийи ама чагаа бижээн.

– Күннүүргексээр аянныг бе?
– Хүн бо, эжим, мынча деп каан:
«Өөрөнмес бе, өгленир бе –
Өскээр бодай бербээн сен бе?»

«Кенен-дир сен, кызыжак» деп,
Кээргээн-даа дег, сургаан-даа дег,
Хорлуу уруу Минчей аңаа
Холун чаңгып удурланган.

– Куду аалга сөңүн куткан,
Куруг дүшкеш өскевиткен.
Өрү аалдың уруу хоржок,
Өске кижээ баар дээн болган.

Орукка бир өгге кирген,
Оларларның кызы ырак –
Сургуул доозар чылы элек,
Чугаа база бүтпейн барган...

Хырын чөкпээн, көгээр сөңүн
Кырганнарның айым дивээн,
«Уруувусту бээр бис» дээн деп,
Улустуң-на чугаазы-дыр!

– Дүгдектигге ажыл кошкаш,
Түрей бербес болзумзажок,
Шаандакының чаңчылынга
Чагыртыксаар хөңнүм чогул.

– Шын-дыр, уруг. Ол-ла болгай.
Шымбай чүве бодап алдым.
Амдызында сөглөвес мен.
Алызында көргей сен аан.

Кырлаң ажыр мотор дагжаан –
Кыстар ону доза баскан.
Райкүүском даргазының
Ыдын танааш, чеде берген.

Хүүректигде малчыннарға
Хүннеш четкеш чанып орган
Дарга-биле мендилешкеш,
Далаш чугаа солчу каапкан.

– Дагга хоюн семиртир дээш,
Ачам ынаар үнген чүве.
Ак-Сал ирей ол-ла болгай.
Дарга анаа душтуңар бе?

– Душтум, дуңмам. Чугаалаштым.
Душтууң-биле таныштырды,
«Күдээлеп хап турар оол» деп
Күдер, хүрең эр бар чорду.

– Чамдыылайның оглу ыйнаан.
– Ча-ча, ыңай!.. Меге чүве...
– Чалгаазымаар оол чорду.
Чазай сургап көөр сен, дуңмам.

– «Чалчандар бооп келбээн мен» дээш,
Чана берзе улам эки...
Минчей эжин шымчый каапкан,
Миннип көр деп имнегилээн.

Баалыктыва доңгайтыпкан
Машинаның чырыын кыстар
Талыйгыже көрүп тура,
Таваар басып чорупканнар.

– Суурга чедир үдеп каарын
Сургакчылаан даргавыстан
Чүге дилеп көрбедивис,
Чүдек улус-тур бис, эжим!

– Чүү-даа канчаар, күжүр уруг,
Чүреккейиң анаа деппе?
Чүнү бодап алганыңы
Чүге меңээ сөглөвес сен?

Хоойлуга таарышпас
Хоозун куда буураза-ла,
Бодап алган планымның
Боттанганы ол-ла ыйнаан...

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүглелде көргүскен амыдыралдың үезин, эрткен черин тодарадыңар.
2. Хенчей деп кымыл, ооң күзел-соруу чүл?
3. Улустуң кудалажыр чаңчылын шүлүглелде көргүскенин, аңаа Хенчейнин хамаарылгазын хайгаараңар. Дүгдөп деп чүл?
4. «Чажынайдан чагаалашкан чарылбас дээн карам-на бар» деп одуругларны тайылбырлаңар.
5. *Эрбеглиг, эгече, шалыыр, өөнээш, сепаратор, чөкпек* деп сөстөрниц утказын илередиңер.

Үшкү эге

Хөрээ тарлаан хөөкүй уруг
Хүннеп, чаъстаан кудай ышкаш,
Хөлзөп, ырлап чоруп турда,
Хүннер чоорту эртип турган.

Уун сыкпас уруг болгаш,
Уяраан бол, муңгараан бол,
Чедип аар дээн сорулгазын
Черле утпайн бодап чораан.

Заочно сургуул доозар
Сагыжында күзели бар:
Саазын тудар, номнар ажар –
Закон, бином шээжилээр.

Чүден артык аян киирип,
Шүлүк номчуур, боду таалаар.
Шоваа караа шолбаннаныр,
Човаг-шинээ чоорту сергээр.

Булуттуг дээр аяскан дег,
Муңгаргайы арлып калыр.
Чуп каан бес дег, аккыр арнын
Шупту чону чарашсынар.

Оолдар өөрүн магададыр,
Кыстар өөрүн адааргадыр
Ойнап, чаңнап келгилээрге,
Кымга-даа бол, канчап денээр.

Кижиге хөңгү үнүк-киририк:
Хире-хире хилег-муңгак,
Хире-хире өөрүшкүлүг –
Кидин чечнеп, өргөөн хем-не!

Бир-ле кежээ ойнап турда,
Минчей ону дашкаар имнээш:
«Ынак мен дээш ээрешсе,
Ыяттыр» деп сымыранган.

– Биеэги-ле чугаавысты
Билип чоруур, ындыг але?
– Кааптарың ол-ла бе, кай?
– Кады баар мен, сүрээдеве.

Кудумчуга үнүп кээрге,
Клуб эжии имиртинде
Тужуркалыг шилгедек оол
Думчуун суйбап турар болган.

«Сула-дыр» деп Хенчей билген.
Сугдук чокка салгылааштың:
«Хемче бараал, уруглар» дээн.
Хедерленмейн базыпканнар.

Хемнер, даглар кезээнин-даа,
Кежээкиниң салгынын-даа,
Кедизинде күзелин-даа
Кедергей-ле хөөрегилээн:

«Хүүректигден бөгүн келдим.
Күзүкени ынаар аажок.
Мында ана чайгы олчаан,
Мындыг оран болбазыкпа...»

Хөөремикти демги кыстар
Хөлчөк топтуг дыңнап чораан.
Шуугаза-даа, чугаазы ооң
Шуудавайн үр-ле болган.

Сылдыс шыпкан, ай-даа үнгөн.
Сыны хөнү күдер эрниң
Сыын дег үнү арай намдап,
Сымыранып эгелеп-тир.

Адак соонда күжүр эр-даа:
– Адам ады Чамдыылай – дээш,
Арай тулуп, тыртылбышаан,
Адын адааш: «Таныжаал» дээн.

Хенчей биле Минчей олче
Кээргээн дег көрүнгөннер:
Айның чырыын актай көөрге,
Аажок чараш оол болган.

– Чиге-ле чарт танывас бол,
Чинге-Хемге көргөн-дир мен.
– Ийе, ийе. Аңаа шаанда
Ийи-чаңгыс чоргулаан мен.

– Амырақтың арнын көрүп,
Аралажыр күзелдиг мен.
Бижииргевес болзуңарза,
Биче-бача хөөрежили.

– Амыраңар ады кымыл,
Арны-бажы кандыг кижил?
– Душтуктуг кыс көрүп алгаш,
Душчуул дээрге хоржок, акый.

– Сеткил хандыр чугаалашса,
Черле ужур туру-лайнаан –
Даайым ашак: «Дүгдөп кагдым,
Таныжып ал» диведи бе...

Минчей дораан үзе кирген:
– Билбээчеңней бербөңөрем.
Чагааңарны ол-бо дажып,
Чазаан, күзээн ийик мен чоп.

Ханы ынак душтууңарның
Карак чырыыр хонуу кээрге:
«Өске кижээ ынак мен» дээш,
Өскей берген силер але?

Сула аңаа эпчоксунмаан –
Шуудун харай берди ыйнаан.
– Чазыг дийин. Чүве билбес,
Чажым кончуг турган чүве.

Ындыг чүве болу бээрин
Ынчан оол-даа кайын бодаар.
Кыстар элээн сымырашкаш,
Кыңгырт кылдыр бадырганнар:

– Оо, хоржок, ээ, хоржок,
Оол хоржок, уруг хоржок.
Дүгдөг хоржок, куда хоржок,
Түрей бээр сен, талаар, акый.

Анчыгзынгаш, шыжыгыксап,
Аңгадаан оол бир-ле көөрге,
Дугаржап деп хылбың ак оол
Дужунда бо турар болган.

Амды кыстар арлы берген,
Арай кедээр шылырашкаш,
Чыжыргана аразындан
Чыккыладыр ырлашканнар:

– Келир чылын сургуул доозар
Геолог оол талаар, акый.
Куду аалга ынчан кээр сен,
Куда болур – чалаай бис аан.

Дөрткү эге

1

Минчей биле бир-ле оолдуң
Бижирешкен үнүн танааш,
Машина хап орган уруг
Магадылап, соксап кынган.

«Өөрүүр-ле-дир» дишкен соонда,
Өөрү ынаар ыт чок баарга,
Ажылының чымыштыыңга
Алааккаштың утту каапкан.

Хенертен бир улуг-ла хол
Хөлбеш кындыр көстүп келгеш,
Хенчеймааның ийи караан
Хөлөгелей туда каапкан.

Оюн-баштак ужуру дээш,
Ол-бо чүткээн – хоржок болган.
– Честем-биле таныжайн,
Шеневейн көргүс, угбай.

– Чок, чок, дунмай, өске кижини.
Чогум кымын бодун тып – дээш,
Машинакчы угбай аңаа
Маажымзымаар каттыргылаан.

Минчеймааның үнү ында:
– Бижик баады, номчуңар – дээн.
Тужурканың өөгүн көргөш,
Дугаржапты оортан танаан...

Адыжында чагаажыктын
Адрезин номчуй каапкаш,
Кызып-кызып туттунза-даа,
Кыстың арны изиш кынган.

Өөрээн уруг аймап орда,
«Аскак хойга...» чылдагааннап,
Өөрү хөглүг байырлашкаш,
Аажок далаш үнүпкеннер.

Столунуң иштин орта
Ылавылап чада салгаш,
Часкы салгын сырыннаан дег
Чагаа-биле сымырашкан.

Орту хире номчуп орда:
«Куда болур чыгаан дидир,
Хугбайыраан салым-дыр...» дээн
Одуруглар көстүп келген.

Ынчаш ону тайылбырлаан:
«N-ның бижээн чагаазы-дыр...
Болчум чогу шынныг-даа бол,
Бодум баргаш, бүзүрээр мен.

Сөөлүңгө дээр ынаныр мен:
Шөлээ бербес, талаар болза,
Сургуулумче эеп бар чорааш,
Сунуп чеде бээр мен...» дээн.

Бодаанын-даа, көргенин-даа
Боду-биле хөөрешкензиг,
Демдегелелдин дептери дег
Дески бижээн чагаа болган.

Кызыл биле Доора-Хемден
Кызыл-Даштыг чоок-даа бол,
Почтазы хаая келир
Бо-ла элдеп оран-дыр дээн.

Черниң боду аажок чараш,
Чеди чүзүн чөлэш өңнүг.
Туруглар бар, оргулар бар,
Туңма шыргай аргалар бар.

Бүрүн чуруп шыдавадым.
Бүгүдени магададыр –
Тооргу, чекпе, сыын, мыйгак,
Тоорук, кады элбек оран.

«...Аржааннап-даа дыштангай сен,
Ажылдап-даа дадыккай сен –
Амдыы чылын кады тураал...
Амгы сезон доостур чыгаан.

Күстүң хары чаай берди.
Хүлүмзүрүүң манай бердим –
Чаагай хүндүс душкуже!» деп,
Чагаазын оол дооскан болган.

2

Чанып кээрге авазы аа
Чуга саазын тутсу каапкан.
Чазып көргөш, шала номчаан –
Сула база чагаа бижээн.

Каан дээрни дуглай ушкан
Кара-ла шаар тааннар дег,
Көвей бодал хөмө үглөп,
Хөрээн долуп, дойлуп келген:

«Дезиг ойнуг салымы бе,
Дедир кижен дээги ол бе?
Тенек боттуң салымы бе,
Делегейниң тары ол бе?..»

Закон, бином утгундурган,
Саазын шыйып, саадап орбаан –
Орайтааны аажок боорга,
Орундува чыда дүшкен.

Чалгыннары ерттенгиге
Сайгылгаанче сыңнып чүткүүр
Үзүттерниң мелегейин
Үр-ле кайгап, көрүп чыткан.

Чүрек-сеткил чеже дөзөр –
Аймаан ышкаш улуг тынган.
Чүндүн ээрип, чымыш орган
Авазы-даа ону билбээн.

«Чизе үзүп, өгленгенде
Ширтек, сыртык херек чоор» деп,
Сагыжынга чардыккаштың
Чааскаан дүннөп органы бо.

– Биеэде мен Бора-Хөлге
Бижээчи деп хелиң сугга
Кулун тыртар, папштанчылаар
Кулу чыгыы чордум, уруум.

Бижээчи-даа каржы кижги.
Бижек тудар, кымчы арныр.
Харам хыныыр, самыын садар –
Кара черге иризинем!..

Бир-ле чылын Ишкин чурттуг
Аалчылар моорлап келген.
Биче-бача артынчактыг
Ачаң суглар ийин, уруум.

– Оон, авай. Чүү болган?
– Оо, чүү дээр. Ужур ындыг:
Дүгдөп келген улус болган...
Дүүрээн хевээр болганы бо.

Оортан бээр үр чыл эртти.
Оолдуг, кыстыг, эттиг-малдыг,
Кыдыг-багай дидиртпейн,
Кырыжеге чурттап чор бис.

Чаңгыс сөстүг эжим сен деп
Чагаалашкаш олуржуп аар
Бо-ла шагның ажы-төлүн
Бодап келгеш, бертсинер мен.

– Сурап, дүгдөп чедип келген
Сула меңээ чагаа бижээн.
«Өлгүжеге ынак мен» дээн.
Өскээр билип алыр мен бе?

– Ооча чайла, ындыг бе? – деп
Овуузунун хайындырып,
Чагаа тутсуп органын ол
Сагынмаан дег харыы берген.

Авазының домак-сөзүн
Уйгузураан күжүр уруг
Улай холбап шыдавайн,
Аралаштыр дыңнап чыткан.

– Ачаң дээрге ыыттаар эвес.
Арбан, суму даргалары
Аксы кайнаар калбаш дээрин
Аазадышкан кайгап орар.

«– Сес-ле хонук кады тургаш,
Сеткилимни хомудатты.
Арай бардам оол-дур» – деп,
Ачамның ол чүзү ийик?

Шефтеп чорда, Сула келгеш,
Шеттердиге бодун сөөртүп,
Эттеп каа дег турганын кыс
Эгенгештиң ыыттаваан.

– Чаңы чажай берди ыйнаан.
Чончапканыл ынчаш, уруум?
– Чалчып, сөглөп аажок болган.
Чонаан база алгаш барган.

– Ону чүгө ыыттавааныл?
Ачаң черле ындыг болгай.
– Ооча, авай, кончууңну аар.
Алгыжып шаг болдуңар чоп.

– Хөөрөди бээр мындыг кыс бо.
– Хөрлөведен, күжүр авай.
– Салымындан кижичерле
Чайлаवास-ла болгай, кызым...

Чугула-даа, эреңгей-даа
Чугаа үр-ле уламчылаан.
Кызы чүглө: «Ййе», «чок» деп
Кыска харыы бээр болган.

Кудалары шайын бузар
Хуусаа-болчаан бодап келгеш,
Кадай бир-ле уруун көөрге,
Хаарыктап чыдар болган.

3

Удуй берген уруг дораан
Улаараксап дүжей берген:
Өзен черге каттап чорда,
Өөрү каапкаш, чоруй барган.

Азып-түрөп чоруу турда,
Аажок чаыстааш туруу берген,
Шагзыраан кыс чокпак пөштү
Чаглактангаш үр-ле орган.

Шыырныгың доңуп орда,
Шыргай черден кончуг ыйгы,
Адыг келгеш, черзи-биле
(Аары аажок) базырып каан.

«Чыда өлүр чылан эвес»:
Кызып-кызып чүткүп көргөн,
Чыдыткаш чиир чазый адыг
Кыжыраан дег, каттыргылаан.

«Дүжүм-дүр ой, элдептиин аа?
Дүргөн оттуп көрей» деп,
Уруг харын улай дүжөп,
Улам кайгап удуп чыткан.

Чиктигзинип чыткыжеге,
Чииртим хаайын бырыштырган,
Азыг-дизин шаараңнаткан
Араатан пар хөмө келген.

Алгырар дээн – үнү үнмээн,
Арны-бажы изип келген.
Халып ыңай болур дээрге,
Кастап каан дег, буттар чорбас.

Черзи-биле оңгулангаш,
Пардан чайлап, былдаар дээштиң
Чеже шакта оралдашкан –
Базар, баар чер тыппас болган.

Демги пары, бир-ле көөрге,
Делегей бо, Сула-даа дег:
«Улаарава, сарыым» дээш, ол
Уругдува карбаш кынган.

«Черлик пар дег, күжүн дөгээр
Дүржок хей...» деп бодаалакта,
Түмен ине – шеттер будуу
Шенээн, кастыын кадап келген.

Чалданыр дээш бажын пөшке
Чаа-ла моңнаан! Отту чаштаан...
Хенчей дораан тура халааш,
Хевин шалып кеттинишкен.

Бешки эге

1

Хенчей бир-ле чанып кээрге,
Херим долдур аъттар турган.
«Халап,
халап!»

дээн ышкаш

Кастыында хан аажок соккан.

Сагыжынга элдеп бодал
Шаараңайнып дойлуп турда,
Шагар дээштиң үглөп келген
Сарыг-шокар арылар-ла.

«Арагага кызын саткан
Авамның-даа кара баарлыын!»

«Халак!

халак!»

дээн ышкаш

Кастыында хан биргээр соккан.

«Колхоз хою малдап чоруур

Хоочун ирей кижиги эртип,

Авамны-даа сургап көрбөс,

Ачам оода чоонган ирги?

Хүүректигде хойлары кай?

Хүлээдипкеш келген болза,

Ында чүү боор, кандыг дээрлаан.

Ынчалза-даа, черле кончуг...

Когурум хат дендеп келгеш,

Хойлар үстүп, читсе канчаар?

Кокай-бөрү кодан эргээш,

Когараза когую бе?»

Чырык, делгем өрээл ишти

Чык долу. Кижиге хөй –

Көрүнчүкте көңгүс илдең:

Көгээр сөднөөн. Хөрек сунган.

Кызыл сөөскөн даңза сорган

Ашак кижиге таалың үжээш,

Ааржы, чөкпөк, хапта тараа,

Кыскап быштак уштуп келген.

Кадай кижиге авазыңче

Ыргак баштыг даңза сунган.

Харызыңга дашка алган,

Ыдамнааштың аяар чооглаан.

Кулча, ай, бес – тулуп ишти.

Хува долдур дээжилээш:

«Сунам, мону, каттыңче» дээш,

Суладыва кадай имнөөн.

Хуу-салым бажын билир

Куда дою эгелөөн деп,

Уруг аңаа бодай каапкаш,

Улуг тынган, пат-ла кайгаан.

«Чараш мен деп менээргенген,
Чалгаа-шүшпөң, ыят билбес –
Хуурай бер, чайырай бер!
Хугбай хейге бээр дээр-дир...

Ёозажогун көрбөс сен бе:
Ёразы чок, тенек бардам,
Ёзуургак хей чорбажык бе –
Ёзулуг-ла танаан-дыр мен.

Ожук манап олурбас мен,
Ортумак-даа эргемниг мен.
Дээди сургуул тепкиижинче
Тендиш кынмайн базыптар мен.

Көңгүлектин бышкыжы дег,
Хөлүгүрге хөлеге боор
Хөңүм чогул, турам чогул!
Көзөөн оду хөмүрлензин!

Ырмазын сый чаңнаптар мен.
Ыглавытсын, чажы чанзын:
Хая көрнүп келгелекте,
Караш дээр мен, арлы бээр мен».

Кандыг-бирни кынныр дээштиң,
Кадыгландыр бодапкан кыс
Шиитпирлиг базып үнгөн.
Шимээргээннер билбейн барган.

2

Хенчей үнгөш, кедээр алзы,
Кайнаар-даа баар аайын тышпайн,
Кезек када базып чоруй,
Каралазын көрүп кагган.

Өртеглиг аът ээзин көргөш,
Өөрөөн ышкаш орангылаан.
Караланы чавыдактааш,
Кашкан кыс-даа ыңай болган.

Аржыылы ооң эктин ораап,
Ак-көк ыш дег эстеп чораан.
Чажы дээрге чалгын ышкаш,
Чалбаңайнып чаттып чораан.

Эрги черлик чаңчыл-биле
Эрбеглешкен кыстың соондан
Бичии када кайгап тургаш,
Минчеймаа-даа ыңай болган.

Кадыр артты чуулбайн апса,
Каалама орукка кээп,
Уруг боду кандыг-бирни
Угаап каар деп бүзүрөөн боор.

Ынчалзажок Хенчей эжин
Ынчан көрбөөн. Туң дег үнү
Ыржым дүннү оттурбаан бол,
Ырдан өске херечи чок.

«Кымчы сыптаар казылганныг
Кызыл-Даштыг кымның чуртул?
Кыйыг черни кыя челер
Кызыр эмер кымның аъдыл?»

Сыннар бажын кырлай чоруй
Сылдыстарже чыраалап ор –
Аалдан улус сүрүп келзе,
Алдыртпайн бараал, аъдым!»

3

Аалчылар кылын халаг...
Деспи орта ханны эскеш,
Аяк санай үлей кескеш,
Дескиндир чедиштирген.

– Урууң аяа кайыл, көшкүн?
– Уткан-дыр мен көрөм, ирей.
– Кайыл, ооңар? Оттуруңар.
– Харын чогул. Даштын тур боор...

Куткан сөңүн дамчытпышаан:
– Кудаче сун, ирей – дээштиң,
Кадай аажок хөөрегилээн,
Каттыраңнап чаңнагылаан.

– Өднүктери, төрелдери,
Өске чону бар-ла болгай.
Чонун, өөрүн чыып алгаш,
Чогум доюн кылгай бис аан.

Биеэги-ле бүшкүк кижини
Билииргексеп киржини берген:
– Уруглар-даа таныш улус,
Ужуражып, пат-ла болган.

– Далашпаңар, але, куда,
Тараа-быдаа адакталзын.
Уруг-дарыг таныжып ап,
Угаазылап боданзыннар.

– Ийет. Ийет. Ол-даа чүүлдүг...
Ийи-бирлеп олулар-дыр.
– Кызың чүгө чиде берди?
Кырган, барам, хандан чи де.

Дугураамнап кудуп турда,
Ашак кайын үнер ийик.
Аныяк деп сылдаглааштың
Душтук оолду айбылапкан.

«Туразы чок уруг-биле
Дужап каан бе, хөнөп каан бе –
Чүгө «хоржок» дивес сен?» деп,
Чүрээ аңаа сүмө катпаан.

Оол үнгөш, сураг барган.
Ону улус чоктай берген.
Чүү шаг болган. Оол келгөш,
Чүнү сөглээр аайын тышпайн:

«Кайда-даа чок чүвө-дир» деп
Харыксыргай думчуктап каан.
Аамай оолду кочулаксаап,
Амырааннар чир шоң дүшкен,

«Кеннивис кыс кайда баады?
Кежээ дургу чүгө читтиң –
Кезек дытка четтиңер бе,
Хемни сүзүп кештиңер бе?»

Чеже манаар. Чөгөл төнгөн.
Чемележиң эгелээннер:
«Урууң чүгө сургаваан сен?»
«Уругда чүл – боду билир!»

Оглун, кызын бакташканнар,
Одун-көзүн сурашканнар.
Кускун кара кудагайлар
Кускуннашкан, курайлашкан.

«Бээр бооп чүге аазаан силер?»
«Беглер шаанда ындыг турган –
Тура-хөднүн айтырбайн
Тудуп-шарып беривидер».

Амырак кыс читкен соонда,
Душтук оолдуң сөзү үнүң,
Адазынга болчур хөөннүг
Туразында менни берген.

Сегиржип аар чыгап турда,
Сезик алган ыттар ээрген.
Дружина дежурныйы
Дугаржаптың ыды үнген.

Душтук оол-даа үне халааш,
Тумандыва шымны берген.
«Чүү-ле болчу ирги?» дишкеш,
Чүгээр намдап, сегерээннер.

Чарым шилди ажыткаштың,
Чарык дашкаа дугураамнаан.
Хенчеймааны утту каапкаш,
Кезек када эптешкеннер.

4

Куу туман эштип алган
Кударанчыг хүн-даа үнген.
Курут дүшкен кудажылар
Кушпуңнадыр чортуп чанган.

Чоннуң хоочун чаңчылынга
Чогум арнын чагдынгаштың,
Ынакшылче дүкпүрүпкен
Ыят чоктуң салымы-дыр.

Чечек шокар хептиг кыстың
Секпилдерлиг, аккыр арны
Чалыы оолдуң сагыжынга
Шала-була көстүп чораан.

Ынчалза-даа, «күдээлээн» оол
Ынакшыл чок,

ынаныш чок –

Ырлавыдар ындыны чок,
Ыглавыдар ырымы чок.

Шошкаан аъттың дашка деггеш,
Шок-шак кынган дуюу безин:
«Чок-чок!

Чок-чок!»,
диген ышкаш,
Чованчыг бооп дагжап чораан.

Биеэ улус ыраваанда
Чадаг-терге мунган уруг –
Минчеймааның дуңмазы ол –
Чагаа тутсур мындыг болган.

«Быйыргын-дыр, караам четпес,
Мыя мону номнап бер» дээш,
Ак-Сал ирей демги кысты
Алаң кылган. Оозу номчаан.

– Хенчеймаага. Кончуг дүрген.
Далаш ажыл саадай берди.
Даарта сессия! Ажылга чоп
Келбейн бардың?

Айдың» дээн-дир.

– Амдызызында аалда чок деп
Айдыңайга барып сөгле,
Сеткил хандыр хөөрөп чадаан
Сессиязы манаай аан де.

Черни ирей тепсей каапкан.
– Че, чор, чүгүрүк кыс,
Четтикпейн орап даргаң
Чемелей бээр... Божуулап шап.

Ужурун-даа билип албайн,
Уруг дораан ыңай болган.
Аал иштин шүүдедиң,
Ак-Сал ирей шуугаң үнген.

– Аалындан кажа берген,
Ажылындан дургуннапкан –
Буктуг төл бе? Кырган меңээ
Бужар-дыр ам... Бачыт-тыр оң!..

Кызыңарны калчапкаштың,
Уйгу хавы күртүлөр дег,
Хыйыжыпкан чыдыр силер?
Угааныңар кайда чүвөл?!

Дүне када өөндөн үнгөш,
Дүгээ база барбаан-на-дыр:
Тенек кызым кайда ирги –
Теректе бе, ээремде бе?

А Хенчей ынчан доктаалдар хап,
Аажок чымыш олурар деп,
Хөөкүй ирей билген эвес,
Көргөн эвес – хөлзээри чөп.

Төнчүзү

Шүлүглелдин төнгени бо.
«Чүү деп кончуг салымыл?» деп,
Чамдык улус айтырар боор.
Чажырбайн харыылаар мен.

Доозазын бижир мен деп,
Дорт сөглөп шыдавас мен.
Каксы аарак дыңнаарымга,
Харын мындыг болган чүве.

Он шаа хонгаш, душтуу кээрге,
Аалынга шайын бускан.
Амыракты амды чылын
Омскиже оол үдээн...

Хенчеймаавыс беш чыл болгаш,
Геологтарның эмчизи бооп,
Кызыл-Даштың тудуун тудар
Кыстар-биле кады келген.

Улуг куда аңа дүшкен –
Улузу-даа шупту келген.
Кунчуглары, катааттары
Кундаганы көдүргөннер.

Ындынналган, сырынналган
Ынакшылдың омак ыры
Даглар бажы бедиктерге
Тааланчыг дыңналгылаан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Минчей, Хенчей биле Суланың ужурашканындан чүү илереп келгенил?

2. Хенчейге келген чагааларның ээлери кымнарыл, оларда чүнү бижээн болганыл? Чагааларга Хенчейниң хамаарылгазы кандыгыл?

3. Шүлүглелдин идеялиг утказын ажыдарынгга Хенчейниң дүжүнүң ужур-дузазы.

4. Чогаалды чүгө «Куда» дээнил? Ында канчанган куда дугайында тоожуп турарыл?

5. Шүлүглелдин төнчүзү тыва литератураның чүү деп сурагжаан шүлүглелин сагындырарыл?

6. Чогаалда *бес, бином, өргээн хем-не, кызыккен, тооргу, чекпе, арбан, суму, туң, казылган* деп сөстөрниң уткаларын тайылбырланар.

Шүлүглелдин шуптузунга хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалда көргүстүнгөн болушкуннарның черин, Хүүректиг, Чинге-Хем деп аттарга даянгаш, тодарадыңар.

2. Төөгүнүң кайы үе-чадазының ёзузун барымдаалаан куда дүжер деп турганыл? Хенчей аңаа чүгө удурланганыл?

3. Шүлүглел чүү деп өске чогаалдарны сагындырарыл?

4. «Куданың» уран-чеченинде болгаш шүлүк тургузуунда онза талаларны илередиңер.

5. Шүлүглелдин амгы үеге ужур-дузазын бодаңар.



Шомаадыр Дойлуевич КУУЛАР (1943)

Амгы үениң тыва чогаалчыларының аразында чурумалдыг символду арбын болгаш ханы сеткип билип ажыглап турар чогаалчы Ш. Д. Куулар болгай. Ооң «Баглааш» деп романында Төп Азияның үндезин чурттакчыларының көшкүн цивилизациязының ыдыктыг демдээ баглаашты узун назылыг, угаан-сарыылдыг, төрөөн черинге бердинген кижиниң овор-хевири чурруурда ажыглаанын дараазында үзүндүлөрдөн көөр бис.

БАГЛААШ

(романдан үзүндүлөр)

«... Үр үеде туруп келгенинден баглааштың шырайы куураып, салгын-хаттың, хар-чаъстың, изиг-сооктуң кээргел чок чаңнап келгенинден ооң сүвүр бажы, харын-даа бүдүн уну чарылгылай берген. Ону топтап көөр болза, кадыг-берге узун амыдыралды көргөн эр кижиниң арын-шырайында ханы сыгыглар сагышка кирер, ылаңгыя караңгы имиртинде дээр актай көөрге, сүвүр тыва бөрттүг, улгады берген эр кижиде турганзыг.

Бо чурттуң ээлеринге бараан бооп келирде, ескээр чугаалаарга, ооң база ээзи апаарының мурнунда, ол ескен-төрөөн Эзиминге, эш-өөрү Хадыңнарның аразына хостуг чоргаар өзүп турган. Үе-черге-зиниң аразындан ол дорт болгаш ак чараш уну-биле, төрөөн Черинде быжыгланган ханы, быжыг дазылдары, аныяк чалыы кыстың кулаанда узун сыргалары ышкаш ылгалып турган. Чогум-на ооң ындыг онзагай хевири, бо чурттуң ээзи Кижиниң караанга илдигип, ону бодунуң амыдыралы-биле холбай бергенден бээр хей-ле чылдар эрткен.

Эзимден чоруткаш, ол Кижиге бараан болу бергенинге хомудаваан, харын-даа аңаа чоргаарланып турган. Бир эвес ол ээн Эзиминге турган болза, ону кым эскерер боор, Үениң маңын кайын

көөр, ол-ла бурунгу черинге тура кырып-ла каар ыйнаан! Эх! Кандыг үелер турбады дээр, кандыг эрлер, кандыг кыстар, улуг-биче кижилер келбеди дээр. Оларны уткуп, үдөп турда-ла Үе солчүп, кырып келгенин-даа билбейн барган. Ам кайыл, эрги чуртка ону кагганы ол бе? Чок! Мээң үөм эртип, чаа Үе келгени ол бооп магат. Шаг шаа-биле турбас!»

Чаа кадаан Баглааш эртенги хүн караанга шала өкпөң-кызыл өңнүг, пилгедек болгаш харын-даа чарап кылдыр көзүлгөн. Хүн херелинге шондурган ооң сүвүр бажында хүрөң өңү аныяк эрниц салгын-хатка додуккан хүрөң шырайынга-даа дөмейлежир.

Бир дугаар эртенги хүнден эгелээш, чаа Баглааш чурттуң ээлериниң амыдырал-чуртталгазын көрүп эгелээн. Ынчан таптыг-ла 193... чылдың чайның адак айы турган...

Баглаашта карала аъттың эзер-чүгенин ургаш, шала кастай баглап каан турган. Оолакай черле ындыг, куш даң бажында тургаш, бир-ле дугаарында хонатта аьдынга баар, оозун эккелгеш, эзертеп-чүгөннөөш, чер чоруур-даа, чорбас-даа болза, баглаашта, барып баглап каап турар. Билбес кижилер ашак кайнаар-ла белеткенип турары ол ирги деп бодаар. Шынында ындыг эвес, ооң чаңы ындыг турган. Баглааш кажан-даа куруг турбас ужурлуг деп Оолакай санап чораан: ында аалдың аьды турар болза, өгнүң эр ээзи аал-оранында-дыр дээрзи тодаргай, өске аьт турар болза, ында улус чону чедип келген, чурттуң ээзи-биле чугаалажып оар-дыр деп билир. Бир эвес аьт-хөлүн баглаашка тургуспас, анаа-ла бош салыпкан болза, чок-ла болза кончуг далаш келген улус, чок-ла болза чүвениң ужур-чөвүн билбес кенен оолдар-дыр деп билир апаар. Үе шагдан бээр ынчаар туруп келген, ындыг турар-даа ужурлуг деп ашак шуут-ла бүзүрөп чораан.

* * *

Чайның башкы айы үнүп, чечек-чимистин чедишкен хүннери чедип келген. Ол хүннерниң бирээзинде Оолакайларның бурунгу чуртунга беш дугаар салгалдың адазы болур эр кижини төрүттүнгөн. Амыдырал төңчү чок. Алызы барып ону солуур ээзи көстүп келирге Баглааш аажок өөрөөн, сактырга ол чаш кижини-биле кады ооң оглу база төрүттүнгөн-даа ышкаш. Ол хөлүн часпаан болган. Шынап-ла, алызы барып, ооң бодун аныяк баглааш-биле солууру дээрге-ле, ооң оглунуң кижини болуру ол ышкажыл...

* * *

– Мен бодум баглааш дөзүңгө төрүттүнгөн мен, мээң оглум мээң өөмгө төрүттүнгөн! Кончуг эр боор! – деп, Оолакай бичии уруглар дег, өөрүп калып турган.

Шынап-ла, Оолакайны иези кончуг изиг чайын, баглааштан тутгунуң алгаш божан чүве-дир. Ынчан, аанакайын, Узун-Ашак база-ла бир черже чоруткан. Өггө ооң иези-биле эртен-кежээ болган кадайы арткан чүве-дир. Оолакайның авазы хүндүс дашкаар үнүп

чорааш, хенертен эъди аарый бээрге, өг четпейн чанында баглааштан туттунупкан.

* * *

Ол үениң иштинде Баглааш хүннүң херелинге, сооктуң ажыг чыварынга онуксай берзе-даа, сүр-күчүзү хевээр, четчип дадыга берген, кадыг-бергени эрткен аныяк эр ышкаш сагындырган. «Че чул моң, кайы хире бараан болуп тур силер, эш Баглааш?» деп, Чылбар-оол ооң унун суйбавышаан, дириг чүве дег чугаалашкан.

Баглааштан ырак эвесте, оглу Болат-оол халып орган. Оглуңуң соондан Чараштаа дидим эвес-даа ышкаш, халып орган оглу илдиге бергеш, барып ужарга, оозун тургузу тыртып кааш, аяар кылаштап кел чыткан. Бажың чанында ада-иезиниң, Маакай дуңмазының хүлүмзүрүү чайнап турган. Экии, төрээннерим! Экии, төрээн черим!

Чылбар-оол оглун бир-ле дугаар көрүп, оозун чаптап холунга көдүрүп алгаш, эргим болгаш төрээн улузунче уткуштур таваар, шөлээн кылаштапкан.

* * *

Аныяк ээзиниң дайын чоруур дээнин дыңнааш, Баглааш кижиге бүрүзү ышкаш, ону бодалының эң-не ханызындан мунгарап хүлээп алган: чогуң дайын деп чүү чүвөл ол? Ок-боо тудуп алгаш, Кижилер бот-боттарын өлүржүп-ле турар, ол-ла бе? Оон чүү болурул? Чер кырынга кижилер артпас, ээзи чок чурт ышкаш бөмбүрзек турар ышкажыл? Ынчаар бодаары безин коргунчуг-дур.

Баглааштын бодалыңга дайын дугайы ынчаар сагындырган. Дайын анаа-ла кайын үнө бээр, ону өөскүдүп турар кижилер бардыр. Эх, Кижилер, Кижилер! Боттарының-на тудуп тургузуп алганы кайгамчык чараш-чаагай Амыдыралын боттары-ла узуткан, чок кылыры ол ышкажыл. Кижилерниң аразында амыдыралга хөңнү чок улус база турар чүве-дир аа? Азы мээң чедир билбейн турарым ол ирги бе? Ындыг бе дээрге, мээң улуг-даа, аныяк-даа ээлерим чүгө кызып-кызып аңаа удур, төрээн черин, чоок кижилерин каай-каай чоруп турарыл? Бодап көөрге дайын өртүнүң өөскүдүк-чүлеринге удур, ону чок кылырын күзеп турар Кижилер база бардыр. Оо-о! Ол-даа ёзулуг Кижилер-дир! Бир катап ооң өскөн-төрээн Эзиминге өрт үнерге (ону база кижилер кылган) чаш хаак-даа артпайн хоозурадыр чылган чоруп орда, эки Кижилерниң дузазы-биле ону өжүргенинден Баглааштын өскөн чери бүдүн артып, боду дириг үнгөн. Чогуң-на ону өрттөн камгалап алган кижилерниң бирээзи ооң ээлери ышкаш улус болганын ол ам бодап турган.

* * *

Ынчангаш ындыг халаптыг өрт — дайынны базар дээш чоруп турган аныяк ээзинге, тиилелгелиг чанып кээрин Баглааш бүгү сеткилиниң ханызындан йөрээп турган. Мени өрттөн камгалааныңар ышкаш, чаагай сеткилдиң Кижилерни дайын өртүндөн камгалап-лапкан, аал-ораныңарга эеп келиңер!».

* * *

«Дүне када дүшкен кара шалың эртенги хүн караанга кылаш кыннып, Баглааштың хөнү унун куду, карак чажы ышкаш бадып турган. Дайын-чааның уржуундан, хайыраан чалыы кады чурт-талгазындан ындыг дораан чарлыр ужурга таварышкан, ооң ээлери ийи аныяк кижини, оларның чанында турган бичии оолду, ажыг-шүжүгге аймап-хараадаан хөөкүй иени көргөш, Баглааштың карааның чаштары төрөөн черинче бадып турганы ол. Ынчалза-даа ынчан кижжи бүрүзү кадыг-берге үеге туттурган болгаш Баглаашты кым-даа эскербээн...»

* * *

База катап муңгаргай болгаш чааскаанзыргай хүннер, айлар чылар-чылбас эртип турган. Ээзи чоруткан олар Баглааш көзүлдүр-ле куураарып, ону долгандыр чашпан-сиген дүргени-биле үнүп, улам-на ооң дөзүңчө чыырлып кел чыткан, сактырга оларны үзе-чаза ызырып чип, тазартыр басып турар аъттар чокта ам-на бо Баглаашты тудуп чип кааптар-дыр дээнзиг. Ээлер чок деп чүве ол ышкакжыл. Бир эвес олар турган болза, ол кончуг чашпан-дайзыннар ооң чанынче кайын чагдаар, каң-болат дуогуларның адаанга үзе бастырып, кадып, куураарып-ла каар ыйнаан.

Фронт чоруткан аныяк оол сугже октаан даш дег, сураг барган.

«Дайын төнгөн соонда, фронт чоруткан Чылбар-оолдуң өскөн-төрөөн черинде ол-ла баглааштың дөзүңдө, ыйбагар хүрең баштыг, ооң-биле демейи кончуг, шоваазы дегет, шору апарган оол ойнап орган. Ооң холунда улуг эвес, сундугур дүрзүлүг кара даш бар болган. Ол оозун «Ачамның танкызы-дыр, дайзыннарны бастыраары ол-дур» дээш, идип-идип келгеш, баглаашка чык кылдыр үстүрүп олурган.

Каш чыл улаштыр аът-хөл шоолуг баглап турбаан Баглааштың дөзүн долгандыр оът-сиген дуй үнер деп кел чыткан. Ол бичии оол харын, дуй үнүп орган чашпан-сигенни бодунуң буттары-биле таптай басып, үргүлчү-ле орта ойнаан орар. Ынчангаш Баглааш чоогу арыг, сактырга ол бичии Кижжи чашпан-сигенни ооң чанынче чагдатпайн турганзыг. Ооң будунга бир-ле чүве соктап турарга Баглааш, кызып-кызып караан хере көргөш кайгай берген. Ооң ээзи аныяк эр Кижиниң арын-шырайы-биле демей бичии оол Кижжи холунда тудуп алган ойнаар-дажы-биле ону үстүрүп-үстүрүп, оозун Баглааш дөзүңгө каапкаш, чыраа шывык аъдын мунупкаш, долгандыр халдып-халдып чедип келгеш, Баглаашка кээп чөлей тургузуп кааш:

«Мээң аъдым баглаажы бо, борта турзун» деп, уунда чугаалангаш, катап-ла ойнаар дажы-биле шииледип чоруп каан. Халдып-халдып дедир-ле кээр. Ынчап турда өгден аныяк херээжен Кижжи үнүп келгеш, Баглааш дөзүңдө олурган оглунче кылаштапкан. Ол мырыңай чоокшулап кээрге, Баглааш ам-на танып каан. Фронт чоруткан аныяк ээзи оолдуң кадайы болган. Үе ооң аныяк чараш

арын-шырайын билдирер-билдиртпес хээлер-биле каастап эгелей берген болган. Ол кылаштавышаан келгеш, Баглааштың унундан куспактанып алгаш, ойнаан оглун көрүп, ханы бодалга алзып турган. Аныяк иениң бодалында кижги билип чадаар чүве-даа чок, фронт чоруткан ашаан бо Баглааштан үдеп чорутканын сактып келген.

– Мээң баглап каан аъдымга дегбе, авай! – деп, иезиниң бодалын бичии оол чардыктыра берген, черже кээп дүшкен хаак-аъдын катап Баглаашка чөлөп каан.

– По-ох, ай-ана! Билбедим, оглум! Сээң аъдың мында турар чүве ышкажыл! – деп, авазы оглун чаптаан.

– Ачамның баглаажыңга мээң аъдым турбайн, кымның аъды турарыл – деп, бичии оол шала ааспыраан көргүскен.

Авазы ооң-биле маргылдашпайн, өг чанындан шоолуг ырак эвесте, бараан хараар тейжигешче углай аяар кылаштап чоруй барган. Өйлөп, өйлөп-ле оон барып бир-ле чүвени манаан-даа ышкаш, көргөн-даа ышкаш талыгырже, шөйлүп чоруткан орукче кайгап-ла, кайгап-ла турар. Бир-бир көөрге бурун шагның даш көжээлери-даа ышкаш апаар.

Бичии оол авазының соондан халып чеде бергеш:

– Авай, а авай! Сен чоп үргүлчү-ле моон харанып-ла турар сен! Чүнү көрүп турарың ол, авай! – деп, авазының шыва тонунуң эдээнден тырткылаан.

– Мал-маганывыс барааннап турарым ол-дур ийин, оглум. Ам барып ойна че, чассыгбайым! – дээш, оглунуң ооргазындан барып үдей аарак иткилээн.

Оглу ынаваан.

– Бистиң хой, өшкүвүс дуу чорлар ышкажыл, авай. Сен чоп өскээр көрүп турар сен? – дээш, авазын ол амыратпайн барган.

– Оок! Кончуумну але, оглум. Мыя бо чораан чүвелеримни көр-бес. Мээң оглум кончуг кижги-дир, мени мурнай көрүп каапты – деп, оглун көгүдө аарак мактаарга, ханы сагыш-сеткилдиң, амырдыш, уйгу-дүн чок хүннерден бодунуң назынындан улугзуг кылдыр көстүр арын-шырайы чырыткыланып, хүлүмзүрүг чайнай берген.

– Мен билир-дир мен ийин, авай. Сээң чүнү харап турарыңны – дээш, оглу бажын халайткан.

– Сен ам-даа чаш кижги канчап билир сен, оглум, өзүп келгеш биле бээр сен.

Авазының арын-шырайы катап-ла ханы бодалче пилчий берген.

– Ачамны харап көрүп турар-дыр сен ийин, авай!

– Ой, дадай! Ону сеңээ кым чугаалады, оглум? – дээш, авазы оглунче ээлбишаан, шала дүвүрөп, долгандыр көргүлээн. – Сактырга авашкыларның чажыдын кым-бир кижги дыңнап кааптарындан сезинген-даа дег.

– Меңээ Баглааш чугаалады! – деп, оол анаа-ла чугаалаан.

– Баглааш че! – дээш, авазы улам кайгап, өг мурнунда турган Баглаажынче чайгаар-ла көрнү каапкан. – Шынап-ла, оозу мен чугааладым дээнзиг, бир-ле ыңдыг, шала чааскаанзыргай болгаш улуг бодалга алзышкан кижги ышкаш сагындырган.

Аныяк ие хөндүрлүп келгеш, оглун чедип алгаш, Хараар-Тейден өөнче ээпкен. «Кым билир ону, бо Баглааш эр ээзин база манап, чааскаанзырап турары-даа чадавас. Өгнүң эр ээзи чокта аал-даа бүдүн болбас, ээнзиргей чүве ышкаш сагындырар. Ээзи орган болза Баглаажы чоп курут турарыл, бети дизе аъды-хөлү, ыңды дизе эжи-өөрү чедип келгей. Сактырымга, бо Баглааш куураарып бар чыдар-даа ышкаш. Сагыш-сеткилинге алзып, ээзин манап турары ол бооп чадавас» деп аныяк ие кылаштап ора боданган...

* * *

«Эки турачылар дайындан ээп келгенден бээр, бир чыл ажа берди, ам-даа ашаан манавышаан» деп Баглааш, оол четкен аныяк херэеженни көргөш, иштинде боданган. Ээзи чедип келирин ол эндевейн турган. «Ооң дугайында өлгөн деп-даа, ис чок читкен деп-даа медээ келбээн. Ынчаарга-ла дириг-дир! Ол ам удавас чедип келир ужурлуг, сагыжым эндевейн тур!». Ындыг бодалдардан Баглааш улам сергеп, сактырга каш чыл мурнунда турганы дег, чалыыткай берген ышкаш болган. Ооң уну бир-ле улуг өөрүшкүден, чырык, чылыг хүнге дериде хона берген.

* * *

Оглун четкен аныяк ие Баглаашче чоокшулап олурда, бичии оол авазының холундан ушта соккап, Баглааш чанында салып каан ойнаарагыңче халышкан, халывышаан келгеш, доурактыг черге бург кылдыр олурушкаш, база катап амыр-шөлээн ойнай берген. Аныяк ие оглунуң чанынга чедип келгеш, боду-даа билбейн Баглааш унун суйбапкаш, сырбаш дээн: ооң уну шала шык, артында чылыг ышкаш болган. «Элдептиин аа, оглум шын чугаалап турган-дыр. Бо Баглааш дириг-биле дөмей чүве эвеспе мон. Мооң мурнунда чеже-даа туттунарымга чоп ыңдыг эвес ийик» деп бодааш, топтап көре бээрге, ооң өңү ам куу эвес, үстүг-дерлиг чүве дег, кылагар кылдыр көзүлгөн. Элдеп-тир аа! Аныяк ие бодун шүгдүнерге-даа анаа: каң кадык, мээ-медерели-даа анаа. Ол бичии када ойнаан оглун көрүп тургаш, өөнче базымы чиик-чиик кылаштапкан.

«Ашааның төрөөн аал-чуртунче ээп кел чыдарын эндевейн чораан бодунуң эът-чүрээниң изиин, мээни деп бодап чоруур күжүрдүр ийин» деп кылаштап бар чыткан иениң соондан көрүп тура, Баглааш боданган...

Аныяк ие өөнче кире бээри билек, аал адаандан улуг эвес кырлап артындан, аъттыг кижги кара маң-биле, доурак-доозуну бургурадыр тутсуп олурган. Баглааш дөзүңге ойнап олурган оол ооң бараанын көрүп кааш, хенертен алгыра берген:

– Ачам халдып олур! Авай! Ачам кел чыдыр!

Оглу хенертен алгыра бээрге, аныяк ие өгден үне халаан уу-биле Баглааш дөзүндө оглунче халып олурган.

– Дөө! Дүргөн көр, авай! Ачам халдып олур!

Аныяк херээжен тура дүшкеш, бир холун хүнден хөлөгелей ха-ваанга серилендир тутпушаан, кел чыткан кижини бараадай берген.

– Кожа аалдың ашактары чоруп орарлары ол ирги бе, яда-раан! – деп, Чараштаа шала түвексинип хыйланза-даа, кел чыткан кижиден карак салбайн турган.

Элээн чоокшулап кээрге, халдып орган кижиниң хөрээнде бир-ле чүве хүн караанга кылаш дээн. Аът кырынга туттунуп чорууру-даа, аътка халыдарының аяны, таныыры, көргөн-даа ышкаш боорга, ооң чүрээ шимирт дээн.

Өг хөлөгезинге чүң ээрип орган улуг-ла кырываан кадай кенни оглу-биле бир-ле чүве бараадап турарга, оларның чанынга бир холунда ээргийжин тутпушаан, кылаштап келген.

– Чүнү көрүп тур силер? Мал-маганывыс ырай берип-тир бе, уруум?

– Чок, дөө халдып орар кижини, Болат-оол ачам-дыр дээрге, ону кайгап турарывыс ол-дур ийин!

– Шынап-ла! Мээң багай оглум-даа ышкаш, ооң аът мунары ындыг чүве эвейикпе, дөңгүрлерим! – деп, кадай кел чыткан кижини бараадап көргөш, дораан-на хор эреп чугаалаан.

Аъттыг кижини аал коданынче улам-на чоокшулап орган. Ооң шериг идик-хеви, хөрээнде кылаңнашкан медальдары безин тода көстүп келген. Удаваанда, ол адазының баглаажының дөзүндө довураан, кадыг-быжыг холдары-биле аспактап алгаш, ооң унундан куспактанышкан, карааның чаштары саагайндыр ишкирнип ыглап турган. Ооң сагыш-сеткили оожургай бээрин шаглай аарак иези, Чараштаа оглу-биле, Маакай аңаа уткуштур кылаштапканнар.

* * *

Төрээн чериниң ээзи, ада-өгбелериниң кажан кезээде чурттап чорааны, эргим болгаш чоок Кара-Суунга ээп келген фронтучунуң чедип келгенинге Баглааш кымдан-даа артык өөрээн. Чоок кижиле-ринге бүргедип алгаш, чылыг одунче, чаглактыг чадырынче шала чандаш-даа бол, чоргаар бар чораан ээзи Кижиниң кыптыккан өөрүшкүзүнден карааның чаштары чайгаар-ла бадып турганын көр-гөш, Баглааш бир-ле дугаар туттунуп шыдавайн барган. Ооң кара-ның чаштары төрээн черинче эртенги шалың болуп бадып турган.

ЧУРУМАЛДЫГ СИМВОЛ

Амыдыралдың демей талаларлыг болуушкуннарын катгыш-тырып, оларга ниити демдек бооп чоруур хөй янзы уткалыг, боттут

овур-хевирни символ дээр. Символ болуушкуннарның, эдилелдерниң бот-боттарынга дөмейлешкек, чоок талаларынга үндезилеттинген болур. Ол барык-ла метафора шинчилиг, ынчалза-даа оон ханы, делгем уткалыг боор. Хөй янзы уткалыг болганда, символду амыдыралдың янзы-янзы болуушкуннарын тодарадып чуруурунга ажыглап болур. Чижээ, М. Лермонтовтуң «Салгын хемези» деп шүлүүнде кижиниң сеткилиниң хөлзээшкини-биле бойдуштуң дааш-шимээниниң үннежин хайнып чыдар далайга база чааскаанзыргай салгын хемезинге дөмейлээн. Бо чогаалда далайның, хемениң овор-хевирлери куюмнаан сагыш-сеткилдиң символу бооп турар.

Бо ышкаш чижектерни А. Пушкинниң «Анчар», М. Лермонтовтуң «Үш пальма», Ф. Тютчевтиң «Фонтан», А. Блоктуң «Тергийн Дама дугайында шүлүктөр» деп чогаалдарындан көөр бис.

Амыдыралды ойзуп чоруурунга хереглээр аллегорияга деңнээрге, символ кончуг нарын уткалыг. Аллегория чаңгыс болуушкунну азы эдилелди ойзуп көргүзеринге херек болур. Ынчангаш ооң утказы чаңгыс, бөдүүн.

Чечен чогаалда ханы чуруп каан чамдык овор-хевирлер символдар кылдыр билдинер. Чижээ, Дон-Кихот – хоозун күзелдерге шуут бердиништер кенен чоруктуң символу, Гамлет – нарын байдалды тодарадып алырынче тура-соруктуң угланганының символу болур.

Тыва улустуң аас чогаалында болгаш чечен чогаалда эзирниң овор-хевири болза чоргаар, дидим чоруктуң; хартыганың – кашпагай, коргуш чок чоруктуң символдары болган. Хүн – буянның, чараш чоруктарның, өөрүшкүнүң, аас-кежиктиң; дүн – кара-сагыштың, коргунчуг чоруктуң; шуурган, чаңнык – Октябрь революциязының символдары кылдыр ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төөгү чугааларының маадыры Амыр-Санаа – хосталга дээш демиселдиң; В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп драмазының кол маадыры Кара – аас-кежик дээш чаныш-сыныш чок демиселдиң символдары болу бергилээн. С. Пюрбюнуң «Күзел» деп шүлүглелинде лириктиг маадырның өндүр күзели ооң хей-аъдының, бергелерге торулбас чоруунуң символу кылдыр көргүстүнген.

Чурумалдыг символдар утказы болгаш чечен-мергениниң талазы-биле овор-хевирлерден ишкир, делгем, «хар-назыны» – чуртталгазы узун болур. Олар чогаалдың эстетиктиг ниитилел ужур-утказын күштелдирип чоруур.

Онаалгалар болгаш айтырыглар

1. Символдуң ылгавырлыг демдектерин тодарадыңар.
2. Хостуг үеңерде тыва чогаалчыларның символ овор-хевирлерлиг шүлүктеринден тып эккелиңер.
3. Ю. Кюнзегештиң «Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин» деп шүлүүнде, «Куда» деп шүлүглелинде символдар бар-дыр бе?

**Олег
Өдөрбеевич
СУВАКПИТ
(1926–2002)**



ДАГ АЛТАЙЫ

Алтай, Алтай, чараш Алтай,
Арга шыпкан ногаан Алтай.
Дээрже бедээн сыннарыңга,
Делгем херии шөлдериңге
Чүрээм берип ынакшааным
Чүге деңнеп чугаалаар мен?

Алдын-Хөлге катер мунуп,
Арным хатка кагыспаан бол,
Ай-Хөл орта хеме мунуп,
Арыг суунда балыын көрүп,
Дыштанганнар аразыңга
Тыныш хостуг хөглөп чордум.

Чуйнуң оруу магалыг-дыр,
Чуруп каан дег, шөйлү берген,
Хемнер унун, арттар сиргин
Хере базып ажа берген, –
Чоннуң күжүн, найыралын,
Чогаан ижин кайгап чордум.

Катунь хемниң эриктерин
Каш-даа катап эргип келзе,
Улуг-Хем дег, эрикпес мен,
Улузум дег, чоргаараар мен.
Ажыл-ишчи хемнер боорга,
Агаар ышкаш үнелээр мен.

Малчыннарның шайын ижип,
Мага хандыр тоолун дыңнап,
Агарарган нарын дүктүг
Арбын хойлар бажын досчуп,
Сүүзүннүг сиген чиген
Сүткүр инектер бөлчүп чордум.

Адаровтуң шүлүүн номчуп,
Эркемениң ырын дыңнап,
Адар даңны аткыжеге
Эрес кирип, сергеп чордум.
Кокышевтиң чогаалдарын
Холдан база салбайн чордум.

Алтай чонга хүндүледип,
Аалдап чораан кижиге болгаш,
Акы-дуңма улустарның
Артык күштүг найыралын,
Хары сөңнү сестер кылып,
Канчап черле ырлавам мен?!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктү бжииринге кандыг болуушкун идиг болганы?
2. Даг Алтайының тураскаалдыг черлериниң болгаш кижилериниң дугайында одуругларны ылгап номчувушаан, оларның дугайында төөгүден, уран чүүдден чүнү билериңерни сактыңар.
3. Алтай биле Тываның географиясында дөмей талалар бар бе?
4. Алтай чогаалчыларның кандыг-кандыг чогаалдарын номчаан силер, алтай улустуң чүү деп тоолдарын билер силер?
5. Шүлүктүң уран-чеченин, тургузуун сайгарыңар.

САТ БҮРЗЕККЕЙ ДУГАЙЫНДА БАЛЛАДА

...Бүрзеккейниң оолдарының пулемёду
Бүгү Тыва килеңинче шилчий берген.
Өлүмдүвө кезе көрүп, тынын уттуң,
Өжээтенге сүргенчиг күш болу берген.

Дайзын огу хөмө кудуп, күжү дендеп,
Дайынчылар соңнуг-мурнуг хораза-даа,
«Адывысты, соруувусту сыкпас бис!» деп,
Ачыр-дачыр изиг түлүк тулчуп турган.

Октар-биле дайынчылар деңге төнүп,
Оңгу-шивээ оргуланып чиде берген.
Ак-көк хемниң эзирлери көзүлбестеп,
Араатаннар улам чыырлып, үглөп келген.

Бүткүр боду кызыл мыңгы болу берген,
Бүгү күжүн колдарында чыыра туткан
Бүрзеккей-даа чааскаан арткаш, туруп келгеш,
Бүкперлешкен дайзыннарже уткуй баскан.

Карактарга Хөндергейниң делгемнери,
Каттырышкан төлдери-даа көстүп келир.
«Садымны» дээш, авазы-даа эргеледир,
«Сарыымны» дээш, кадайы-даа чыттай кааптар.

«Дүжүп бербе, Бүрзек!» дигеш, Кечил-оол-даа
Дүре туткан чазыткыны тутсу кааптар.
«Тыва чургун дайзыннарга кайгаттың!» дээш,
Дыңгылдайлаан чылгычы-даа сыгырты бээр.

Уткуй келген дайзыннарны кыра адып,
Уунга турган бергелерни чире чүткүп,
Берлинге дээр чула тулчуп, тиилеп үнгеш,
Белдер-Доруун мунувуткаш, тутсуп чанган.

Орус, Тыва кызыгаары чиде берген –
Аңгы чурт дээш эрги бодал уттундурган.
Орус-тыва найыралчы күзел бүткен –
Акы-дуңма чаңгыс бүле болу берген.

Кавказ, Урал, Саян даглар кайын тура,
Карак басчып, бергүн чайжып, ойнап чыдар.
Волга болгаш Днепр хем, Улуг-Хем-даа
Бодальвыс чаңгыс дижип, ырлап чыдар.

Хөрек долган хавыяалар херелинден
Көргөн карак дөгерези чылчырыктап,
Чечек тутсуп, байыр сөңнөп, ошкап-чыттап,
Черни, дээрни, ыры-хөглөл долуп келген.

«Агаарда бе, далайда бе, черде мен бе?
Аайын черде тышпас-тыр мен, сарыым» дигеш,
Ынак эжин ээгин баргаш ошкаар дээрге,
Ырак дээрде шолбан ышкаш четнес болган...

Бүткүр боду хүлөрдиве шилчий берген,
Бүгү күжү чоңуу болуп хуула берген
Бүрзеккей-даа Тиилелгевис сылдызы бооп,
Бүгү чурттуң ынак оглу болу берген.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Балладада кымнарның дугайында чугаалап турарыл? Олар каш кижил, аттарын билир силер бе?
2. Бүрзеккейниң, ооң төрөөн чериниң дугайында кандыг-кандыг чогаалдар номчаан-дыр силер?
3. Балладаның кол идеялиг утказы чүл?
4. «Орус, Тыва кызыгаары чиде берген» деп одуругнуң төөгүлүг үндезинин бодап тайылбырлаңар.
5. Амыдыралдың сөөлгү секундаларында маадыр чүнү сагынганыл? Кандыг күзели бүтпейн барганыл?
6. Чогаалда диригжидилгелерни, метафораларны ушта бижээш, тайылбырлаңар.

АРЕВЭЧИ

Шүлүктээн тоожу

* * *

Кожа өглер уруг-дарыы
Хойларывыс каттыштыргаш,
Ээлчеглежиң кадаржырын
Эвилелдиг шийтпирлээн бис.
Ынчап кээрге, үш хүн хостуг –
Ынчан чүнү кылза экил?
Үжүк-бижик эки билир
Үстүү класс сургуулдарын
Чарлап тургаш, акым сугга
Чаңгыс черге бөлүп алдым.
– Бистиң арбан улузунда
Бижик билбес кижилер бар.
Аревэчи ёзу-биле
Үжүглелге өөретсе чүл?
Айтырымга харыы-даа чок –
Үн чок ышкаш көрүп орлар.
Бодум хейде эпчоксунуп,
Бодалымны үзе кирип:
– Ындыг болза, тараар бис бе,
Ынчап оргаш канчаар – дидим.
– Чажырбас мен, шыны херек,

Чайлаглаар дээш келген-дир бис.
Чуртувусче бир ай болгаш
Шупту дигии чоруй баар бис.
Ынча дигеш, Бичел дээр оол
Ында каржаң дайнай берди.
– Бир-даа айда өөретсе,
Билбезинден дээр болгай.
А, В, С-ты танып апкай,
Адын-даа бол, шорбарлапкай.
Хамык ужур күзелде-дир,
Канчаар бис че, сөглеңерем?
Бичел тургаш, үнүп чыда,
Бисче көргөш, чугаалай-дыр:
– Мен-не черле шыдавас мен.
Мени катай санаваңар!
Аксы-дылы ойда-кайда,
Аажы-чаңы кыйбың-сыйбың
Оскал уруу Ханды-Сүрүн
Оданышкаш, арлы берди:
– Бурган өршээ, мени черле
Бурундуктааш, четпейн көргөр.
Орай дүне сылдыстыгда
Ортун-карам болчаа кончуг.
– Кымда кандыг санал барыл,
Кым ам чүве чугаалаарыл?
– Бижик билбес кижичежел,
Бистер чоғум шыдаар бис бе? –
Ынча дигеш, Белек-кыс-даа
Ызырныпкан манап олур.
Оду чайнап кыптып орап
Орлан-шоваа карактарлыг,
Күскү бышкан тоорук ышкаш,
Хүлүмзүрээн шырай-арныг,
Чолдак, чиңге сынныг-даа бол,
Чоргаар, эрес аажы-чаңныг,
Уян үнүг Белек-кысче
Удур көрүп, чаптап ор мен.
– Бижик көңгүс билбес улус
Бистиң мында он бир болду.
– Берге-дир оо, ынчалза-даа
Белен чүве кайын турар.
Бир-бир кижиче дагдынышкаш,
Бижик-номга өөретсе чүл?

– Сээний шын-дыр, Белек-кыс! – дээш,
Седен хөөрөп, деткий берди.
Дөртөлээн бис, ынчалза-даа
Дөртөн кижиги шинчилиг бис!
Ийи кижиги өөрөдир-дир,
Идепкейни көргүзөр-дир!
– Шын-дыр, шын-дыр, өөрөдир! – дээш,
Шыырап база улажышты –
«Үжүглелим» ному-даа бар,
Үш-даа кижиги өөрөдир мен!
Кичээл кылыр хүннеривис
Кичээнгейлиг дугуржуп ап,
Өөрөдир кижилерни
Өөрүшкүлүг үлөштивис.
Эштеримге чоргаарланып,
Эрим хайнып, сеткил ханып,
Дашкаар үнгөш, ишкээр аалче
Далаш-биле базып кагдым.

* * *

Кадарчылаар ээлчээм эртер –
Кашпык сугга чеде бээр мен.
Өөреникчи ирейлерим
Өглеринден чыгып келир.
Калбак-ыяшты үзөп-үзөп,
Кара хөөлөп, хүлдөп алгаш,
Алфавитти бижиптер мен –
А, В, С – деп эгелээр бис.
Кашпык ирей көрүп чадап:
– Карак четпес, хоржок-тур – дээш,
Улам менче чыыра оруп,
Улуг тынып, бодангылаар.
– Аныяк шаам турган болза,
А че, ыңай, чүү боор мону!
Ынчалза-даа өскелерден
Ындыг белең калбас боор мен.
Чүү-даа канчаар, адым бижип,
Чүнү мурнай өөрөнийн.
– Белең чүвө кайын турар,
Бергезинген херек чок боор.
Кызар болза, кижиги чадаар,
Кылбас тутпас чүвө бар бе?
Алфавитти билип апса,

Агта чүү боор, бижилеткей.
Кырган-биле чагаалажыр
Кыдырааш-даа бергей-ле мен.
Баштаам билип, ирейлерим
Бар шаа-биле каттырышкаш,
Башкывысты дыңнаал дээнзиг
База катап ыржым барды.
(Бистиң черге улуглар-ла
Бижик билбес арткан чүве).
Чаштан тура, улгаткыже
Чаңгы-байга хөлечиктеп,
Хөйнү көргөн, хөйнү билир
Көк-көк баштыг ирейлерниң
Кыскаштадып, хүлүттүрүп,
Кылбааны чок салаалары
Сүүрткен ыяш тудуп алган
Шүүдүн барап бижип орлар.
А, В, С-ты дүрзүлөпкөш,
Арыннары чырып келир.
Кадар, казыыр санны бодааш,
Кара хинчээн көргүлээрлер...
Аныяк чаш бистер ышкаш,
Аразында үележиң,
Удур-дедир таакпылажып,
Улам сергеп, хөөрешкилээр.
– Бир ай болза, мен-даа черле
Бижиир, номчуур болу бээр мен.
Хойлаар ирей ынча дигеш,
Холун хойлап, боданып ор.
– Сенден кайын дорайтаар мен
Сени харын ажар мен – дээп,
Самбыразын үзевишаан,
Сандык ирей шайлап олур.
– Бижик билбес чорук дээрге,
Фидализм каргаа-дыр ол!
– Чаңгыс айлыг хуусаа кылгаш,
Чарыш салып өөренир-дир.
Ашкан кижээ ужа салыр,
Аштырарга кыры салыр.
Барык дөмей болзувусса
Башкы боду билзин – дээштиң,
Кашпык ирей менче көрүп,
Калчан бажын суйбап олур.

– Шупту дөмей болу берзе,
Шуптуңарны чалап алгаш,
Аревэчи одаг кылгаш,
Алгап-йөрээп, мактаай бис аан.
– Ынчаарга-ла магалыг-дыр,
Ылап эки өөренир-дир.
Ашак-даа бол, бистер черле
Адывысты сыкпас бис – дээш,
Хойлаар ирей (даргавыс ол),
Холда аяан салып кагды.
– Хойну дуңмаң кадаргай-ла,
Харын бисти дүрген өөрөт.
Кончук, Доржу, Намчал сугдан
Канчап черле чыдып каар бис.
Седен, Шыырап, Белек-кыс дээш,
Сээң ол үе башкыларың
Сени база кыйгырган-дыр,
Сеткил оожум оргаш чоорул, –
Кашпык ирей ынча дигеш,
Харыы манап, таакшылап ор.
– Ону канчап бодаваан мен,
Ол-даа чөптүг санал-дыр-ла.
Ынчаарга ам хуннүң чыгыр
Ындыг бис бе, ирейлерим?
– Кырганнарың хөлүн часпас,
Кым-даа аңаа удурланмас.
Өөренир диген соонда,
Өртег аъдын мунгаш чоорул,
Ол-ла – дигеш, Сандык ирей
Олбуун эде туткулай-дыр.
– Чаъстаза-даа, хадыза-даа
Чаңгыс-даа хүн үзүп болбас.
Ол-бо өглер кел-даа дизе,
Ойталааштың чыдар херек.
Дүк хап, кидис өөр дизе,
Дүшке какпас – барбас херек.
Оон башка чарыш салган
Оолдарга аштыгар бис.
Хойлаар ирей сөзүн дооскаш,
Холда туткан самбыразын
База катап хүлдеп алгаш,
Бар шаа-биле бижий берди.
«А», «В», «С». Эжен-не бо,
Ам-на шору дүрзүлөптим!..»

Сургуулдар-даа, башкылар-даа
Сууразы чыгып келген.
Арбанывыс даргазы-даа
Адагашка аъдын баглааш,
Амыр-менди солушкаштын
Аравыска олурупту.
Астып алган саадаандан
Дүргек саазын уштуп келгеш,
Дүрген ажып, хынап ора,
Ам-на бисче көрнүп келди.
– Кайын чүве, бурунгу хүн
Хаптыг чагаа чорудупкан.
Силер-биле ону маңаа
Шиитпирлээр дээш чедип келдим.
Дарга мындыг. Ыйт чок ор бис.
Дагын база эгеледи:
– Бижик-оолдуң дугайында
Бир-ле кижиге бижээн-дир бо.
Силерге мен номчуп берейн,
Шимээргевейин, дыңнаңар че.
«Бижик дээрзи кырганнарны
Бир-ле бичии оолдар ышкаш.
Аалдар безин кезитпейн,
Аъш-чем безин ижиртпейн,
Дүн-хүн чокка өөредип,
Түре мунар болу берген.
Хойлаар, Кашпык, Сандык суглар
Корткаш, хоруп олурупкан.
Дүжүметти чагырыптар
Дүрүм-хоойлу бисте чок бе?»
Бо-дур, эштер, бодалыңар,
Борта сөглөп, саналдаңар.
А мен хейде арным кызып,
Аксым тудуп, кайгап ор мен.

Хойлаар ирей:

Бижээн кижиге кайзы ирги,
Билип алза кандыг ирги?

Бүрбүлдей дарга:

Бижээн кижиге кымыл дээрзи
Билдинмес-тир, адын салбаан.

Бнчалза-даа, алыс ужун
Блап хынаар апаар-дыр бис.
Вижик-оолдуң дугайында
Билир улус чугаалаңар.

Сандык ирей:

Бижээн чүве нүгүл-дүр ол,
Билир улус бистер-дир бис.
Эптиг-ээлдек, чазык-чаагай
Эки дишкен башкывыс-тыр.

Шырап башкы:

Бижик дээрге эживис-тир,
Бистер аңаа бүзүрээр бис.

Кашык ирей:

Башкывысты хомудадың,
Багай чүвээ дүжүрбес бис.
Өөренир дээш күзээн-даа бис,
Өөретсин дээш дилээн-даа бис.

Белек-кыс башкы:

Өөренир дээн кижилерни
Өжөп кызаан кижидир ол.

Седен башкы:

Башкы биле сургуулдарны
Бакташтырар сорулга-дыр.

Хойлаар ирей:

Ол-даа эвес, уругларым,
Оон-даа ханы чажыт бар-дыр.

Бүрбүлдей дарга:

«Хоочун коктуг, хола кактыг»,
Хойлаар ирей чугаалазын.

Хойлаар ирей:

Бижик билбес чоруктарны
Бистиң чуртка узуткаар дээн
Улус төре политиинге
Удурланган чорук-тур ол.

Бүрбүлдей дарга:

Силерниң шын, Хойлаар ирей,
Силерге мен катчып тур мен.

Аревэчи активтерге
Ар-шаа-биле удурланган
Аңгывыстың дайзыннары
Аравыста ам-даа бар-дыр.
Ынчангаштың кижги бүрү
Револосчу серемчини,
Дайынчы дег быжыг тудуп,
Дайзыннарга согуг берээл!
Улус шупту адыш часкап,
Улам чыырлып, сорук кирип,
Өөрүшкүзү хайнып келди,
Өөрүм-биле хостуг тындым.
Белек-кыс-даа хенертен-не
Мени идиц, тырткылай-дыр:
– Менде сөс бар, даргаа сөгле,
Мен-даа чүү боор, дамчыдыштым...

Белек - кыс башкы:

Борбак угбай кичээл үзүп,
Хенертен-не «Хоржок мен» дээш,
Хедерленип туруп берди,
Мону чүү деп бодаар силер?

Серен угбай:

Чылдагааны тывылган бе,
Шыңгыгы хемчег алдынган бе?

Белек - кыс башкы:

Айтырарга харыылаvas,
Анаа олар угбай болду.
Арны, бажы ыжык келир –
Арагалап турган хире.

Кашпык ирей:

Чонаада-ла ишпес боду
Чогум чүү дээш, ынчанган ол?
Кымның-биле каяа ишкен,
Кымнар көргөн, сөглезиннер!

Сериң кадай:

Маңмаа биле Борбак ийи
Паш тип турда көржүк мен чоп.
Кыяңнашкан, кожаңнашкан
Кылын-халаң улус болчук.

Серен угбай:
Башкыңдан чоп чажырар сен,
Баажыланган ужуруң чүл?

Борбак:
Хөрөктенип кончуй бээр дээш,
Хөрлөөним шын, чажырбас мен.

Долзат угбай:
Кажан, каяа башкы биске
Каржыланып, кончуп туржук?
Эпчок, багай чүү-даа боорга
Ээлдек сөглөп, сургаар турду.

Борбак:
Ындыг харын,
Ылап часкан кижидир мен.

Сандык ирей:
Маңмаа кадай чүү деп турду,
Маңаа миннип чугаалап бер!

Борбак:
Өөнгө мени аппаргаштың,
«Өөрөнме» деп чагып турду.

Белек-кыс башкы:
Чүү дээш чогуум өөрөнме деп
Чүнү сөглөп, котпактады?

Борбак:
«Херээжоктар өөренирге
Кедизинде черлик ыт бооп,
Аза-шулбус ораныңга
Азып-тенип өлүр» диди.
Оон корткаш, өөмдөн үнмейн,
Олургаштың үзүп турдум.

Бүрбүлдей дарга:
Маңмаа сугже биле тура
Бажың суккан ужуруң чүл?
Баяаттарга паштанчы бооп,
Базындырып хинчээң көрдүң.
Ону чүгө уттупкан сен,
Олар сеңээ чүнү берген?
Арат чазаа өрү тыртып,
Аът-мал берип, дузалады.

Ам кээп сени өөредип,
Ажы-төлүң кызып турда,
Маңмаа-биле харылзажып,
Баглажырга болур деп бе?
Сагыжың чүл, улус билзин,
Шак бо дораан чугаалап бер?

Б о р б а к :

Өөренир мен,
Өршээп көргөр, дилеп тур мен...

* * *

Бир ай ашкан. Шала кежээ
Бистиң черге одаг болган.
Аңаа бистер кырганнарны
Аалдан чалап эккелген бис.
Кадайларның, ирейлерниң
Каткы-хөглүүн чүге деңнээр!
Чудуктарда олурупкан
Чула чаңнап, хөөрөп орлар.
«Бижик билбес бир-даа киж
Бистиң чуртка турбазы!» деп,
Кызыл песте лозуңувус
Кызыл тук бооп эстеп туру.
Чугайлап каан даштар-биле
Чурагайлап бижип кагган
«Үжүглел» дээр одаавысты
Үглөп алган белең тур бис...
Аревэниң кожкомундан
Акым Доржу баштап алган
Бистиң суму даргалары
Биске тутсуп чедип келди.
Ол-ла дораан халып баргаш,
Оларга мен илеткедим:
— Бистиң черге бижик билбес
Он бир киж и арткан чүве.
Бистер ону дагдынгаштың
Олут-дыш чок өөрөттүвис.
Саазын болгаш карандаштар,
Салган олут манай берди.
Шылгалданы эгелээрин
Чыылганнар манап тур бис.
Үе мурнап, ажыл кылыр
Үрүвүс даргазы боор

Манзырыкчы уруу Серен
Баарывыска чедип келгеш:
– Чүгүрүк хүн апкалакта
Чүү боор ону, шылгаптар-дыр.
Ооң соонда ойнап, ырлап,
Одаавысты ажыткай бис,
Чудуктарже оруңар – дээш,
Чугаазын аа доозуп кагды.
– Кайы кожуун, кайы суму
Хамаатызы улус силер,
Харыңарны, адыңарны
Катай бижип көргүзүңер.
Ынча дигеш Биче башкы
Ылым-чылым манап олур.
Ирей-кадай он бир киж
Изиг-түлүк бижип кирди.
Хойлаар ирей кымны мурнай
Холун өрү көдүрө-дир.
– Чүл моң, ирей, доозуптуң бе,
Чүү кончуг дүргөн чүвөл,
Көргүзөм? – дээш, Биче башкы
Хөлчөк тоңтут номчуй берди.
Серен угбай «Доозуптум» дээш,
Сеткил ханыш, шөлөөн олур.
Доржу башкы, тура халааш,
Дораан барып хынай берди.
Кезек болган Кашнык ирей
«Хе-хе!» – дигеш, туруп келди.
Пионерлер даргазы боор
Минчей барып көрө берди...
Шылгалданы он бир киж
Шыдаар шаанче тудуп эрткен.
– Бижиң, номчуп, санаар чорук –
Билиг-эргем эгези-дир.
«Өөренир, өөренир» деп,
Өндүр Ленин чагыы-биле,
(Ара соксап олурбайн),
Ам-даа эки өөрениңер!
Акым Доржу ынча дээрге,
Адыш часкап, ураалаан бис.
Акым Доржу таалың үжээш,
«Үжүглелди» кырганнарга
Үлөп берди, хөлчөк өөрөөн.

Биче болгаш Доржу башкы,
Минчей болгаш Серец дарга,
Акым суглар бисти чыскаап,..
Аразында сүмелешкеш:
– Белек-кысты, Шыырапты,
Седен биле Бижик-оолду
Чедишкинниг башкылаан дээш,
Белек тыпсып, паңнаар – дишти.
Хамык улус адыш часкап,
Каткы-хөглел деңдеп үндү...
Хүн-даа ашкан. Дүн-даа дүшкен.
Хүндүлелдин улуг одаан
Серец угбай, Хойлаар ирей
Серецгилиг кыпсыптылар.
Караңгыны чалбыраап-даа
Кайыын тура чырыдыпты.
Хамык улус аткаар чыырлыш,
Каткы-шимээн дойлуп үндү.
Дээрже бедээн узун дыттар
Хүрең-кызыл шырай кирип,
Дерин чодуп, девидээн дег,
Хүлүмзүрүп турганзыг-даа.
Четтинчипкен одагжылар
Черни-дээрни чаңгыландыр
Кожа базып ырлап турда,
Хостуг болгаш хөглүүн чүү дээр:
«Аныяктар уругларның
Артык ынак адазы бар.
Адазының адын болза
Арат намы дээр чүве».
Ыр-даа төнгөн. Мөге ээлчээ.
Ында-мында кыйгы үнүп,
Үе-черге хып дээн оолдар –
Үжен ийи мөгелер-даа
Арга, күжүн шенегилеп,
Ачыр-дачыр тутчун кирди.
Карак чивеш аразында
Катай кагар, тевер, бутгаар,
Салгаргылаар, мундургулаар,
Чарын баштап дүжүргүлээр –
Кандыг арга кылбас дээрил,
Кандыг оолдар ында чок дээр!
Үе эртип, чылза-чылза,
Үжүүрүнде ийи мөге –

Саая биле Моңгуш арткаш,
Чаржалаштыр дөвип үндү.
Көрүкчүлөр черле ындыг –
Көрүп орбас, тала тыртчыр:
«Мөге Саая шүглүр дийин».
«Мөге Моңгуш шүглүр дийин».
Моңгуш – дошкун хүрештиг эр
Моңнагылаар, чая тудар.
Хоржок болза, сүре мунар,
Холдан туткаш, бөөлдей силгиир.
Сааязы ындыг эвес –
Шала оожум, топтап тудар:
Ишкээр тутса, катый кагар,
Илбектезе дегелептер,
Кедерезе ишкээр тепкеш,
Хенергедип шеле тыртар.
Башкы удаа догааш болган
База катап салывыткан.
Аргаларын билчир болгаш
Алдыртпастап туруп бээрлер.
Салыкчылар арга айтып,
Са-ла чагып, далаштырар.
Адак соонда күжүр Саая
Адаандыва кире халааш,
Бажын ажыр көдүргештиң
Барып таваар дүжүрүптү.
Эрес мөге Сааяны
Эжи-өөрү, чыылган улус
Хүндүлелдиң хүннеринде
Хүрештерге «Шүглүп чор!» деп,
Арыг сеткил ханызындан
Алгап-йөрээп пат-ла болган.
Одаг чоорту чавырылгаш,
Оду кызып, чалбыш чидип,
Көстелгилеп чыдып-чыдып,
Көңгүс өжүп, хөмүрленди.
Улус тарап чоруй барган –
Улуг алаак удуй берген...

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктээн тоожунуң «Аревэчи» деп адының утказын, тургузуун, маадырларыңа аян-сырынның турганын сайгарып чугаалажыңар.
2. Устүү класс өөреникчилери чайын чүнү кылып турганнарың? Аныяктарның ындыг ажыл-үүлези кажан кончуг чугула турганың?

3. Чогаалдың бо кезеэнде кандыг чөрүлдээлер бар-дыр? Оларнын амыдыралчы, аажы-чаңче үндезиннерин тодарадыңар.

4. Аныяктар болгаш араттар кандыг чаа чаңчыл эгелээнил?

V.

Чазак, намның доктаалындан
Чандыр базар эрге турбас:
Хөгжүлдени дүргедедир
Хөндергейниң оруун кылып,
Бистиң кожуун арат чону
Бир дем-биле хайныш үнген.
Черни казар дериг-чепсээн,
Чеди хонук хүнезинин
Кижиге бүрү курлавырлап,
Хире-шаанче дөгөрникеш,
Сески арбан араттары
Сеткил хөглүг чорупкан бис.
Хөлегелиг черлер тырта
Хөөрежип тутсун орда
Чеди айның чыскаалынче
Челиштирген кижилер-ле!
— Эргинежик, кайда бардың,
Эдискилеп бадырывыт!
«Баян-Дугай чуртум турда,
Байыыргак мен, экииргек мен.
Баштап турар намым турда
Балдыр сыкпас чоргаарак мен».
— Кашпык оглу, карак-ла бо,
Кайгамчыктыг ырлаар төл-дүр!
Кыстар канчап оолдарга
Кышкыртыр-ла аптырар боор,
Салып көрөм, Долгаржык — деп,
Сандык ирей ыдалай-дыр.
«Көктүг-шыктыг Хөлчүүм турда
Арбын малым семис-лейин.
Хөйнуң чазаа баштап турда
Арат чонум эптиг-лейин».
Орук-чирик чоорту катчып,
Оргу черлер төне берди.
Кара-Сугну өрү алзы
Мурнуг-соңнуг үнүптүвүс.
Кадыр өзен, ием черлер
Мурнувуста доза келди.

Арбанывыс даргазы боор
Аажок топтуг Бүрбүлдей-даа
Кызыл тукту бедик туткан
Кыйгы салып, чортуп олур.
– Орук-чирик багай болгай,
Оваартынып чоргулаңар!
Эрткен дүне чагган болгаш
Эрээн-шокар чечек, үнүш
Эзим иштин айызап кээр,
Экизин чер чүге деңнээр!
Куштар база чижип-кагжып,
Хуулгаазын ырын ырлаан!
Аъттарывыс былгыржып каап,
Артты өрү чүткүш орда
Артынчактар шыгырткайнып,
Эзер-чүгөн кыңгырткайнып,
Эзим ишти шимээргеп чор.
Ажар артты тыва кижин
Аажок сагыыр – чаңчыл ындыг:
Аъттан дүшкөш, дыштанып ап,
Аштың-чемниң дээжин чажар:
«Ажык-байлаа эгээртинмес,
Аңы-меңи көвей болзун!..»
Арттың бедик бизеңинче
Аяр базып үнүп келдим.
Хөндөргөй-даа, Чадаана-даа
Хөлбөң ногаан торгулар-ла:
Угулзалап каастап туруп,
Уран кыстар сырып каан дег.
Сериин салгын сырыннап каап,
Сеткил-сагыш хайнып келир:
«Төрээн черим чаражынга
Төлү болгаш ынак-тыр мен».
Аңдаштанып, эргеленип,
Айда, чылда чыдыксаа кээр...
Чамыяным чиңге үнү
Чалым-хаяа чаңгыланды:
«Бижик, Бижик, кайда бардың,
Бистер чоруур дижип тур бис!»
Удаваанда дөгертингөш,
Улуг арттан бадыпкан бис.
Чиңгирлээнни кыскаштапкан
Улуг, Биче Хөндөргөйниң

Шимээн-дааштыг хемнерин-даа
Улай-улай чортуп кешкен:
Аргыжылга оруу кылган
Арат чон-даа кестүп келди.
Кадыр ийлер чире казып,
Хая-дажын хоора кагып,
БЯш кезип, будук аптап,
Бйнаар-мынаар дажып сөөрткен
«Кижиге бажы кизирт чүве,
Аът бажы козурут чүве».
Кызыл хүн-даа маңнап баткаш,
Кызыл-Тайга бергү болуп,
Херелдерин бисче чажып,
Кезек болгаш чашты берди.
Хемниң ишти сериин тынып,
Кежээ имир дүжүп келди.
Бистер чүү боор, бөлүк улус,
Бизеңнерлиг тейниң баары
Ажык орта дүжүртүнгөш,
Аъттарывыс өртеп каан бис.
Дужун харап, тарап чорбас
Турум чурттаар черивис ол.
Хеңмелээн эът хайындыргаш,
Кежээки чем ижип алгаш,
Кедек тейниң дестелиинден
Кезек када көрүп ор мен.
Ында-мында кыпкан одаг
Ыжы буулап, чалбыышталган,
Каткы-чугаа, ыры-шоору
Кайыын тура чаңгыланган.
Арбан, суму аайы-биле
Таныш-көрүш оолдар, кыстар
Аразында кожамыктап,
Дазыр шөлде ойнап турлар.
«Баян-Тала чедир мунар
Базар-Оюң кайыл, акый?
Багай боттуң чүрөөн тудар
Баштак чаңың кайыл, акый?»
«Шеми бажы ырак-даа бол,
Челер-Доруум шыдавас бе?
Чергем уруг хоржок-даа бол,
Чечен сөзүм шыдавас бе?..»
Эзерлерни сыртангаштын,

Чонактарны дөжөнгөштин
Эртинезик, Чамый суглар
Чоон дыт дөзүн ээлеживис.
Долгармаажык, Ак-кыс-биле
Доора ушкан сыра баары
Эптиг болгаш ыжык черде
Энчектерин дөжөптилер.
Өскелер-даа ында-мында
Өндүк-тала, төрөл тыртып,
Черге-үе аайы-биле
Чергелештир чыткылапты.
Кижиги бүрү чыдар черин
Хире-шаанче шилээни ол.
Шак ол дүндөн эгелээштин
Шак-ла ынчаар чурттаар апаар.
Одагларның көзү өжүп,
Оожум-шимээн болу берген.
Чымыш-иштиң кижилери
Чыргал сугже аъттаныпкан.

* * *

Даңгаар эртен тура халааш,
Далган, тараа чемни чигеш,
Аъттарывыс солуй өртээш,
Ажылдыва кириптивис.
Чеди хонук кылыр черни
Чээрби кижээ хемчээп берген:
Кадыр-каскак тейниң баарын
Казып эртер болдувус оң.
Даргавыс-даа бисти чыггаш,
Даалгаларын айтып берди:
– Ажылы чиик, чымчак черге
Ашактарны тургузар-дыр.
Ак-кыс биле Долгармаажык
Аът-хөл ажаап, аыш-чем кылызын.
Хая-даштыг, дазыл-төштүг,
Хараганныг берге черге
Чаныш билбес мөге-шыырак
Чалыгы эрлер ажылдазын.
Бети-ынды соонда болзун,
Бергезинден эгелээр-дир.
Амыр дыш-даа сагынмаалы,
Арбанывыс адын сыкпаал!

– Биче тейде чүү боор ону,
Биске кайын дескежирил,
Олургаш чоор, ажылдаар – дээш,
Очур честей ыңай болду.
– Адыр, Очур, мана – дээштиң,
Арбанывыс даргазы-даа
Кызыл тукту боду туткаш,
Кымны мурнай туруп алды.
Бистер база дарга соондан
Бир аай кылдыр чыскаалыпкаш,
Херекселдер тудуп алгаш,
Хелбээ-биле чоруптувус.
– Эргинежик, кайда чор сен,
Эдискилей бадыривыт.
– Ынчал харын, дарганыы шын,
Ырлап тургаш, ажылдаар чоор.
«Кадыр черни дескилээштиң
Калбак орук кылыылыңар!
Хамык чонну бараан-биле!
Хала чокка хандыраалы!
– Байгы улус дыңнай берди,
База бирден сала каавыт.
«Көвүрүглер салып тургаш,
Хөгжүлдөвис дүргедедиил!
Хөй-ле арат чонувусту
Хөглүг, тодуг тургузаалы!»
Тейниң орту кадыр черже
Демисежип кирипкен бис.
Теппиже-ле улуг хая
Тептиккештиң көстүп келди.
Демир-хүүрек, кускун-хаайлап,
Дескиндир черин аштап,
Казып келген – чыткан шар-ла,
Калбартыр-ла шөйлү берген.
Маска-биле улдай каккан –
Мандаңналып бустур туржук,
Чүгле оду кызаңайнып,
Чүктөр сана сырыланыр.
Түрү барып, быралап-даа
Дуьшке чедир тутчуп келген.
Чээрби кижиге эмеглежип,
Чеже күштү үндүрбээн дээр:
Кара шору – чытса чыдар,

Канчап канчаар, чемненгештиң
Катап база чаа күш-биле
Казып, хооруп киришкен бис.
– Бо-даа черле хоржок даш-тыр.
Борта чытсын, чоорул ону!
Өске черден казар-дыр – деп,
Өнер ашак думчуктай-дыр.
– Кылзын диген чери бо-дур.
Кылыр апаар, билдиң бе? – деп,
Сандык ирей удурланып,
Салын суйбап, боданып ор.
– Өрген болза тура тырткай,
Өлең болза кезип алгай.
Өг дег дашты канчаар боор – деп,
Өнер ашак чөржүп үндү.
– Артык сөстүң херээ-даа чок,
Ажылдаңар, эштер! – дээштиң,
Арбанывыс даргазы-даа
Ажынганзыг көрнүп келди.
Дүңзе сарыг таакпызын
Дүрген-дүрген соруп, тыртып,
Өжегээр бе, шыны ол бе,
Өнер ашак дыйтып үндү:
– Кызыдып каан демир-дести
Кызыл-холдап канчап тудар?
Ол дег берге даш-тыр, аңар.
Ол-ла харын, кылышпас мен!
Хоочу-хораам база кирип,
Холум-будум хаварыктап,
Эъдим-кежим угдунмастап,
Эглип албас болу бердим.
– Таварышкан бергелерден
Далдараарга кайын болур.
Хоржок болза чана бергеш,
Кончук күдээң чорудувут.
Ынча дигеш, Бүрбүлдей-даа
Ыыт чок кезек көрүп туру.
Ында-мында турган улус
Ылым-чылым болу берди.
– Алгыш-кырыш үндүрбөңөр,
Арга бар-дыр, эштер! – дигеш,
Чамыяңым алгыра-дыр.
– Чаза-буза тепсиптер-дир!

– Чүже-чүже?
– Чүнүң-биле?
– Дары-биле былдалапса,
Дашта чүү боор, бусту бергей!
Ынчап болур,
Ынчалза-даа...
– Ындыг белең чүве кайдал,
Ынча дарыны кайын тывар?
– Ынчаарга ам канчаптар бис?
– Ындыг эвес, мынчаптар-дыр...
Ушкан кургаг сырларны
Ууй-хээ чаза доорагылааш,
Кара даштың кырын орта
Каъттаптыр-ла салып тур бис.
– Сандык ирей ачызында
Арга тыпкан – амыраан бис.
Саадап турбайн, изии-биле
Ажылдаар – деп, дарга мындыг. –
Амдызында белең черни
Аштап, кызып кылылыңар.
А ол дашты өрттедирин
Аныяктар боду билзин...
Кежээ-шалып ажылдааштың
Кежээки чем ижип алгаш,
Чалы оолдар «одаавысты»
Чалбышталдыр кыпсыпкан бис.
Чудук салып, даңны атсы
Чула тутчуп тура хонган:
Чалым хая көс дег кызып,
Чарлып-буступ эгеледи.
– Ындыг эвес, сугдан база
Ынаар кутса кандыгыл? – деп,
Чамыяң бо хуунда суглуг
Чанывыска халып келди.
– Шың-дыр! – дишкеш, сугну чашкан –
Шынап чүвең ол бооп дийин:
Чазырт-дызырт чаштап турда
Чанынга-даа чагдаар аай чок.
«Ажылчынның кылган ижи
Аартаан тудум арга тывар».
Ынча дижиң, ырлажып каап,
Ырма сынчыг тутчуп тур бис.
Эртенинде бузундузун

Эжип, дажып доозуп каапкаш,
Алды, үстүү талазынче
Ажылдааштың кирипкен бис.
Өжеш-дедир аажы-чаңныг
Өнер ашак биеэги чок,
Озук туткаш чүү-хөө туруп,
Ол-бо базып туруп чүве.
Бергелерни шыдап эртип,
Берзенипкеш туржуп турда,
Ажыл-ипштиң шимээн-даажы
Арга-эзим хөгжүмү-ле!..

* * *

Эртенинде база катап
Эгелээштиң кирипкен бис.
Дазыл, даштыг берге черлер
Таварышпас болу берген.
Ынчалза-даа хол, бут туруп,
Ыры биле ажыл чижип,
Каскан орук чоорту шөйлүп,
Карак өөртүп бар-ла чыдар.
Кызыл туктун чанын орта
Кыдырааштың саазынынга
Шалыпчылар дугайында
Чаза мактап, бижип каан бис.
Чүве болза мен-не мен дээр
Чүрээ дөспес Эртинежик
Улустарны бөле кый дээш,
Улай ырлап бадырыпты.
«Сараланы четкеш эртер
Саяк аътты көргөн сен бе?
Сандык ирей ажыпкы дег,
Шалыпчыны көргөн сен бе?»
«Кезек-кезек салгыннап кээр
Кедек черниң салгыны-дыр.
Кежээ, шалып удуртуп кээр
Кенден оглу Бүрбүлдей-дир».
Хенертен-не кара чычаан
Хемин өрү тутсуп олур.
Дарга-сайыт болгай аан дээш,
Дам-дам дүрген кызып тур бис.
Халдып келзе, дарга кижиги
Каттырымзап үнүп кел-ле:

— Үүлө бүтсүн, араттар! — дээш,
Үпчү боду кылацнап тур.
Казып кылган оруувушту
Кайын тура хынап көргөш:
Ажыл багай эвес-тир — дээш,
Аравыска олурупту..
— Кожуун, суму арат чону
Хондур-дүндүр орук кылган
Херээ чүл? — деп, Өнер ашак
Хенертен-не айтыра-дыр.
Баштак-хөглүг, сөскүр дарга
Бажын аткаар суйбагылап,
Таакпызын тыртып ора
Далаш чокка харыылады:
— Амыдырал көшкүн болгаш
Арт-сын ажып аргыжарда
Кожуун, суму аразынга
Коштуг-комнуг чоруур-дур бис.
Чүъктер сөөртүп ажылдаарда
Чүгле бисте орук чок-тур.
Ынчангаштың чазак, намдан
Ындыг доктаал хүлээп алган.
Орук чокта — хөгжүлдө чок,
Ону утпас херек, эштер!..
Арбан чону ооң сөзүн
Адыш часкап, хүлээп алган.
Чычаан үглөп, магадап каап,
Чыгып алган көрүп тур бис.
— Даргавысты кым дээр ирги,
Таныжып ап болур бе деп,
Сандык ирей, адак соонда,
Сактып келгеш, айтыра-дыр.
— Өцнүк-тала болбас болза
Өзүп-төрөөн херек бар бе?
Адым-чолум — Оюн Ёнзак.
Алыс чуртум — Ээрбек ийин,
Менди-чаагай, араттар! — дээш,
Мешпек-Тейже арлы берди.
— Орук-тудуг баштап турар
Сайыт кижги мактап турда,
Олут дыш чок ажылдаал! — деп,
Сандык ирей кыйгыра-дыр.

Хей-аът улам көдүрүлгөш,
Кежээге дээр ажылдааштын,
Шайлап алгаш, тывызыктап,
Шаанга чедир хөөрөпкөн бис...

* * *

Чеди хонгап онаавысты
Чедииншкинниг доозупкан бис.
Орук баштаан даргага-даа
Ону барып айыткап каан.
Кызыл тукту бедик туткап,
Орукчулар чаны-биле
Кызыл доозун буруладыр
Омак-хөглүг чаныпкан бис.
— Эртинежик, кайда чор сен,
Эдискилеп бадыривыт!
«Көктүг-шыктыг Хөндөргейни
Көрүксээним хана берди.
Хөгжүлдениң оруун кылчып,
Хөрек-чүрээм хөлзей берди».
Челер аъттар дизирээжи,
Чечек-чимис саглаңнаажы,
Агым суглар шимээн-даажы,
Арга-өзим чаңгылары,
Хөндөргейден Дугай чедир
Хөгжүм болуп, үдеп чорду...

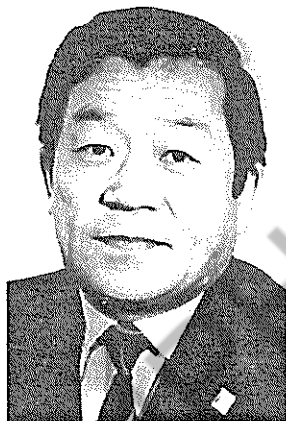
Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Хөгжүлдени дүргедедир Хөндөргейниң оруун кылып» деп одуругларның утказы чүл?
2. Ол орукту тударынга кайыын, чүү арагтар, аныяктар киришкенил?
3. Тургузукчу демниг күш-ажылдың хей-аът киирикчи дүлгээзинниин чүдөн көрүп болурул?
4. Чогаалда аныяктарның тывынгыр чогаадыкчы салым-чаянын илередиңер.

Чогаалдың шуптузунга хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалда көргүстүнгөн болушкуннарның эртип турган черлерин, үелерин тодарадыңар.
2. Авторнуң адын, овор-хевирин илередиң ап болур бе?
3. Маадырларының аразында кандыг-кандыг харылзааларын чогаалчы көргүскөн-дир.
4. «Аревэчи» деп шүлүктээн тоожунуң амгы үениң аныяктарыңга ужур-дузазы кандыгыл?

КЫЗЫЛ-ЭНИК
КЫРГЫСОВИЧ
КУДАЖЫ
(1929)



УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ

Романдан эгелер

«Чок оруу чоон»

(Тыва улустун чегер чугаазы.)

«...бодунун амыдыралымда Енисейден кайгамчык чаагай хем көрбээн мен. Волга каас, бөдүүн, мунгак даңгына болгай аан, ынчаарга Енисей бодунун күжүн болгаш идер-чалызын кайнаар сыңыраын билбейн чоруур маадыр-дыр. Волгага кижини амыдыралды эрес-кайгал сорук-биле эгелээш, ыр деп адаар уё-човуур-биле төндүргөн..., а Енисейге амыдырал уё-човуур-биле эгелээн болгаш бистин уйгу-дүжүвүске кирип чорбаан эрес-кайгал сорук-биле төнер... Енисей эриктеринге сыңышпас. Улуг эвес чалгыглар мурнун былаажып, сыңмарлажып, боралгакталып чыдырда көргөш, ол күчүтөн бодунун эриктерин канчап чүлгүй шаап алпарбаан чоор, бодунун дүвүн канчап үттеп кааптаан чоор деп чүвени бодаарга, сагышка элдептии кончуг..., а ооң ол чарыкы эринде кижиге Кавказты сагышка кириер дүдүскектиг, боданганзыг даглар бар. Ол эрикке туруп алгаш, мынчаар бодап турдум: ол эриктерни келир үеде кандыг долу, угааныг болгаш дидим амыдырал чырыдыптар ирги!»

(А.П. Чехов.)

КАРА ТОМ

БИРГИ НОМ

Бирги эге

Сүүр кырынга кижини турган. Кышкы дээрде кара булуттар оон улуг-ла бедик эвес салдап тургулаан.

Турза узун, тутса мөге деп улустун чугаалажыр кижилеринин бирээзи ол. Бодунун өшкү кежи чолдак тондан, хыралып калган

кара дөтпө кежи калбак хаптыга бөрттен, эттеп каан элик кежи дөртегер алгы чүвүрдөн, кырындан чаргап өгдешки кедирген чымчак идиктен бүткен хевинге ол кижиниң аптаразыг делгем хөрээ, чодур дыт дег, тырың дурт-сыны, кадап каан адагаш дег, тендиш дивес кылажы бастырбас болган. Эгиннеринге эптешнес кылдыр тыртыжа берген тонунуң чолдак чеңнеринден ооң чоржак салааларлыг холдары арттыр уштунгулап келгилээн, соокка хаваңналдыр кыза берген билектерин дүгү хыралып калган уштуктары мөлдүк-калдык дуглап тургулаан.

Сүүр кырынга үнүп келген кижичи кадыр элзиг хавааның баарында чапты берген кара карактарын шала имирерткеш, мурнунда улуг чоога кежир аргаже чиге көргөш, өшкү-салын чаңчыккан аайы-биле соок салаалары-биле ээргилээн. Ооң назыны бежен ажыш чоруй-даа барган болза, үе-шагның ол хире узун хуусаазынга ам-даа дүжүп бербээни илдең болган.

Амыдырал дошкун болгаш кээргел чок. Ол кадыг хоойлуга кижичи болган бырашпас. Амыдырал чүгле эң-не каң кадык, кадыг-бергеге шыдамык кижилерни шилип ап арттырып алган. Ол кижилер база амыдыралдан кулааның дажын негээн ышкаш, ооң-биле месилдежип, ооң-биле тура тутчуп, үениң хоойлузунуң баарынга белең күдүк басып сөгүрбес, бажындан ак дүктер дек үндүрбес чораан.

Ол чылын соок арамның-даа болза, хар кылын дүшкен. Дискек караан анаа-ла ажып турар. Дүгүн сугга чыдыдып дүжүргөш эттээн, элик кежичи чаргап өгдешки эвес болза, чымчак идиктиң хончуларын хар долдур устуна бээр ийик.

Сүүр кырында кижичи хенертен үзөш кылынган соонда, эгиннеп алган чораан чактыр боозу холунга келген. Ол далашпаан. Шала күдүйүп алгаш, дужунда чоога кежир арганың элээн кудулдур эдээнде дүк шет аразынга оъттап турган беш эликтин черзилей көрүп, оларга кайылап чоокшулап чеде бээриниң эптиг черлерин ылавылап ап турган.

Байдал ындыг-дыр эвеспе оң деп ылавылап алган соонда, аңчы дааш чок базымнар-биле дедир чорааш, ажыт черде турган аңдынга келген. Күжүр Кула-Сарыг ээзиниң ишти-хөңүн билген чүве дег, быгыннары хыраалай берген, былгызын тыртышкан, шимээн чок турган. Аңчының ол кара чаңгыс хөлгезиниң дугайында бүдүн тоолду-даа ыдып, бүдүн тоожуну-даа бижип болур. Кижичи ышкаш, чугаалаптар аксы-дылы чок боордан өске, Кула-Сарыг дээрге угаанныг амытан. Аңнап мунарга, ол былгырбас, буттарын аң хараар черлерге чийик базар, ушкан черзилерни дааш чок артаар, артыг-дергиден хойбас. Кымчыны харга кожайтыр шапкаш, аңаа баглап каарга турар. Шырыш-даа аразынга өртегге орааштынмас, аргам-

чының унун эдерип оѳтгаар, адак баспас. Сүүр кырынга турган кижиге ам демдектей көрүп алганы кызыл бозага хаяларлыг кергилеш артынга чортуп келген. Аѳдындан дүшкеш, чактыр боозун морзук кежи бөскөөн ужулгап, кызыл дозуу шаг-төөгүдө-ле дүжүп калган, куу эзериниң дергизинге ылдыртып каан. Ам ооң херээ чок.

Кергилеш кырынга үнүп кээрге, беш аң оѳттавышаан болганнар. Аңчы кавыргаар хире эвес, хоочун кижиге болган. Баарында чокпак кара пөшке ажытталып алгаш, улам чоокшулап бар чораан.

Дуймус турган аңнар, сезик албаан. Аңчы, хоочун чүвөң, чыт адаанда болгай. Дааш база үндүрбөөн. Чымчак идиин аѳдының чанынга ушта теп каапкаш, кидис уктары-биле кедеп келген. Буттарының доңарын аңчы утгупкан, олары харын-даа изип-хып чораан. Амыдырал деп чүвө ындыг кончуг күштүг чүвө-дир ийин.

Кеденип бар чыткан аңчыны бо шагың бижик-билиглиг кижиге ырактан көргөн болза, дыка солун: ол бирде, хаар демдек дег, доңгая-даа бөөр, бирде, кыйгырыг демдээ дег, хөндүрлү-даа бөөр, бирде, хар кырынга, тире демдек дег, шөйлү-даа бөөр, бирде, чартык сек дег, сөгөдөп бады-даа баар. Адак соонда, улуг сек дег, дүрүже берген соонда, ыды чиде берген.

Аңчы чактырын бурунгаар сунгаш, боозунуң парламал, кызык улуг «А» деп үжүк дег будун көзүндүргөш, чүм харже аяар кадай шанчып алган. Чүглө мажы базары арткан эвес, ам-даа ажыл көвөй: чүнүң-даа мурнунда, саадааның ийинде халаңнадып алган дарылыг, коргулчун октуг кавындызын суйбап көргөн. Бодунуң часпазынга бүзүрөөр-даа болза, хынаттынып алза, артык эвес.

Аңчы солагай караан баскаш, тыныжын тыртыпкан. Шап ол өйдө соок сырын сыг дөөн соонда, боо кулаанда хоюг дарыны чүлгүй шаап аппаратан. Аңнар сезик апканзыг, бөлдүнчү хонуп келген. Аңчының бүгү мага-боду оон ыңай боду ала-чайгаар-ла хөделип турган: хол дораан-на кара идээжиде барган, хоюг дары боо кулаанда чыткан, чактыр чык-ла кылынган.

Адыпкан боозунуң даажын аңчы барык-ла дыңнаваан. Азы дашкаар айлы берген чоор бе кылдыр бодап четтигишкен. Ыңчалза-даа шыгаап алган хулбүзү, ону бир-ле каракка көзүлбөс кижиге кымчы-биле улдапкан ышкаш, чанында дөктүрнү сыр кара маң-биле халып ажа берген. Өөрү саңгайжып калган туруп калган. Ок чула дээпкен-дир, ынчангаш тын хараныры ол-дур деп, аңчы боданган.

Кара саадакта ам оон ыңай ок чок. Чүглө чаңгыс кавынды арткан. Аңчы оозун чаңчыккан аайы-биле сегирип алза-даа, боозун октавайн, арткан дөрт аңче көрүп алган турган. Олар база хеп-хенертен үнгөн дааштан сербээдөп, чүү болганының ужурун билбөөн чүвө дег, аңчыже кайгап алгаш туруп бергеннер. Артып калган улуг

эликти көөргө: «Коданым баштыңының амы-тынынга чедип, ол канчаарың ол, аңчы? Бо хамык чаш ажы-төлдү өскүс арттырып кагдың. Оларны ам канчап ажаап-карактаар амытан боор мен. Азы сээң ындыг ажы-төлүң чок бе?» – дээн шинчилиг, чугааланып турган ышкаш болган.

Аңчының бодунуң часпазынга бүзүревес аргазы чок. Ол бүдүн күстү күзедир чаңгыс ок-биле диинээр кижги. Бир манчы-кыдат садыгжыдан чүс диин кежи-биле, өре-ширеге дүжүп тургаш садып алган быстанныг сыгыр-октуу бар. Кедегергей чечен, кызылдаар боо. Че харын, этте-даа чүү боорул аан, демир дээрден өске, хос муртуда. Сирлеш дивес холда, шозу чидиг каракта ыйнаан, хамык ужур. Коргулчун тыптыр эвес, чаңгыс огунга дарыны бичини өйлеп таарыштырып алыр. Оозу-биле дыт бажында диинни боолаарга, пыт дээр, чүгле барып моңнаар. Чазар эвес, чүгле бажын орта адар. Диин аңдарлып бадып кээрге, ооң бажының иштинде чыдышкан окту сы тудуп уштуп алгаш, боозун база катап ол-ла огу-биле октап алыр. Ас, күзен, күртү, күшкүл-даа болза, демей-ле, бажынче шыгаар. Ок кайнаар-даа барбас. Шак-ла ынчаар, кызыл-тас үрезини холуй кудуп, шелбиктеп алган огу-биле дараазында чылда база дииннеп чоруп каар. Коргулчун элен, ок бичиилеп, боо иштинге хос маңнаар деп баргалакта, ону хепке эде кудуп алыр.

Аңнарның изинге баарга, боолапкан хулбүзү ханзырап чоруй барган болган. А хар кырында кызыл кожаа шейүп каан ышкаш.

Бичии дөктүрнүң кырынга үнүп келирге, аңының чоруй барган изиниң уунче боо эткен соонда, ынаар улус чугаазы дыңналган. «Дээпкен-дир» – дээн үн чаңгыланган. «Бо чыдыр» – деп, база бир чугаа үнген. «Чүү улус боор? Эки аңчы болза, эжиниң балыглап каан аңын чүгле өлүржүп бээр, ужалаар, бергенин четтирер чүве болгай» – деп, аңчы иштинде чугааланы аарак бодангылааш, шимээргээн улус уунче аңының изи-биле иде-иде чортупкан.

Эртенги хүн хөөрөп, одар эрте берген. Аар ожуктар чинге хадың-нарның баштарын черже эйи бадыра баргылаан. Долгандыр-ла улуг-биче дугалар. Ол чаш-чалыы ак хадыңчыгаштар часка чедир ынчаар хилинчектенирлер ыйнаан. Ооң соонда олар боттарының ындыг суларгай чараш, саң дорт уннарын база катап хөндүрүп ап шыдаарлар ирги бе? Азы ол хевээр-ле бүшкүйгүлөп каарлар ирги бе?

Ак дугалар адаа-биле ээгер черге ээгип каап, аңчы чортуп оргаш көөрге, ырак эвесте дөрт кижги аъттарындан дүжүп алган тургулаан. Оларның ортузунда хар кырында бир-ле чүве карарып чыткан. «Балыг хулбус ында ушкан-дыр ийин – деп, аңчы бодангаш, демги боо даажын кайгаан. – Өлгөн аңны чүге боолап турганнары ол?»

Аңчы дөрт кижиге чоокшулап келгеш, оларның ортузунда ийи быктын даянып алган, аксында час баштыг, хаш соруулдуг даңза

чырыктапкан, падагар көк кижини көрүп кааш, арны изиш кылынган. Аъдындан дораан дүже халаан. Хар адаанда ыяшка илдиге бээр болдум бе, будук сый базыптар болдум бе деп сестип, шала чавызап алгаш, ийи холун бурунгаар сунупкаш, черниц черинде коя кижиниң баарынга келген:

– Чейзең амыр-ла бараалгап чорлар ирги – дээш, ийи холдап чолугарындан арай сестип, арай ыракка доктаай берген. Харыы дек чок боорга, эптиг-ээлдээм ам-даа чегпээн-дир кылдыр бодааш, немээн: – Болар алдай-таңдызын эргип чоруурлар-дыр аа. Пат дизе баарынче, ток дизе доңга бажынче...

Бодунуң сумузунуң хайыраатызы Маңгыр чейзеңни көрүп кааш, канчап сүрээдес боор. Ол дээрге чүгле бодунуң албаты чонунуң аразынга эвес, өргээзинге-даа, тайга-сынынга-даа дөмей-ле чагырга ээзи болгай.

Эртенги кылчагар соок хүннүң бедик ыяштар аразында дүжүп турар херелдеринге Маңгыр чейзеңниң, саамчаан инек эмии дег, долу чаактарлыг, үстүг, калбак арны кылаңайнып, хаваанче үзейтир салып алган, доруг киш кежи халбаңнарлыг, ыяш чадыр хевирлиг бергүнүң дошка орнунда чингир көк чинзеги улам чайнап турган.

Маңгыр чейзең, соок дош дег, карактарын чивеш кылбайн, ыт чок туруп-туруп, кара чычыы-биле додарлап каан, мөңгүн өөктерлиг, дырбактыг бышкаа моюндуруктуг, кара сескиирге тонунуң эдектерин сириледир, кырындан кедип алган, ченнери чок, кызыл-хүрөн хилиң кандаазызын хүнге чайнадыр каттырган:

– Оо, Сүлдемчик ышкажыл сен.

Аңчы ам-на тыныжы ажып база катап үзеш кылынган:

– Ийе, мен мен ийин, хайырааты. Бо-ла мынчаар, бай оран-таңдым бар-чок дээр эвес, олча хайдыныш...

– Оран-делегей одуртур каас-коя сөстөр коптарып турбайн, аңнап чор мен деп чугаала.

Быктын даянып алган турган чейзеңден өске, Сүлдем ашак чүнү-даа көрбээн: өлүг чыткан хулбусту-даа, чейзеңниң эдертип чораан үш дүжүметтерин-даа, боду ышкаш, черже мөгөйгилеп алган ак-ак хадыңчыгаштарны-даа.

Карааның ужу-биле Сүлдем ашак хар кырында өлүг хулбүсчө көрүп диттигипкеш:

– Ийе харын, хайырааты. Бай оран-таңдым коданындан артык-дудуу хөвээ хайырлапкан, ооң изи-биле чедип келдим.

Маңгыр чейзеңниң шырайы хеп-хенертен хуула хона бергеш:
– Артык-дудуу хөвээ?! – дээрге, кышкы дээрден чаңнык чыжырт диген ышкаш болган. – Канчап сээңи боор чүвөл?

– Бо дөктүрнү ажыр ханы төктүп келди. Оон намдай берген болду ийин, хайырааты.

Маңгыр чейзең ыт чок турупкан. Ооң эткир кулактары соокка кыза доңа берген.

Сүлдем ашактың танывазы, дыт чөвүрээзи дег, кызыл шырайлыг улуг дүжүмет хажызындан болчу берген:

— Кадык аң болду. Борта халып орда, чейзең маңнаттырзын ужуруп кагды.

Кожазында улуг сарыг дыттың унунда көк хөкпеш өрү-куду маңнагылап, чыйтыладыр эткилээн. Сүлдем сактырга, ооң үнү «меге-меге» дээн ышкаш болган.

— Балыын көрүп көрзүвүссө, дээргилер — деп, Сүлдем ашак чугаазын арай боорда сы кыскан. — Шала кыйгас турда, тас колдуунче баскан кижин мен.

— Хайырааты база тас колдуунче шыгаады — деп, демгиле кызыл шырайлыг дүжүмет ыттан. — Суглуг караам-биле көрүп турдум.

— Мен база көрдүм. Кожачортуп орган кижин мен — деп, ыт чок турган, торга дег, шип хаайлыг дүжүмет болчу берген. — Хайырааты кашпагай-ла-дыр ам. Мен адымдан безин дүшпейн чыдырымда-ла, боозу чык дээн-дир.

Шала улгадып, арын-шырайы акшый берген, өрт чип каан сыра дег, кушпугур дүжүмет бир ийинден келген:

— Бо кандыг аайлыг чон силер. Барык кыргыстарының чаңы ындыг чүве бе, хайыраатызы-биле сөс каржып турар?

— Хайырааты-биле аас былаашпадым. Чүвениң ужур-чөвүн чугаалап тур мен ийин, ыңар — дээш, Сүлдем ол кырган дүжүметче база мөгеш кыннып каан.

Оозу дээрге ширигдеди-ле келген:

— Барык кыргыстарының аажызы ындыг чүве бе, хайыраатызы-биле чугаа-соот кылырда, боо-моңгузун астып алган, ыргай сыптыг кымчызын холунда тудуп алган турар?

— Черниң черинге канчаар боор, мындаагылар — дээш, Сүлдем дүжүметтерни эргий көргөн.

Бодунуң мегелепкени-ле ындыг күштүг турган боор оң, бо удаада Маңгыр чейзеңниң чымчаа шымбай болган. Чугаага барык-ла киришпээн. Таакпылаарыңа өйлежип калган.

— Аңны төрөпчилеп алыңар — деп, чейзең кожазында ийи шала аныяк дүжүметче чугаалаан. — Бир черге барып, союп, бузуп алырдыр.

Ийи дүжүметтиң бирээзи чуларының узун-дынын чеже берген. Маңгыр чейзеңче Сүлдем ашак буруузунуп мөгейгеш:

— Оода огум уштуп ап көрейн, хайырааты. Оон ыңай коргулчунум чок кижин мен — деп чугаалаан.

Маңгыр чейзеңниң үнү демгизинден үнүп келген. Бөрү ындыг боор ийин, мал дезиптерге, ам ынчан халдаар.

– Огуң кайда чүвөл? – деп, чейзең айтырган.

– Бо чыткан анда.

– Ынча деп сөс эдериниң орнунга, ужалаан болзуңза, аксың шимчээр турган ийик.

– Ынчаарга кайын боор, хайырааты. Өлүрерин өлүргөш, ам ужа дээрге, оран-делегей килеңней-ле бергей.

– Сени кижги албадаан эвес, бодуң-на билип-тир сен ийин – дээш, Маңгыр чейзең өөрүнчө алгырган. – Че, хап олулар бис бе? Кышкы хүн дурту кыска болгай.

Дүжүмөттөр боо-моңгузун чүктээш, калбак кондаалайларлыг, семис аъттарының кырынга шала чамдыйтыр олургулапкаш, өзенни өрү чоктапканнар. Сүлдемниң өлүргөн хүлбүзү кылын харга коопшаланчак исти арттырбышаан, дүжүмөттөрниң соо-биле сөөртүнүп чоруй барган. Ооң-биле кады Сүлдемниң сөөлгү огун Маңгыр чейзең апарган.

Ындыг күштүг дүжүмөттөргө удур хөөкүй ядыбы арат чүнү канчап алыр боор, Сүлдем ашак ыт чок туруп-туруп, чылыгып алыр дээш, аъдын чедип алгаш кылаштапкан. Хары аяк харылыг деп, улустуң чугаазы Сүлдем ашактың бодалынга ынчан, чүге-ле ийик, кирип чораан.

Ийиги эге

Чаңгыс өгнүң хөй уруглары черле ындыг боор ийик, хевирлери бот-боттарынга дөмей-даа бол, аажы-чаңы тос башка болур. Сүлдем ашактың хөй уругларының бирээзи Буян база ындыг: дунмаларында даа дөмейлешпес, акыларын-даа дөзөвээн. Окпан-чикпени черле хөлчөк. Чаа-ла он хар ажып чоруур хирезинде, ада-иезиниң оң холу, тудар даянгыыжы апар чоруур.

Буян ам торлаа дузактавастай берген. Чүге дээрге олар ам соокка далдарааш, хар иштинден үнмес, аңаа оъттап чыда хүнзээр. Ча-согун-биле торлаалаарга, олча эвээш. Аш-тодуг-даа бол, доңуп-дожаан-даа бол, бичии кижги, өске хамык уруглар дег, ойнаксаары база бар. Ынчан Буян инэниң чанынга чуңгулап эгелээр. Ооң шанаа, хаагы бар эвес, канчаарыл? Өгнүң чанынга болза, дүктүг дөжекти-даа, кандыг-бир бышкак быжындызын-даа мунуптар болгай. Бо дээрге Буянга амыр чүве-дир, ооң чуңгулаар дөжээ кезээде белең. Буян тей бажында хөртүк кырынга келгеш, өшкү кежи чолдак тонунуң соңгу эдээн аңдаргаш олуруптарга, хиг-ле дээр. Харлыг дүвү ооң арнынче үрүп, тынар чай чок кылдыр харлыгып келир. Оон ой адаанга чедип чоруй, үш-дөрт дукпуртуланы бээр. Хар ооң арны-бажын, мойнун эчигейлей бээр. Хөглүү аажок. Чааскаан каттырар-даа. Өске улус көрбес, ол-ла харааданчыг.

Буян тура халааш, харны кактанып каапкаш, тей кырынче иде иде үнүпкен. Ооң тыныжы бусталып, буруңайнып чораан. Ынчаарга эриннерин хоолайгылаштыр туттунгаш, улам-улам үргүлээн.

Ынчап чорааш, Буян бир-ле көрүптер дээрге, адаанда бараан, аъттыг кижиге туруп алган турган. Шимчеш-даа дивес, даш хооткула. Буян кылажын оожургадыр дээш, чымчак идиниң улдуңнары-биле өжөгээр тайып, ол кижиге чоокшулай бадыпкан.

Ол кижиге өске кым-даа эвес, аалындан улуг ырак эвесте Кара-Буурада Маңгыр чейзеңниң эрге-чассыг оглу Чудурукпай болган: чап-чаа даараан ак негей тоннуг, угулзалыг кадыг идиктиг, ногаан пөс курлуг, оозунда мөңгүн оттук, бижек астып алган. Ёзулуг-ла чингин. Чаактары долу-долу хүрөң, инек бүүректери-ле. Аңаа дөмейлээрге, Буянда чүү боор, бүгү хеп-сыны аң кежи чаргаштан бүткен. Мүн-не өшкү мыйызындан кылган, сарыг сыптыг кестиктиг. База-ла эр шинчи бар.

Буян туражок чоокшулап кээрге, диштерин агартыр хү-лүмзүрээш:

— Чунгулап тур сен бе? — деп, Чудурукпай айтырган.

Дужунда ийде чүм харны думчууу-биле чулгаан молдургалыг инээнче көргөш:

— Инек барааны көрүп чор мен — деп, Буян харыылаан. Кадарып чор мен деп чугаалаар дээш, ол ара соксап каан. Шынап-ла, оларны кижиге кадарар чүү боор, сес борбак дуюгну.

— Мен хой кадарып чор мен — деп, Чудурукпай чугаалаан.

Маңгыр чейзең сугнуң малы хөй-даа бол, Чудурукпай хой кадарар эвес деп чүвени Буян билер болгаш, хары бербээн. Ол хамык малды өске кижилер ажаап-тежээп турар болгай. Салдам ховузунда он шаа аскыр өөр чылгыларын каш-каш эрес эрлер малдап турар чүве джжжж. Барык унунуң хараганның шөлддеринде эңмежок тевелерни Буян боду безин көргөн. Кыжын оларның чаны-биле эртери айыылдыг, шавар бууралар бар. Улус оларны кайы орандан оюң эртер. Узун урук бажында багда буура кажыы баглап алган чүгле кончуг эрлер оларны хавырып шыдаар деп улус чугаалажыр.

Чудурукпай эрезин көөргедип, аъдындан чийги кончуг дүже халааш:

— Барааныңны көөрүмге, тевектеп турдуң. Ынчангаш кезек ойнаар чоор бе дээш чедип келдим, эжим — деп чугаазын улам-чылаан.

— Тевек кылып алайн дээримге, ачамның коргулчуну чок — деп, Буян шынын чугаалаан. — Хар адаандан бичии даптар хооруп алгаш, оларны теп турдум.

Аъдын Чудурукпай хараганга баглап кааш, хойнундан кара дүктүг тевек уштуп эккелген:

– Бичии ойнаалам, эжим.

Буян тевектиң коргулчунун саламнап, өрү октагылап магадаан:

– Эки-ле тевек-тир. Дүгү база кара.

– Ак харга кара тевек читпес боор чүве – деп, Чудурукпай мактанган.

– Мен мындыг тевектиг болзумза, чүс, муңга-даа чедир теп өөренип алыр ийик мен.

– Ында чүү боор, эжим. Ам келиримде, тевектен кудуп эккеп бээр мен. Хевим база бар. Ачамның коргулчуну эмгежок.

Буян кезек бодангаш, коргулчунуң ажыын харааш:

– Анаа коргулчундан эккеп бер. Тевекти мен бодум кудуп алыр мен, эжим – дей каапкан.

Чудурукпай экииргээрге, ону «эжим» депкенин Буян боду безин эскербээн.

– Мынча коргулчундан үзе шаап эккеп бээр мен, эжим – дээш, Чудурукпай чылыг уштук иштинден чиңге-чиңге салааларлыг кызыл чудуруун көргүскөн.

– Мындыг бе, эжим – дээш, Буян чолдак чеңинден кара чудуруун көргүзүп каан. – Ой, экис, амырадым. Оон хөй тевек кудуп алгаш, чамдызын шыгжап алыр мен, эжим.

Буян ынчаар хөөрөп турза-даа, ол сыр өске чүве дугайын бодап турган: «Чудурук хире коргулчун тып эккелзимзе, ачам-на амыраар боор. Ол октар кудуп алыр, а мен – тевектер. Оон ачам үргүлчү аңнаар, мен тевектеп ойнаар».

– Че, ам ойнаал, эжим – дээш, Чудурукпай тевээн алгаш, далгып-даа, чиңнеп-даа шенегилээн. Тепкен санында-ла, ооң шиш баштыг кадыг идиинге чүм хар илдигип, өрү чаштап турган.

– Тевек тевер черниң харын бичии эжип алыылы – деп, Буян санал киирген.

– Шынап-ла, ынчаалы, эжим. Чүнүң-биле эжер бис.

– Буттарывыс-биле – дээш, Буян харны балык баштыг чаргаш идии-биле эжип кирипкен.

Чудурукпай база ону өттүнүп эгелээн.

Элээн үр эштинип келгеннер. Артында изиргени бергеннер.

Ол тей бажындан Буянның аалы көстүп турар. Ийи кара өг. Кырында хар чаап каан. Бирээзи Сүлдем ашактың улуг оглу Савандының өө. Ол база уруг-дарыгылыг апарган. Ооң бичии ийи оглу аалда чок, бай улустарда хөлечиктеп, аргастанып чоруурлар, ында-хаа көстүп келирлер. Олардан өске чаш дунмазы бар, Буяндан безин бичии.

Адак соонда тей бажында бичии оргулашка өг орну хире чер карара берген. Ам орта ойнап болур. Хөдөлдээри-ле арай берге боор. Чүгө дээрге мээсте кара хаялар бар, аар ийде кылын хар, кара хаактар бар.

– Ам болган – деп, Буян чугаалаан.

– Каш чедир тевер сен, эжим? – деп, Чудурукпай узун эдектерин курунга астып тура, сонуургап-даа, сестип-даа айтырган.

– Тевек чок болгаш, эки өөрөнмээн мен – деп, Буян дорт харыыдан былдап каан. – Сен кайы хире сен?

– Базып тепкеш, бежен хире далгааш, үжен хире чиңнээш, чээрби хире чедирер-ле мен.

Буян ол саннарны хөлчок магадааш, оон ушчок эвээшти адаан. Хаая эвес кады ойнап турза-даа, сөөлгү үеде тевектевестей берген мен деп, Буян баш удур база чугаалап каан. Чүведе ужур-ла бар болгай, кижиге холундан бүдүн чудурук хире коргулчун уштуп алыры оюнчук бе. Ооң-на ужурундан «эжим» деп сестү база үргүлчү адап турган.

Баштай базып тевер деп дугурушканнар. Эвээш тепкен кижиге ажыр тепкенинге каап берип хөделдээр. Бир эвес сан дең болур болза, далгыыр. Оон дең болур болза, чиңнээр, ол хоржок болза, идик бажынга борбак даш каап алгаш, кызыл-чиңче кирер.

Оюнну, кандыг-чүү-даа болза, аалчы кижиге Чудурукпай эгелээн. Ооң тевектээри багай эвес болган. Чүү-даа канчаар, иди эки кылдыр сагындырган. Чаа кара булгаар хөмгө тевек деггеш, коргулчунун даажы безин тааланчыг дыңналып, бир дески педиледир өрү чаштап турган. Бир эвес ол чадын салбас болза, хүнзедир-даа тевер чыгы кижиге дир деп, Буян сестип бодангылаан. Чудурукпайның тепкенин иелээ дыңналдыр деңге санап турганнар. Сан чээрби ажып чоруй барган. Буянның үнү чидиксеп, санаары дыңналбастап бар чыткан. Ол-ла ынчап турда, чаян бооп, тевек кадыг идик улдунун сырып каан ак эриинге деггеш, ийинче чаштай берген. Сан – үжен ийи. Барыктыг-дыр эвеспе оң деп, Буян иштиңде боданган.

Буянның ээлчээ келген. Мырыңай эвээш болза, арай ыянчыг эвеспе дээрзин ол билип турган. Баштай ол тевээн оскунуптар часкан. Чүгө дээрге хамык ужур чаргаш идииниң кадыг майында болган. Коргулчун аңаа деггеш, кадыг хөм соктаан токпак дег, өрү чаштап турган. Ынчалза-даа сан он ажып чорда, будунун тевижиниң күжүн таарыштырып, тевектиң дүжериниң дээжин билип, херектиң аянын тып, шуудап чоруй барган. Сан үжен чоокшулап орда, Чудурукпайның үнү база чавызап, думчук иштиңде санап эгелээн. Ындыг өшкү кежи тоннуг багай оолга эге баштай-ла хөделдеттирери аңаа ыянчыг болбайн канчаар. Өске байлар оолдарынга чүү деп мегелээрил?

Үжен, үжен бир... Үжен ийи деп санны адап чорааш, Буян мегеленип тайгаш, тевекти чандыр тепкен. База-ла алдын-биле дөмей чудурук хире коргулчунну бодааш, өжөгээр ынчанган болбас ийикпе.

Чудурукпай дээрге амырап каттыргылап, өрү шурагылааш, хей девигилээр-даа. Оран-делегейни-даа курайлаар чыгы.

Оюндан эртер эвес, Буян хөдөлдөп эгелээн. Тевекти эптиг кылдыр өрү октап бээрге, Чудурукпай шыртайып-шыртайып ырадыр теп чорудуп-ла турган. Тевек бирде мээсте кара хаялар аразынга, бирде ары чарыкта мыйгак-хараганнар аразынга кээп дүшкүлээр. Буян ону сүргөш, күске сүргөн моортай дег, шырбайып-ла турган. Чамдыкта хол чедер черге эртип чыткан тевекти өжөгээр (база-ла, чудурук дег коргулчуннуң ужурундан) чандыр алгылаар. Ынчаарга Чудурукпайның каткы-иткизи киткеш, будунуң шүнчүү уштуна берги дег теп турган. Тевекти Буян арай деп-ле тудуп алган.

Буян шак-ла ынчаар каш-даа катап аянын таарыштыр хөдөлдөөн. Чүвениң ужуру билдине бээр чадавас дээш, Буян Чудурукпайны база ында-хаая хөдөлдөдүп каап турган.

Чудурукпай ажып алган санында-ла хөөрөп:

– Чудурук хире коргулчунну эккеп бээр мен. Тевектер кудуп алгаш, мени ажыр теп өөренип алыр сен. Ажырбас, эжим – деп азаапкынын катап-катап чугаалап турган.

Оюн шөйлүп чоруп берген. Кышкы хүн узадыр эвес, даг бажынга олурар деп барган. Чанмас болза хоржок болгай. Кымның-даа аданези аттына бээр. Ындыг-даа болза ам-на эң сөөлгү удаа хөдөлдөжиптер-дир дишкеш-ле, база катап-ла эгелей бээр турганнар.

Адак соонда мынча деп дугурушканнар: ам үш катап ойнаар, артыкка хөдөлдөткөн кижиниң мөрүзү, артыкка хөдөлдөөн кижиниң шорuzu, оң соонда тараар. Оларның бодалы-биле алырга, сөөлүндө хөдөлдөткөн кижини тиилекчи болуп, сеткили ханып, өөрүшкү-маңнайлыг чанар ужурлуг. Тараарда удар – таан таптыг, тарак ижер – таан хоюг!

Баштай Чудурукпай хөдөлдөткөн. Оң соонда – Буян. Ону Буян боду өжөгээр таарыштырып алган. Сөөлүндө Чудурукпай тиилээй аан, ында кижини човаар чүү боор, хөдөлдөп-ле бергей мен, аңаа өрөөш, коргулчун эккеп берзин деп, Буянын байгы-ла бодалы ол.

Сөөлгү оюнга арай бергезимээр байдал таваржып келген. Ону Буян баш удур санап албаан болган. Чүл дээр болза, бо сөөлгү оюнну Буян эгелээр апарган. Бир эвес Чудурукпай эгелээр турган болза, ында чүү деп, аңаа чедир теппейн, тевекти таарыштыр оскунуптуп болур болгай. Ам канчаарыл?

Буян тевекти алгаш, он чедирин чорааш, мегелеп соора тепкен. Чудурукпай оода-ла ону черле ажырып шыдаар.

Эвөөш санга Чудурукпай амырап, оң менээргенип турары илден болган. Чоргаар оол беш чедирин чорда-ла, тевек кайтыга берген.

Ам канчаар, ужурдан эртер эвес, Чудурукпай хөдөлдээр апарган. Буян тевекти чаңгыс катап-ла ырадыр тепкеш, оон оң кырынче үндүрүп бээр бодаан.

Чудурукпайның өрү октаан тевээ кара дүгүн салбайтып алган бадып орда, Буян оң буду-биле дап-ла берген. Сактырга, ооң будунче борбак даш-биле хапкан дег болган соонда, тевектиң үттүг коргулчуну дүгүнден уштунгаш, мээсте кара хаялар аразынче шимеш дээн. Хар кырында чүгле кара дүк, падар аяк дег, төгериктелдир чыдып калган.

Чудурукпай азады берген турган. Буян оон-даа аңгадап калган.

– Өжөгээр ынчаар теппедим, эжим – деп, дегийт-ле Буян чугаалаан. – Адыр, адыр. Харны элекке баспа. Оожум казар херек. Кай баарыл ол, дораан тып алыр бис. Оон тонум ужулгаш, кара дүктен кезип бээр мен. Аалыңга баргаш, дүктөп аар сен. Азы өөвүске бараал, мен дүктөп берейн.

Буян Чудурукпайны ынчаар аргалап алгаш, тевекти дилеп эгелээн. Хөделдеп тургаш, харын таптай базып каапкан хаялар аразыңга бичии коргулчун катканың тыптыр дээр силер. Чүм харга болза, кире берген үдү чыткай эртик. Орта ийи оолдуң бажы ышкан. Чадажып кааннар.

Чудурукпай ыгламзырап эгелээн:

– Тевээмни өжөгээр чидир тепкен сен, ашак, соонда бодуң тып алыр дээш.

Буян бодунуң актыын бар-ла аксы-биле бадыткап шаг болган. Чудурук дег коргулчун дугайын шагда-ла уттуп алган. Ам ооң дугайын бодаан-даа херээ кайда боор.

Чудурукпайның дедири өөне амытан болган.

– Чок болза коргулчун бер – дээн.

Ачазында безин коргулчун чок деп чүвени Буян база катап чугаалап шаг болган.

– Во черни демдектей көрүп алдым, эжим. Чазын чер карара бээрге, тып бээр мен – деп, арга эвес, Буян аксы-сөзүн берген-даа.

Чудурукпай дээрге сан чок, эриннери дөрбейгилеп калган:

– Чок, ам дораан тып бер, ашак!

Буянның үнү чидип калган.

Чудурукпай кызыл чуңгу эзериниң кырынга олурупкаш:

– Ачамга чугаалаар кижини мен – деп химиренип-химиренип, сайырны өрү шаап чоктай берген.

Бичии тана хире тевек уржуундан бажы, коргулчун дег, аартап калган Буян аалынче шөшпүртүшкен.

Үшкү эге

...Барып-барып Маңгыр чейзеңниң чылгызын кадара бээр мен деп, Хойлаар-оол билбейн чораан. Ону ачазының сүмези-биле ооң улуг акызы Саванды ынчаар көгүдүшкен. Баштай Хойлаар-оол ынавастап шаг болган. Эр апарган кижини өггө канчап олуруп боор,

ада-иезинге-даа дузалашкай, боду ажыл-хожулга-даа өөрөнгөй дээш, ачазы-даа, акызы-даа чер алыспаан. Оон ыңай Көгел-биле ооң акызы элээн чоок улус болган. Оларның чогуу канчаар өң-тала апарганын Хойлаар-оол билбес. Чүү-даа болза, Саванды акызы сугга Көгелдин бо-ла кээрин Хойлаар-оол көрүп шаг болган, Көгел чамдыкта дүне-даа келгилээр.

Чылгычылар удуурунга белеткени бергеннер. Орта ижик-шуглаа кайда боор ийик. От күжү-биле дүн чарып ап турар эрлер болган. Өгдө эрги ширтектер, ында-мында тазарып калган алгы дөжектерден өске чүү-даа чок. Оолдар төрөпчилерин дөжөнгөш, эзерлерин сыртангаш, кедип чораан тоннарын эжингилээш, от долгандыр чыткылап алып. Дугуржуп алганын ёзугаар, даарта кадат, манаг барбас кижин дүне от салып. Өскелери удуур.

Көгел хүндүс чылгы-даа кадарбас, дүне манагга-даа барбас. Ол чылгычыларның ажыл-хожулун башкарып, оларга аъш-чем белеткеп турган. Оолдар ону артыктавайн, харын чейзеңниң бодундан-даа чугула кижин деп санап турганнар. Чүгө дээрге Маңгыр чейзеңниң хыныыр холун манаар болза, оларның аптап өлүрү мыяда. Ынчангаш чылгычы оолдар Көгелди, ада-иези дег хүндүлөш, ооң эрес-кайгалын магадап, ону бар шаа-биле өттүнерин оралдажып турганнар.

Эрги Тывага чылгычылар аалы эң солун болушкуннарның төвү болуп турган. «Дидир-дидир» деп чугаалар болганчок-ла оон эгелээр. Оор-сук дугайында тоолчургу домактар база оон үнүп турган. Кижин болганың аксы-ла ол: «Чылгычылар аалындан дыңнадым», «чылгычылар ынча дидир», «чылгычылардан барып ылавылаар-дыр», «чылгычылар көргөн боор, олар чыдын чыдар эвес, оон барып айтыр»...

Хамык ужур-ла чүгүрүк аъттын дуюунда болбас ийикпе. Анаа аал кижилери, хой, инек кадарчылары чыл-чылы-биле өдөктөн үнмейн олурда, чылгычыларның чорбас-барбас чери чок. Өскээртен келген чорумалдар, кайгалдар база чылгычылар аалдарын тевер. Чылгычыларның өске черлер-биле харылзаазы кылын. Олар өөнгө олуруп алгаш, кайда-чүдө оюн-салчак, өвүр-хемчик дугайын чугаалагылаар. Анаа кижилер чүглө магадап, карактары кылаңнаар.

Чадагай оттуң чылы аажок. Кургаг кезектер хөглүү кончуг дызырткайндыр хып чыткылаан.

Чылгычылар удуваан. Отту немей ижегелеш каан, хөөрежиң чытканнар.

— Ой, аалдар, тоолчу Аргуун ирей Кержек кожай сугдан үндүр ойлаттырышкан-дыр — деп, бирээзи чугаалаан

— Ол канчап сывыртып алганы ол, дүлөй тоолчунуң?

— Кыштадыр тоолдап кээрге, кожай аът бээр болган чүве дижиң.

Демги-ле оол уламчылаан:

– Энир чылын кыштадыр тоолдаан ирей-дир. Час кээрге, Аргуун ирей тургаш: «Аъдыңарны хайырлаар силер ыйнаан, хайырааты» деп-тир. Чейсең оргаш: «Аът өртээ каш борбак тоол деп бодаар сен бе, тарийги. Тоолдап тургаш, мээң мүнүм база манап ижип кыштаан сен, кырган аза. Сени бүдүн кышты өттүр азыраан мен, аш чүвени. Ам бир кыштадыр тоолдап бээр сен, ооң соонда аът бээр мен» дээн чүве-дир. Кырган тоолчу чүнү-даа ыыттавайн чоруй барган-дыр. Оон мындаа күс дүжүп кээрге, Аргуун ирей Кержек кожай сугга база катап тоолдап эгелээн күжүр-дүр. Сөөлүндө ол «Кара-Шокар аъттыг, Харам-Кара кадынның Караты-Хаан» деп төнмес-батпас тоолду мындаага чедир ыдып келген-дир. Кержек кожай адак соонда бодап олураарга, кончуг уран тоолчуң кожайның бодунуң дугайын тоолдап олураар бооп-тур ийин.

Оолдарның бирээзи каттырыпкаш тура халааш, отту чүшкүрө берген:

– Кержек кожай шынап-ла кара-шокар аъттыг чүве болбас ийикпе.

Бндыг хевирлиг каттырынчыг чугаалар улажып-ла турган.

«Чылгычылар-даа кижиге эдержип ханмаан, магалыг хөглүг, эрес эрлер-дир, чорбас чери база чок, дыңнанас чугаазы база чок, ылап-ла эрлерде доннажып алган-дыр мен» – деп, Хойлаар-оол боданып чыткан. Бнчалза-даа ол каттырынчыг чугаалар чүге чүгле бай кижилерни кочулап турар чоор дээрзин ол бодаар хире эвес турган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Романны чүге «Уйгу чок Улуг-Хем» дээнил?
2. Маадырларның аттарын сактып албышаан, аразында харылзааларын тодарадыңар.
3. Тыва улустуң шаанда ниити байдалын илереткен эпизодтарны сактыңар.
4. Эпиграфта А.П. Чеховтуң «...Енисейге амыдырал уҗ-човуур-биле эгелээн... бистиң уйгу-дүжүвүске кирип чорбаан эрес-кайгал сорук-биле төнер» деп үзүндүнүң утказын чоннуң төөгүзү-биле тодарадып болур бе?

Дөрткү эге

Бнчан Инек чылы турган. Орус улус 1901 чыл дижир. Оон бээр дөрт чыл эрте берген.

Барык-Аксының адаанда Улуг-Хем кыдыында шынаа черге сарыг салдыг орус кижиге чедип келгеш, доорбаш теректер-биле бажың туда берген.

Ону көрүп кааш, Маңгыр чейзеңниң дөрт өкпези дөртелээ тура халып келген. Ооң сумузунуң кодан-девискээринге шөлээ-чөпшээрел чок ыяш-даш кезип, бажың-балгат тудуш турар кымыл ол?

Хар шылбыртыцнап чыдар. Кадыр мээстерде карандылар ашты бергилээн. Чылып келгени сагышка өөрүнчүг болбайн, ынчалза-даа час кадыын кым билбес боор, ылаңгыя яды-ядамык кижилер.

Маңгыр чейзең хураган кежи көк торгу додарлыг тонун кеткеш, чиңгир көк чиңзелиг бергүн бажынга дыртыйтыр салыпкаш, чыраа кара аьдын мунупкаш, Барык-Аксынга чындыцнадып келген. Ооң соондан ийи дүжүмет хөрүк бастырып орган.

Сарыг салдыг орус кижиниң тывалаары шору болган. Тываларның аажы-чаңын-даа эки билир. Ол кижии ийи эштиг болган. Аьттан дүжүп келген чейзеңниң чеңнериниң адаандан ийи холу-биле дозуп чолуккан:

– Амыр-ла, таныш.

– Тывалаарын мооң – дээш, Маңгыр чейзең өөрүнче көргөш, сынык дыл-биле орус кижиниң кырында-ла барган. – Сен чүгө мында келген? Моон дораан чораан-дыр. Мында бистиң чер-дир.

– Мен мында бажың салган-дыр. Чер эки-дир. Тараа база тараан-дыр. Мен-даа, сен-даа күш таныштар болур эвеспе ол – деп, орус кижии аза-онак чугаалажырын оралдашкан.

Чейзең кызыл сөөскен сыптыг кымчызын сөөртүп алган, чиң-везин көгеренедир бажын чайган:

– Чок, чок. Бис таныштар эвес-тир. Сен моон чоруур. Сени борта чурттадыр болзумза, кожуун чызааны мени кончаан-дыр. Хоржок, хоржок.

– Мен Шагонарда үр чурттаан-дыр. Урянхай улусту күш билир-дир. Шагаачы чагырыкчыны база. Ол менде маңаа чурттаар разрешение берген-дир.

– Чүү дидир моонар? Ара чийин диди бе? – деп, чейзең өөрүндөн айтырган. – Ол чүнү ара чиири ол?

– Чөпшээрел берген дээри ол-дур – деп, дүжүметтерниң бирээзи дыл билир кижии бооп колчуургаан.

– Чок, чок. Мен боду Бээзи кожуун чызаандан кулак-биле дыңнааш бүзүрээр-дир – дээш, Маңгыр чейзең часкы соокка кызыдыр доңа берген кулактарынче айыткан.

– Сен күш талап-тыр. Баштай эки чугаалажыр-дыр, таныш – дээш, орус кижии хөй чүьктүг, чагылыг шанаанда барган. – Бээр кээр-ле, чем чиир, чугаалажыр.

Сарыг салдыг орус кижии хап-савазының аастарын часкаш, төгерик сарыг хлеб, хаван чаа, дагаа чуургалары, дөрбелчин шилде арага уштуп эккелген. Чейзеңниң караа чүгүрүп турган, ынчалза-даа ынаар көрбезин оралдажып шаг болган.

– Көрдүң бе, кажарын, салы агбайган – деп, чейзең өөрүнче химиренген. – Бисти көгүдер деп турар-дыр.

– Бээр олурар-ла, таныштар – деп, салдыг кижии чугаалааш, шанаанче айыткан.

Чейзең дээрге ужур чок:

– Бисти аштаан деп бодаан бе? Тодуг-дур. Арага база чивес.

– Мен мында бажың тудар. Тараа тарыыр. Талкан база бар болур. Сен менде кээр. Тараа бээр, арага бээр, акша бээр.

– Хош, калчаарава. Мен сеңзэ көгүттүрбес мен – дээш, чейзең кымчызын орус кижиге караңнаткан. – Мен даарта кээр. Чорбаан болза, мен сенде кымчы салыр. Билдиң бе? Мыкылааш бээр мен.

– Чо-ок, кымчы хоржок, мыкылааш хоржок, таныш.

Маңгыр чейзең аъттангаш, ыңай болган. Өөрү база ооң соондан шимеш дээн. Сарыг салдыг орус кижиге шанааның кырында олоруу калган.

– Чүү кончуг хейил, кижиге көгүдөр мен деп алган, садараан – дигилээш, Маңгыр чейзең химиренип-ле чораан. – Шагаачы чагырыкчыга барбас болза хоржок, ол орусту ыңчаар амдажыдып болбас.

Бээзи кожууннуң Улуг-Хем кыдыында сумуларында эң улуг дүжүмет Шагаачы чагырыкчының аалы Чаатыга турган. Ол чагырыкчы чүгле улуг эрге-дужаал туткан дүжүмет эвес, кожуунда эң тергиин байларның бирээзи. Ынчангаш хей мал-маганынга алыскаш (оларын өске кижилер кадарып, өстүрүп чоруур-даа болза), даңгаарла одар-белчириге тырта чурттап чоруур. Улуг чыыштарны ишкээр Чааты-Аксынга, Шагаан-Арыг чанынга эрттиргилээр.

Маңгыр чейзең ийи дүжүмедин ол хевээр эдерткеш, шала кежээликтей Чаатыга халдып келген.

Чейзеңниң килең-биле кылган хомудалын Шагаачы чагырыкчы бичии-даа херексевээн. Харын удур шоодуп каан:

– Сумуң чону чуртунга сыңышпас апарды бе, чейзең?

Бээзи кожууннуң улуг феодалы Шагаачы чагырыкчының өктөрөөн эт-хөрөңгизиниң үнөр дөзү чүгле мал эвес турган. Улус ооң дугайында чугаалашканда, хайырааты саарлып билир кижиге дижир.

Даартазында дүшпү эрте бергенде, Барык-Аксында бажың туткан орус кижиге Маңгыр чейзең халдып келген. Мен ол орус-биле чааскаан чугаалажыр кижиге мен дээш, өөрүн аалдарынче чорудупкан.

Бо удаада Барык кыргыстарының чейзеңи биле орус кижиниң аразында чугаа кончуг найыралдыг байдалга эрткен. Арага база ишкеннер.

– Сен эштер база арага чиир-ле – деп, чейзең чугаалаан.

– Чок, олар менде ажылдаар, арага чивес – дээш, сарыг салдыг кижиге өөрүңге бербээн.

Сарыг салдыг орус кончуг экиригек кижиге болган. Чейзеңге элээн каш кыдат лаңнар, саазын орус акшалар база берген.

– Амдызыңда ол-дур – деп, орус кижиге чугаалаан. – Соонда мен тараа-даа бээр, пөс-даа бээр. Сен менде үргүлчү кээр-дир. Менде мал азыраар, тараа тарыыр кижилер херек-тир. Мен күш эки төлээр-дир.

– Эки, эки, таныш. Мен хөлечик улус бээр-дир. Сен менде база келир. Маган-даа бар, арага-даа бар. Аныяк кыстар база бар-дыр...

Иелээ чаза каттыржып, куспактажып шаг болганнар. Таарыштыр аяк долдур куткан орус водкага чейзең эзирип калган. Аьттаныш чоруурда, орус улустуң чаңчылын өттүнер дээш, Маңгыр чейзең ол кижиниң сарыг салын өл чараа кылдыр ошкап каапкан. Аалчызы аьдының кырынга чая олуруп алгаш, чырааладып чоруй баарга, орус кижиги салын чуп-даа турган. Ынчалза-даа улуг херектиң эгези салдынган деп, ол таалап бодап артып калган.

Барык-Аксының адаанда кыйыгга Семён Домогацких дээр бай орус тараачынның бажың-балгады ынчаар тутгунган. Баштайгы чылында түр чурттаар терек бажың, кажгаа-хораа, ооң соонда хөй өрөөлдиг дыт бажың, тараа адмаарлары, чунар-бажың, хөлечиктерниң казанактары көстүгүлөп келгилээн.

Семён Домогацких (тывалар ооң фамилиязын адап чадааш, чүгле Севээн-Орус дижир) баштай Шагаан-Арыгга боду кулактарга хөлечиктеп турган. Оон күш-шыдал кирип, аьт-хөлдүг апаргаш, боду тараа-быдаа тарыыр хостуг чер дилеп келгени ол.

Барык-Аксынга ооң көстүп келгенинден бээр беш чыл нүүрү апарган. Домогацких эгезинде Улуг-Хем кыдыында суггат чок шыктарга тараа тарып турган. Ооң дүжүдү чүгле дээрден хамааржыр турган – чаашкынның чыл болза эки-ле, кандаашкынның чылда оон чем эрөөн дүжүк чок. Ынчап баарга, Барык унунда Бай-Даг баарынга шыктарга бичии бугалар казып, суггаттыг черлер ажыглап эгелээн. Тарылга шөлүн улгаттырган тудум, ооң кончаазы улгадып, ооң-биле кады Маңгыр чейзеңниң алыр хээлизи база өзүп турган.

Ынчан Маңгыр чейзең биле Домогацких аразындан суг өтпес өңнүктөр апарган. Бот-боттарыңче үргүлчү аалдажыр. Маңгыр чейзең чунар-бажыңнаар деп тоол база тып алган.

– Бир дашка арага ижип алгаш, чунар-бажыңнаарга тергиинне – деп, чейзең үргүлчү хөөрээр.

Домогацких өңнүү айтып берди ыйнаан, сөөлүндө-сөөлүндө кадайы-биле кады чунар апарган. Баштай ээжизи¹ ынавайн шаг болган. Улус арны көрө албас, өөнден үнмес турган. Оон чаңчыга берген, харын иде харап, чарлаттынып олуруп болу берген. Бо бүгүнү оштуг Домогацких бодунга ажыктыг кылдыр доюлдуруп турган.

Бай Домогацкихтерниң мал-маганын колдуунда тывалар кадарып турган. Чер ажылында шупту-ла орус хөлечиктер. Чаңгыс-ла тыва оол бар, ооң адын Соскар дижир. Ол ынаар таварылга болуп кире берген.

¹ Ээжи – улуг дүжүмет кижиниң кадайын ынчаар адаар.

Эрткен чайын Домогацкихтин хөлечиктери шанак ыяштары ээп, дарганнаар хөмүр өжүрүп, терге дугуйлары чаар чыдыг-кара хайындырып, тайга үнөр деп барган. Орук баштап, пар дыттыг, хадыцныг чер айтып берзин дээш, оларга Маңгыр чейзең Сүлдем ашактың оглу Соскарны кожуп берген. Түрүүл хептиг, чер баспа ойбак идиктиг аныяк оол бир чеже эгенгеш, ийи талазында, дыл билбезинге чөгенгеш, ойталап турган. Ынчалза-даа чейзең ону албадапкан, чорбас арга чок апарган.

Соскар орус хөлечиктерни Чээнектин Үстүү-Сугга эдертип келген. Ынчан орта аалдар база чайлап турган. Орус кижилерден баштай улус сестип, оларга чагдавас, харын Сүлдем ашактың оглунуң кортпазын магадап тургулаан.

Чер билир, уйгу-чыдын чок боорга, орус хөлечиктер Соскарга баштайгы хүннерден-не ынак апарганнар. Харын артык-дудуу идик-хевин-даа уштуп бергилээн. Ол чорук Соскарның сеткилин аажок доюлдурган. Сөс-домак билбес аныяк эр ак сеткилдиг ажылдап турган. Вичиизинден тура адазын эдерип, черге хонуп, тояап шаг болган болгаш, ол дыт ужурар, хадың тозу картаар, одаг кыпсыр, аът-хөл ажаар талазы-биле орус хөлечиктерни шуут кайгаткан.

Орус хөлечиктер Үстүү-Сугга ай чыгыы ажылдааннар. Өжүргөн хөмүр шоодайлар долган, хайындырып алган чыдыг-кара доскаарларда савазырап калган. Чиңге сулагай хадыцнар-биле хөй шанак, дуга база ээп алганнар. Олар чоруурда, суг кыдыынга чыдыг-кара хайындырар чер (терге бар эвес, ону тывалар херекке албааннар), шанак, дуга кылыр ыяш станоктар арттырып кааш барганнар.

Сөөлүнде ол черлерге чамдык кижилер шанак, дуга ээп эгелээннер. Кыжын чүък-биле, шырга-биле үрелдежириниң орнунга, черле чугула өттер-дир деп биле бергеннер.

Бир-ле кежээ майгынга чемненген соонда, хөлечиктерни баштап чоруур, сыралар дег, узун буттарлыг, багайтыр тывалаар орус эр Соскарның эктин часкагылааш:

– Чаа, Соскар, бис даарта моон чораан-дыр. Ажыл төнгөн-дир. Бис күч хөй ажыл кылган-дыр – дээн.

Ындыг чугаа дыцнап кааш, чүге чүве ийик, Соскар харлыга бер часкан. Думчуунуң ишти ажыш-ажыш дээш, боостаазында борбак кара чүве чыдыпкан ышкаш болган. Чүве ыттаваан. Донгаяр дээрге карааның чажы төктү бээр ышкаш боорга, хажызынче өскээр көрнү берген.

Ол узун орус эрни Александр Губанов дээр. Тывалар ону боттарының адаар аайы-биле Инек-Сагдырайн дижир. Өөрү-биле болгаш Соскар-биле үргүлчү хүлүмзүрүп чугаалажыр, чазык шырайлыг, кааң дээр дег өңнүг, шала имир карактарлыг, эрин-

неринде база чаактарында кыйбыгыр сарыг салдыг ол эрге Соскар аажок ынак, ооң кыл дээн ажылын ол кажан-даа чажам дивес турган. Харын ооң айбы кылырын Соскар четтикпейн манап чоруур. Ол кижилер-биле ай чыгы ажылдап келгениниң дургузунда ийичаңгыс орус сестерни-даа биле берген. Ону кожазында тывалар кедергей магадап турганнар.

– Азы бистиң-биле кады чоруур-ла, Соскар – деп, Александр Губанов улам чазык хүлүмзүрээн. – Бистиң кожай Семён Лукичиге бо черни билир, мал азыраар, тараа тарыыр улус херек-тир. Мен ында сени чугаалаан-дыр, ол билир-дир. Бис кады ажылдаан-дыр. Барык-Аксында келген Севээн-Орусту сен дыңнаан?

Соскар ам-на дидимнели берген:

– Севээн-Орусту мен билир, дыңнаан.

– Ынчаарга чоруур-ла.

Ээп алган шанактарын, дугаларын, өжүрүп алган хөмүрүн тергелерге чүдүргөш, орус кижилер чорупкан. Александр Губанов Соскарны артында-ла бодунга кожа олуртуп алган.

Чээнек аргазының эдээнде Үстүү-Сугда кара-кара өглернин, шаңда чадырларның ээлери, өл-чаш ажы-төлү чоруп турган улусту үглөп келген. Губанов улуг шоодайны көдүрүп алгаш, артып калган сухарайын бичии уругларга үлөп берип турган. Ашактарга кадырып каан көк кылбыш бүрүлери-даа бергилээн.

Дугуйлары онгул-чиңгил черлерге кыжырткайнып, күскү дуруяалар дег, дистинчип алгаш, тергелер ажыт кирип чоруй барган. Ында артып калган кижилерге сагышка эпчогу, чоктанчыы коңчуг болган. Сактырга, Чээнектиң Үстүү-Суу ээн-не калган ышкаш. Орус чугаа-соот-даа дыңналбас, терге даажы-даа коңгуравас, кыйбык салдыг Инек-Сагдырайынның «сүт бээр-ле» деп үнү-даа алага барган. Өглерниң эр ээлери харын орус кижилерниң шанак, дуга ээп, чыдыг-кара хайыңдырып турган черлерин шинчилээн хевирлиг магадап, ээреңейндир кылашташкан тургулаан.

Үстүү-Сугдан үнгөш, элээн баткаш, Адыр-Кожажарлап чоруур орукче ээп чорларда, Соскар хенертен алгыра берген:

– Ээ, Инек-Сагдырайн! Чок, чок, мен чорбас-тыр!

– Девин чоруур болгаш, ам чүгө хоржок болган – деп, Губанов оон айтырган. – Сен эр кижини, ыңдыг болганда сөс чаңгыс болур херек.

– Мен ачай баар. Ында чугаалаар. Оон чоруур.

– Ындыг болза, ыңдыг-ла. Кады баар-дыр.

– Чок, ынаар терге чорбас. Кадыр чер-дир. Силер мында турар, мен чадаг баар – деп, Соскар орус кижиниң багай тывалаарын өттүнүп чугаалаан. – Мени манаар, мен дораан келген-дир.

– Мен кады баар-ла – дээш, Губанов тергезинден дүже халааш, өөрүңгө бир-ле чүвени бодунуң дылының кырынга чугаалаан.

Орус кижилер орта дыка үр чугаалашканнар. Аянын бодаарга, олар аразында маргыжып турганнар. Өрттени берген сарыг дыргактарлыг айтыр-салаалары-биле кылбыжын кодан чодазы дег кылдыр ораагылап алгаш, оларын буруладып тургаш чугаалажырга, холдары караңыйнып, орус үннер, дүк каккан чүве дег, мидирт-кейнип турган. Соскар адыжы-биле хүн караан дуглап алгаш, манап шаг болган. Аъттар маасталып, чолдак кудуруктары-биле (орус кижилер аъттарының кудуруктарын даап алыр улус болган) шырбанып, былгыржып каап турган. Адак сөөлүндө Губановтун өөрү дүжүп берипкен ышкаш болган.

– Че, чоруур-ла – дээш, Губанов узун буттары-биле чер чадаң хола-хараганныг шөлдү адыр-ыяш-биле чүве дег, хемчээп чорупкан.

Соскар ооң кылажыңга четпейн, иезиниң соонда кызыр эмер богба дег, челиңгирлеп каап чораан.

– Сени алырга, Севээн-Орус кончуур, хоржок дээш, мээң өөр сени албас дидилер – деп, Губанов тергелерден элээн ырап келгеш, Соскарга чугаалаан. – Сен эки ажылдаар оол, мен күш билген-дир. Чалгаа улус болза мен хоржок-тур. Мен-биле тараа тарыыр-ла, черге кажаа тудар.

– Мен тараа тарып билир-дир – деп, Соскар Губановтун кылажыңга четпейн, эгиштеп чугаалап чораан. – Бисте база бичии чер бар, тараа тараан. Суггарып база турган.

– Мен дарган база кижидир – дээш, Губанов хөрүк өттүнүп үрдүңгүлээн. – Демир кызыл болур, андазын бизи согар-ла.

– Мен база бичии-бичии билир. Маска-биле согар. Ачам бижек соккан-дыр, оттук соккан-дыр. Оон байларга садар-дыр, өртеп күш бичии-дир.

Чээнектиң Алды-Сугдан база элээн каш кодан самдар кара өглер бар болган. Каң-халыын чай. Оът-сиген куурартыр өрттенип калган. Кижиде кылаштарга, шергилер ийи чара шуражып-ла турар. Оларның үнүнүң үзүк чок шырылаажы чинге-саарыг даажы-ла.

Губанов биле Соскар кызыл довурактыг чинге мойналыкты эрткеш, керзеңин хуюктааш, доңгайтыр салып каан хой төжү дег, куу дөң кырыңга үнүп келгеннер.

– Мен өг бо – дээш, Губановту Соскар озалааш ийи өгнүң бирээзинге апарган.

Самдар кидис эжикти ажыткаш, өгже кире бергеннер. Ханаларның дораларын чанагаштай адаккыларны өрү ажып каан болгаш, чыры кончуг болган.

Александр Губанов өгге кирип келгеш, бажы-биле ынааларга билбейн үскеш, боду база чожуй хона берген. Оон орталанып келгеш:

– Амыр-ла, таныш – дээш, дөрде орган ашак биле орун баарында кадайже үзейип каан.

Соскар ооң соондан хүлүмзүрүй аарак кирип орган:

– Артында-ла орус эштиг, кайы хире-дир мен чээ, суг сүзөр идиктерлиг, ак-ак өөктерлиг, узун хөйлеңниг-даа мен – деп бо ыйнаан.

Губанов чадагай от кыдыында хыралып калган өшкү кежи дөжекче көрүп алган, олулар чер тыппайн кезек када турган. Оон ында чыышкын дөргүлүг чүве баарында бала чытканын көрүп кааш, ооң дөрт-булуңналчак бажының кырынга сандайландыр олуруп алган. Ооң узун буттары дээктелип, дискектери хөрээ-биле деңнежи келгилээн.

– Амыр, амыр – дээш, Сүлдем ашак чаңчыккан аайы-биле хап, даңазын диленип, кирип келген кижилерже кайгап көргөн: орустарга орук-чирик айтып берзин дээш, оглун Маңгыр чейзең сывырып аппаратан чүве болгай, ам оларын бээр чүге эдертип эккелгени ол.

Чугаа ооң-биле үзүктели берген. Орустарга даңза сунмас чүве дээни кай кылдыр бодааш, Сүлдем ашак боду хууда таакпылааш олурупкан.

Хамык чугааны Соскар эгелей-ле берген.

– Бо кижичи салдыг болгаш, ындыг улуг көстүр, аныяк эр-дир, ачай, даштын Саванды акымдан-даа бичии, чээрби шаа-ла харлыг. Ооң адын Инек-Сагдырайн дээр. Кады ажылдаарга, коңчуг эки улустур. Меңээ мындыг хеп база бердилер. Мен ам оларны эдерип чорууйн дээш келдим. Барык-Аксында Севээн-Оруска хөлечиктер херек чүве-дир. Бо Инек-Сагдырайн мени ап аар болду, ынчангаш иелээ чедип келдивис. Ооң өөрү Үстүү-Суг адаанда бисти манап турлар. Ам дораан чоранывыс бо...

Барып-барып орус кижиге куруг хымыраанны канчап кудар боор, бистиң аяк-шынаавыстан ческинер-даа ыйнаан кылдыр бодааш, Соскарның иези Кежикмаа кадай хөрчээн уу-биле шыгырт олурупкан.

Шаанга киир дыңнап олуруп-олуруп, Сүлдем ашак оглунга мынча деп-тир:

– Инек сагдырайн-даа дээр болза, өшкү сагдырайн-даа дээр болза, ынаар барбас сен. Орус дыл-домак билир эвес сен, аңаа баргаш түрөй бээр сен. Хоржок, оглум.

Ынчан ам-на Губановтуң үнү үнүп келген:

– Сен Соскар күш эки ажылдаар-дыр. Мен база Севээн-Орус хөлечик. Соскар мен кады ажылдаар. Сенде балан хөй, Соскар дузалаар.

Сүлдем ашак бажын чайган:

– Хоржок, хоржок.

Губанов шын сеткилин чугаалаар дээш, оралдажып-ла орган:

– Соскар Севээн-Оруста ажылдаар, хөлези алыр. Сенде дуза болур эвеспе ол.

Сүлдем ашак орус кижиниң багай тывалаар сынык чугаазынга алзып:

– Чок, Соскар ынаар барбас – дээш, олурупкан. – Мээң бир оол Маңгыр чейзеңде чылгы кадарган, чүнү-даа бербес-тир. Бир херээжок уругну Чааты-Аксында кыдат бүүзеде аппаратан, база чүү-даа чок. Байлар шупту дөмей-дир: тыва-даа кижиге, кыдат-даа кижиге, орус-даа кижиге. Чок, Соскар Севээн-Оруска барбас. Чүү херек, сен моон чоруур-ла, таныш.

Губанов шаг чок тургаш, чааскаан кылаштап чорупкан. Соскар ада-иези-биле маргыжып чыдып калган.

Тергелер чанынга чоокшулай бергенде, Губановтуң соонда кижиге алгырган. Көөрге, Соскар бо маңнап орган.

Хөй ажы-төлдүг Сүлдем ашактың үш дугаар оглу Соскар Домогацкихке ынчаар хөлечиктей берген.

Онгу эге

Буян ачазының чаңгыс аъдынга ыяш андазын сөөртүп алгаш, аалының адаанда оргулаапче таваар кылаштап бадып орган. Ачазы оон соондан дораан чедип келир. Тараа тарыырлары ол. Чаңгыс аъдынга андазын тырттырарлары ол бе? Чок.

Сүлдем ашак тарааны чылдың-на шарылар-биле тарып чораан. Барык улузу черле ындыг. Аъттар-биле тараа тарывас, оларны тергелевес, шанактавас, чүгле мунар. Ындыг хомут-дуга, терге-шанак дээн ыпкаш, хер-херексели база чок. Чүдүрерде-даа, шыргалаарда-даа, тарыырда-даа чүгле шары ажыглаар. Ында-хаа аътка чүк чүдүрүп каан чораанын көөрге чиктии кончуг.

Сүлдемниң шарылары бар эвес. Ажырбас чүве ийин, ылаңгыя чазын тышты бээр. Барык унунуң Маңгыр чейзең баштаан байлары думчуунуң үдү чок шүрлөң, кыжаалаң шарыларын чазын ачыладып эгелээр. Ынчан ол байларның кижизии черле шымбай апаар. Эмдик шарыларын ачылаарга, холдары божай бээр. Улустуң тоолдарында дываажан оранында дег, халас чүве каяа турарыл аан. Бай кижиге яды аратка чазын чаңгыс холун сунуп бергеш, күзүн ийи холун сунуп чедип кээр болгай. Ынчан ажылга өөредип каан, чааш шарызын бир холунга чедип аппаар, өске холу-биле шарының хөлезиси – барба-таалың долу тарааны уруп аппаар. Сугда калбак даш адаанга үргүлчү-ле балык чытпас, чылан-даа чыдып болур деп чүвени араттар кайын билбес боор. Ынчалза-даа оон өске арга чок болганда, каракты шийипкеш, бурганга тейлей-тейлей, калбак даш адаан холдаар апаар.

Чартык чүс чыл ажыг чырык чер кырынга чурттап келген назынында Сүлдем ашак Барык байларының чеже-чеже эмдик малдарын холга өөредип чаажыктырбаан чүве дээр. Ам эмдик аът мунарын шагда-ла кагган, шарылар-биле хүрежир шаа чок апарган. Холдарының сиирлери шөйлүп калган, чүрээ өлгөн.

Чаяан бооп, ол чазын Хендергеден көшкөн Сат азы ол черниң чонунун чугаазы-биле Ходуг-Сат Хүрбе деп кижидем-биле тыртып, дуза эреп келген.

– Арык-бугаң-даа касчыйн, тараа-хонаан-даа тарыжайн, акым. Тараа-хадылаң чер боорга, силерниң черни адап-сурап чедип келген кижидир мен. Кижээ хинчээм-даа чок, чонга човаам-даа чок, чаныңга кызып ап көр, акым. Аът-хөлге кожар дээр болза, чаңгыс чодам бар, ажык-дузанын көөр дээр болза, доруга берген уруум бар.

Сат Хүрбениң аксы ыңдыг болган.

Кыргыс Сүлдем дээрге эки көргенниң эъдин кезер, бак көргенниң балдырын кезер дээр бардам-чоргаар кижилерниң бирээзи эвес.

– Малга манаг херек, кижээ эш херек. Эл-хол болуп алыыл харын, дуңмам. Бис ийи демнежиң алгаш үрезин чажыптарывыска, чылан чылбыраар, пага малчыраар эвес, тараа-ла үнер ыйнаан – деп, Сүлдем ашак харызыңга чугаалаан.

Хендергениң Сат Хүрбе Сүлдемден ушчок аныяк база ядыы арат. Ук-ызыгуурундан чурттап келген чери – Хендергениң Ак-Тал адаанда Ховужуктар, Кодур-Өшкү, Саңныг-Хая ол чоок-кавызы. Кылыр ажылы-ла – дус, тарбаган. Күс болурга-ла, улустан аът, шары ачылап алгаш, Өвүр ажып, дустап, тарбаганнар алгаш, тараа-быдаага орнап, арыже ажыптар. Барык, Сенек, Баян-Кол, Торгалыг дээш барбас чери чок. Ол ынчап тояп чорааш, чеже хөй тараа тывар боор. Өске тараачылар база хөй, ачылап алган аът-шарызының хөлезини база бар бооп кээрге, кызыл хырын дүвүнден артар чүве кайын тывар дээр силер. Харын өөрү-биле катый ары улузунга мынча деп кочуладып алган-даа чанып кээр-ле:

Хендергеден келген оолдар,

Хевек дилеп келген оолдар.

Сөөлзүредир Хүрбе ажыг-шүжүгге таварышкаш, дустаар, тарбаганнаар ажылын Кодур-Өшкү, Саңныг-Хаяга октапкаш, Барыкче көжүп ажып келген.

«Дүжүметтерниң дүрүм чогуң» Сүлдем биле Хүрбе пат-ла билер болгаш, ол-бо чылдагаан сүрүп маргышпааннар. Кызыл-Тей бугазыңга аптаар ужурлуг онаашкан черин дүн-хүн чок тазартып кааннар. Оон Сүлдем ашактың өөнүң дужундан буга дөзү үндүрүп, арык шөйүп бадыргаш, ийи шаң тараа тарыптар хире бичии чер шыгыдып алганнар. Суг эки сиңзин дээш, ийи-үш хонук манааннар-даа. Бо ажылга Хүрбе сөөк хемдип чораан эвес, Сүлдемниң бажы каткан, баа ханган дуржулгазы-биле алырга, черни ам чарар үе келген. Күжүрлерниң, Сүлдем биле Хүрбе ийиниң, аът мойнунче углаар хомут деп муңгаш хөндүргези бар эвес, хол-даяң эрлер-ле болгай. Домогацкихте хөлечиктеп турар Соскар кандыг-чүү-даа бол эр хиндиктиг төл болгаш, холун Барыкты өрү сунуптаан болза, та чүнүң-биле аргастаныр турган улус ыйнаан?

Дугурушкан хүнү үнүп кээрге, аьдынга ыяш андазынны сөөрткеш:

– Тараа тарыыр черивиске мурнай чедип тур, оглум – дээш, Сүлдем ашак Буянны бадырышкан.

Ол эртен Хүрбе Калбак-Чыраа иштинден бир дөс ак талды кескеш, чаңгыс аьдынга сөөртүп алгаш, өөнүң чанынга эккелген.

– Ону канчаарың ол, ачай – деп, уруу айтырган. – Анай-хаактары чап-чаа үнүп келген, чаражын! Хайыраан талды чүге кезип каашканың ол, оттулар эвес?

– Тараан чер илииртээр чүве-дир ийин, уруум.

– Чүге илииртээр чүвел, ачай?

– Тараан чер довураа хоюг болзун дээш, чаашкын суу эки сиңзин дээш, тараа эки үнзүн дээш...

– Ыяап-ла тал-биле илииртээр чүве бе?

– Бисте илиир деп чүве чок ышкажыл, уруум.

– Илиир деп чүве кандыг боор чүвел, ачай?

– Торгалыгга орустардан көргөн мен. Хана-карактай хап каан шейбек ыяштар болур чүве. Ында демир өргөннер бар. Ону сөөртүрге доурак хоюй бээр.

– А бис хайыраан чаш тал кеспейн, база илиир деп чүведен ынчаар кылып алзыйысса, ачай?

– Бисте демир өргөннер чок-тур ийин.

– Хайлыын аа, ачай. Бо анай-хаактарның ам кадып каары ол-дур.

– Ам канчаар, уруум, илиир чокта. Черниң довураан салаалар-биле илииртевес-ле болгай – дээш, Хүрбе холу-биле жемни өрү айыткан. – Че, ам сен аьдыңны чедип алгаш, дөө өрү аал бетинде суггарып каан черге чеде бер. Орта барып, тараа тарыыр бис. Мен дораан соондан чеде бээр мен.

– Иелээ тарыыр бис бе, ачай. Андазынывыс кайыл?

– Иелээ эвес. Дөө өрү аалдың ээзи Сүлдем ашак база келир. Андазын эккэр.

– Ол ашак чааскаан бе?

– Чааскаан эвес. Сен дег бичии оглун база эккээр.

– Харбаң эвес оол бе, ачай?

– Томаанны кончуг оол. Хөй дуңмалары, акылары база бар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Барык-Аксынга Семён Домогацкихтиң көстүп келгенин ол черниң чурттакчылары канчаар хүлээп алганыл?

2. Тыва литератураның чүү деп чогаалдарында тыва болгаш орус улустарның революция мурнунда амыдырал-харылзааларын чурааныл?

3. Хүрбе биле Сүлдемниң таныжып эдержи бергениниң үндезиннери чүл?

4. Буян биле Анай-Караның салым-чолунуң демей талаларын ылгаңар.

ИЙИГИ НОМ

Бирги эге

... — Кыдат үптээр деп самыын чоруктан кадык чер чок болду-ла, хайырааты. Ам Барыктың чону чугаалажып эгелээн-дир.

— Ынчангаш силерни дүвү-далаш кыйгыртым — деп, Маңгыр чейзең чугаалаан. — Өрт өвүр черлерни хөмө алгаш, ам Улуг-Хемни куду бадып олулар-дыр. Хамык үүлгедигни башкы таңманың чурт-девискээринде самыын дээрбечилер эгелээн-дир. Олар Эрзин биле Самагалдайга турган Баян-Боованың¹ бүүзелерин үптөп үрөгдээн. Дээрбечи оорларның чамдызын кыдат садыгжыларның негелде-хомудалын ёзугаар тудуп хоругдааш, амбын ноянның чызаан чери Сапынай, Болдурга деп самыыннарның холдарының салааларын доңуруп шииткен-дир. Ынчалзаяк кыдат үптээр дерзии чорук соксаваан. Бистиң Бээзи кожууннуң, Дус-Даг, Бора-Шайда турар Бээжин-Бадының бүүзелери база үптөттирген. Ам Хем-Белдириңде, Туранда база Каа-Хем өрү бүүзелерни үптээн деп сураг келди. Шак ынчап өрт бистиң өдээвисче кирип олулар-дыр, дээржилер.

— Моолда чүү бооп турар ирги? — деп, Дагыр хүндү айтырган.

— Кыдат тускай күрүне болган-дыр. Ынчап кээрге, Хаван чылдың төнчүзүндө Моол Кыдаттан чарылгаш, база аңгы догуннаан күрүне апарган-дыр.

— Ана кара элдеп чүве-дир аа! — деп, Дагыр хүндү кайгап, ак чиңезин кылаңнадыр бажын чайган.

— Танды Тываның ара-албаты чону чүнү канчаар улус боор бис? — деп, Херик бошка аайын тывынмайн кайгаан орган.

— Бо Күске чылдың эгезинде Танды Тывазын эреңгейлеп чагырган, тогус одагалыг, бир черге немээн мээрең-чангы деп чергелиг, бүгүдениң даргазы амбын ноян Комбу-Доржу бодунуң хамааты кожуунунуң дүжүметтерин болгаштың Тожу, Салчак кожуунна-рының нояннары Токмит, Балчийма бүгүделерни катай-хаара олуруштуруп, башкы таңма чериниң Самагалдай кодазынга улуг чыыш кылган-дыр. Орта болган болза, Танды Тывазының канчаар догуннап, каяа авыралдап бактаап кирериниң дугайын чугаалашкан. Амбын ноян оргаш, моолдарда сарыг-кидистен өске чүве чок, орустарда пөс-таавыдан эгелээш, демир-деске чедир бар, ынчанганының ужурунда сагаан хаанның чагыргазына кирип, моон соңгаар бурунгаар көрүп алгаш, тейлеп-чалбарыырын соксагкаш, соңгаар көрүп алгаш, тейлеп-чалбарыырын бодарадып доктаатса эки-дир деп, угаадып саналдаан чүве-дир — деп, чейзең тайылбырлаан.

¹ *Баян-Боова* — Бо Янь-боу деп кыдат бүүзени тыважыдып адааны. Тай Ши Тай-фу, Бэ Чжень Ба-ду деп бүүзелерни база тывалар *Дажы-Тойбу*, *Бээжин-Бады* бүүзелери деп адап турган.

– Бис-ле мында, караңгы уургай дүвүндө күскелер дег, дуймус олурар, өске чырык өртемчей кырында хайым хайнып-ла турар чүведир аа – деп, Херик бошка кайгаан олурган.

– Ук чыыш кандыг-даа шиитпир угаап хүлээп албаан-дыр – деп, Маңгыр чейзең уламчылаан. – Ынчап кээр орта Токмит, Балчийма ийи ноян аразында авыралдап дугурушкаш, боттарының Тожу, Салчак ийи кожуунун Моолга каткаш, ооң ужурунда кожуун таңмалары чаалап ап, хүн-нояннар деп эрге-дужаалдарны тус-бүрүзүндө шаңнал-хавыяага алган бооп турар-дыр.

– Таңды Тывазы шак мынчаар тос башка баары ол бе? Хемчик унунуң Даа, Бээзи кожууннары кымны эдерип авыралдаар чүве ирги? – деп, Дагыр хүндү айтырган.

Маңгыр чейзең оон ыңай мынча деп угааткан:

– Хемчик хемниң Даа, Бээ ийи кожуунунуң тогус одагалыг деп чергелиг, бүгүдениң даргазы Буян-Бадыргы ноянга баштаткан дүжүметтери Оюн кожуунунда кыдат бүүзелерни үштеп дээрбедээн чорукту ужур-дүрүм чок самырал деп санап, мүн кожууннарда кыдат бүүзелерни ханы камгалалга ап, манчы хаанның чагыргазы моон бурунгаар-даа Таңды Тывазынга бодарап сайзыразын деп бадыткаш турар-дыр.

– Ол-даа чүүлдүг болгаш туруп турар-дыр – деп, Дагыр хүндү чөпшээрешкен.

– Чүүлдүг чүүлдүг харын – дээш, Маңгыр чейзең кажар болгаш соодур көргөн. – Кижиге болганның, самыыраан араттарның безин хилис-куруг черден эзип чип орган эьдинге бис хол дээпсивиссе чүзү канчап баарыл?

– Мең-мең, чейзең – деп, Дагыр хүндүнүң ийи карааның оду чулаландыр кыва берген, эри хайнып деткээн.

– Аас-сөс кырынга араттарны чавырып оргай бис. Ап чип алган кижиниң аксының кежи. Көргей-ле бис, Хендергеде, Шагаан-Арыгда, Чаа-Хөлде бүүзелер араттар үвү болур. Чүвениң хире байдалы ынчап барган-дыр. Далдааш таска дүжер бис.

– Шыны ол ийин. Мен база ынчаар бодап ордум.

– Ам бодап орган херээ чок, хүндү. Аьт-хөл-биле дерип хандырап мен. Бөгүн дораан хаптыңар. Бодуң баштап чорзуңза мүн боор, хүндү.

– Кайнаар углаар бис, чейзең.

– Баштай Хендергеже кагыңар. Чоок-даа, озалааш, эптиг-даа чер-дир. Ооң соонда чүвениң байдалын көргей бис. Балыг аң тудупкан ыт амдажааш, кадык аңга безин чеде халып турар апаар болдур ийин, хүндү.

– Ындыг-дыр.

– Аас-дылы бош эвес, идегелдиг кижилерден эдертип алыңар.

Маңгыр чейзең час бүрүзүндө-ле кижилерге эмдик аът, шарызын, хунажын инектерин хөлезилээрин кичээнип турган болза, ол чылын кыдат үвүнчө харамдыга берген. Демгилерин база утпаан. Олар ала-чайгаар-ла чоруп турган.

Чилбизи чеже-даа хайынза, Маңгыр чейзең кыдат үптээринге киржир аргазы чок болган. Көөр карак хөйде. Ат-алдарындан корткан. Ынчалза-даа хырны тодуг-даа бол, караа аш байнын аспаа тайбың олуруп шыдаваан.

Ондарларның Дагыр хүндү он шаа кижилерге элзедип алгаш, ол-ла кежээ Хендерге ажып чорупкан. Хүндүдөн өскө кижилерниң колдуу Маңгыр чейзеңниң аът-хөлүн мунуп алган. Күш-хүнезин база ооңуу. Мынчап кээрге, чаяан бооп-ла, хунааттынар үп болза, ооң кымның холунга кирери билдингир-дир.

Маңгыр чейзең көк бөрү-ле, ол кижилер болган кижиге бүзүрөвөс. Дагыр хүндүнүң бөлүүнгө Чудурукпайны кожуп каан.

– Айыыл адаанче холуң сукпа. Калбак даш шимчээш, холуң бастырып алзынза, бодуң үнүп чадай бээр сен. Кыдаттар база кижилер болгай, ок-боо арнып кээр магат. Кичээнип чор. Ынчалза-даа эптиг үе халас эрттирбес. Сугда балык чылгыр, ылап аспактавас болза хоржок. Кымның чүнү үптөп алганын шээжилеп аш чор – деп, оглунга чейзең катап-катап ылап чагып каан.

– Чаңгыс оглуңарны ок-боо аксынче чорудуштарыңарга кайын боор, чейзең – деп, Дагыр хүндү мулдурлап чадап каан.

– Эр кижилер кадыг-бергеге өөрөңзин – деп, Маңгыр чейзең чаңгыс чугаалап каан.

Чудурукпайның олар-биле кады чоруурун Дагыр хүндү дыкала күзевөөн. Маңгыр чейзеңниң оларга оглун чүгө кожуп турар чылдагаанын хүндү база эндевөөн. Ынчалза-даа чөрчүжөр арга чок.

Дагыр хүндү суглар чорупкан кежээ Барык унунуң ыржымы кедергей болган. Чаяан хамның дүңгүрүнүң даажы дыңналбаан. Аныяктар кожаңнажып ырлашпаан. Аъттар даваны дидиревөөн. Чаңнык дүжөр дээнде ындыг боор ийин, кезек када оран-делегей ыржым апаар.

Таптыг-ла дүн ортузу хиреде ээжи дүүрөп, чейзеңни шенектээн:

– Дыңнадың бе, дыңнадың бе?!

– Чүнү, чүнү? – дээш, черле сезиктиг Маңгыр чейзең ковайып келген.

– Боо даажы-дыр! Ой, өршээ дадайым!

Чейзең тура халааш, караңгыда идиктерин дилей берген.

Ээжи ожук адаанда хүлдү үргүлээш, дең кыпсыр деп барган.

– От чырытпа! – деп, Маңгыр чейзең ыгытпаан.

Маңгыр чейзең үнө халып кээрге, эргилей бергей ай черниң кырын үзе-тура бүлүрөттир чырыдып турган. Боо дааштааш-

кыннары хемни куду Барык-Аксынче углуг дыңналгылаан. Кожа өглерге маңнап чеде бээрге, олар база дүүрөөн турганнар.

– Шың-Хаяда ышкаш-тыр. Боо дааштаашкыннары бо чалым-нарга мырыңай чаңгыланып турду – деп, өглер ишти чугаалаан.

Шың-Хая ырак эвес, эр улустан эдертип алгаш, барып тегерип көрзе чүл? Чүү ындыг аткылажышыкын болду? Маңгыр чейзең ындыг чүректиглерниң бирээзи эвес.

Элээн болганда боо даажы чиде берген. Ол даңны атсы аалдар ишти орта удуваан.

Эртенинде Маңгыр чейзең кезек кижиге бөлүп алгаш, дүне боо даажы үнгөн Барык-Аксынче хапкан. Шың-Хаяга бар чорларда, Бел-Оруктан үш аъттыг кижиге шапкылажып орган. Сести бергеннер.

– Севзэн-Орус-ла-дыр – деп, чейзеңниң бир кижиге чугаалаан.

Ынчан харын оожургааннар.

Домогацких ийи хөлечиин эдертип алган шаап келген.

– Бо дүне бис удаан чок-тур – деп, Домогацких шаап олура-ла чугаалаан. – Хөй боо боолаан-дыр.

– Кымнар? – деп, Маңгыр чейзең айтырган.

– Бис чүү-даа билбес – деп, орус садыгжы харыылаан.

Шушту бөлүгөжип алгаш, Барык-Аксынче кирип кааннар. Бар чыдарга, Барыктын Улуг-Хемче кирген аксынын үстүндө кара хараганнар аразында хөй куштар хайынган турган. Сезиктии сүргөй.

Шапкылажып чеде бээрге, ында-мында беш аът сеги чыткылаан. Дөгөрезинге ок дегген. Эзерлерин сойбаан, чүгеннерин уштуп албаан. Байдалдын элдептии черле кончуг болган: хөй кижиге аткылашкан ышкаш, ынчалза-даа чүгө аъттарын өлүрүшкөн ужуру чүл? Дүүн кежээки суггур чаъс адаанда Барык-Аксылап хөй чылгы изи эрткен болган. Ооң чоожайын көрүп көөрге, Улуг-Хем унун өрү чоктап келген. Ол ис Барык-Аксын кешкеш, Бел-Оруктан үнгөш, чаъска бастырып чоруй чиде берген.

Маңгыр чейзең суглар чүвениң ужурун огулап чадааш, кандыг-чүү-даа болза диккеш, аът сектеринден эзер-чонак, чүген-чуларны уштуп алгаш, тарай бергеннер.

Ийиги эге

Маңгыр чейзең озалдап калган болган. Ооң аткан огу, аң халый бээрге, куруг орнунга дүшкөн. Хамык херек шагда-ла, Сүлдем ашак аалынга бичии «чызаан» тургузуп ап турар үеде-ле эгелей берген турган.

Сүлдемнер аалы Барык унунда чызаанга көжүп кээп турар хүн Маңгыр чейзеңниң Салдамда чылгычыларынга оюннарның кайгал Хаспаажык чээрби шаа кижиге эдертип алган чедип келген. Аъттары дерлиг, дүктери тутчу бергилээн. Кижилерниң хөйү чактыр боолар чүктегилээн.

Келген аалчыларны Көгел дөң кырында өөнгө эвес, оларнын күзели-биле Бажың-Чириктин Улуг-Хемче көрүнгөн кара чалымнын артында шыкка хүлээп алган. Ол оймакты кижичи болганы эскербес чер.

– Чаа, кайгалдар, мынчаар бөлдүнүп, бөлүглежип алгаш, кайы сурап, кайы чедер дээни ол ирги? – деп, Көгел айтырган.

– Бодальвыс ырак ийин. Бөлүк таанче хартыга халдай албас. Биске кижилер херек – деп, кайгал Хаспаажык кирбей кара салын суйбай тудуп чугаалаан.

– Херектиң ужун-чөвүн баштай билип ап көрзе – деп, Көгел аайынга кирген.

– Силерниң бо черниң улузу кыдаттарже халдавайн тур бе? – деп, Хаспаажык удур айтырган.

– Халдавайн турар – деп, Көгел элдепсинип чугаалаан. – Оларны үптээр дугайында чамдык кижилер чугаалажып чоруп турар-ла болду.

– Халдаашкын чок канчап үптээр боор – деп, Хаспаажык шыңгы чугаалаан.

– Ындызы ол, кайгал.

– Ол кижилер кайдал? Билир сен бе?

Кайгал Хаспаажыкты чеже-даа билир, аңаа бүзүрээр, ооң-биле шагдан тура харылзаалыг-даа чораан болза, Көгел арай тыртылып орган:

– Харын ам... Сураан дыңнаан-на мен. Ынчалза-даа...

– Чиир эъттиң чаглыгы херек, кылыр иштиң деги херек. Эге-ле ындыг аа, аалдар? – дээш, Хаспаажык өөрүнче көргөн. Олары «ындыг, ындыг» дижип, хары угда чөпшээрешкеннер. Хаспаажык оон уламчылаан: – Эрткен күзүн Танды-Уула кырынга ужурашкан соовустан бээр солун чүүлдер арбыдаан ийин. Моолдар манчы хаанның ёзу-чурумун хүлээп албайн, тускай күрүнө догуннадып алган-дыр. Чижең манчы-кыдаттарны чурт-девискээринден үндүр сывырышкан-дыр. Каш борбак бөлүк кыдаттар чүгле Улаан-Кум, Копту ынчаар арткан-дыр. Эрзинде, Самагалдай хүрээинде кыдаттар база чок. Араттар тө сывырып каапкан. Дус-Даг, Бора-Шайда кыдаттарның чамдызы Моолдун Улаан-Кум, Коптуже десе берген. Чижең садыгжы Аңгыр Луудайны өлүрүп каан сураглыг болду. Чамдык кыдаттар Буян-Бадыргы ноянның чызаанында хоргадаар чер тыш алган-дыр. Хем-Белдириниң чоок-кавызында бүүзелер база чок, араттар үрегдеп каапкан. Ам кыдат садыгжылар Чадаанының Теве-Хаяда муң-муң мал мөөңнеп алган, Хөндергей бажы-биле ажыргаш, Моол таварааш, Кыдат кириер деп турар сураг келди. Ол кымның-даа эвес, араттарның малы ышкажыл.

– Шын, шын! – деп, Хаспаажыктың өөрү оон-моон алгырышкан. – Чижең садыгжыларның малын хураар херек!

– Албан, үндүт дээш амдажып барган кулугурлар. Ам болзун! Чежеге дээр дээрбедедир бис!

– Чиижөң манчы-кыдаттарны Танды Тывазындан база үндүр сывыртаар үе келген! – деп, Хаспаажык өөрүн улам сорук киирген.

Девин арай чигзинип орган Көгелдин бодалы ам ашты берген:

– Бистиң Барык кыргызында Оңзулак деп аныяк эр бар. Кайгал-даа кижиге. Чаа-Хөлде манчы-кыдат бүүзелерин үптээр дээш чээрби шаа кижиге бүдүү бөлүп алган, дүүн чаа эзенги кырында олурду.

– Оларың арлы бербөөн бе? – деп, Хаспаажык айтырган.

– Бөгүн чорбаан, даарта болза оларың изи кургай бээр.

– Оларны бээр эккээриниң аргазы чүл? Бис чугаалажып көрөөл – деп, Көгелден Хаспаажык дилээн.

– Ажыы чүл?

– Чаа-Хөл, Шагаан-Арыг бүүзелери кай баарыл, ээлчээн манап чытсыннар. Хамык мал Хөндөргөй бажын ажа берзе, оон дедир сүрери бергедей бээр.

Көгел халып чоруткаш, Хаспаажык сугларның доктааган черинге эът-чем, паш-хымыш эккеп берген.

– Силер борта аштанып-чемненип, дыштанып алыңар. Айт-хөлүңерниң эзер-чонаан союп, серииттендириңер. Карадаваңар, кончуг коңчак чер бо, өске-башка кижиге билбес. Мен, хүн даг бажынга олургалак чорда, чедип кээр мен – дээш, Көгел аъдының саарынче дарс кылдыр кымчылааш, ыңай болган.

Көгел ажыт кире бээрге, чанында аныяк оолдан:

– Эге-ле танывадың бе, Артаакы? – деп, Хаспаажык айтырган.

– Дораан таныдым – деп, Артаакы ам-даа бичии оолдарзыг чаңы-биле алгырып, өөрүңге көөргөттине аарак чугаалаан. Ооң арын-шырайы: «Ындыг коңчуг кижиге-дир мен, чер болганда кайгал эш-өөрлүг, ындыг кижини чүге аартыктап турдуңар» деп шоглап турган ышкаш көзүлгөн. – Кайгал Көгелди көрүп каарымга, Танды-Уула кырынга олурганыбыс караамга көстү хонуп келди, акым.

– Ындыг-дыр че, арай хөлүн эргтир суугай бербө, дуңмам – деп, Хаспаажык ону чавырып каан.

Чорук кижилери аъттарының эзер-чонаан союп, Улуг-Хемден сугтаргаш, бүрүлери чаа көгөрип үнүп олурар теректер адаанга баглагылап каан. Аъш-чем кылырда, боттарының паш-хымыжын ужулбааннар. Оларын таалыңнарынга хевээрзин эзерлер чанынга белеп кылдыр салып кааннар. Көгелдин эккеп бергени бүдүн хой эъдин улуг кара пашка долдур улдуруп алганнар.

Өөрү тоттур чемненип алырга:

– Ам удуп алыр-дыр – деп, Хаспаажык чугаалаан.

Шынында олар Хаспаажыкты дарга кылдыр соңгуп-даа албааннар. Ынчалза-даа ооң-биле кым-даа сөс карышпас, ону хүндүлээр турган. Кижиге ортузу четкелек, харын-даа чолдак деп болур дурт-

сынныг, бодунга таарышкан делгем хөрөктөг, кирбей кара салдыг ол эр элдэптиг мөзүлүг кижиг: ону эң баштай-ла көргөн кижиг, назылаан ашактар-даа, оон туржук хире барык дүжүметтер безин ооң аажы-чаңынга алзып, аайынга чайгаар-ла кире берген болур. Хаспаажык – кайгал эр. Элегес, Межегейде ону танывас азы ооң сураан дыңнаваан кижиг чок. Ынчалза-даа ол оюннарның хуулгаазын маадыры эвес. Ооң кадындан Хаспаажыктың чүгле адын дыңнааш безин чамдык кижилер коргар, чашпыыр, чамдык кижилер чоргаар-ланыр, ынакшыыр турган. Ылаңгыя ол черниң аныяк өскениниң өттүнөр үлегер-майыы Хаспаажык болурга, кижилер аайын тыппайн баргылаар. Алызын ап көөр болза, шыны ол харын, чон-даа чугаалажыр. Хаспаажык дээрге кижиг эдержип ханмас эрлерниң бирээзи чораан. Херек дээр болза, ол эжинге эъдин-даа кезип бээринден чалданмас кижиг.

Часкы хун даң бажынга олургалак чорда, Көгел Салдамның Бажың-Чирикке беш аъттыг кижиг эдертип алган чедип келген. Олар аалга дүшпейн, Улуг-Хем кыдында кыйыгже кире бергеннер.

Ынчан Хаспаажыктың өөрү удуп, дыштанып алган, сугда чунуп серииттенген турган.

Хаспаажык одаг чанындан көрүп турарга, Көгел-биле кожаландыр узун болгаш шилгедек мага-боттук, хыйырак дег, кырлаң думчуктук, чээрби ажа дүже берген назылыг аныяк эр чортуп орган. Ону көргөш, Хаспаажык кайгал эр-дир деп боданган. Көгелдиң кожазы ол кижиг төрөпчизин далдырадыр тепсенмейн, кымчызын кожаңнадыр чайбайн, хөрээн үзеңнетпейн чораан. Чоржаң аът мунуп чаңчыкпаан эр-дир деп, Хаспаажык билип турган.

Аъттыг кижилер дүшкөш, одагже кылаштажып орда:

– Оңзулак деп кижим бо-ла болгай, эдертип эккелдим – деп, Көгел уткуй чоруп орган Хаспаажыкче хүлүмзүрээш, оон Оңзулакче көргөн: – Бо дээрге оюннарның кайгал Хаспаажык-тыр. Ам көржүп, чугаалажынар.

Келген кижилер-биле ийи холдап чолугушкаш:

– Кайгал, кайгал – деп, Хаспаажык катап-катап чугаалааш, Көгелче чектей аарак көрүп каан. – Эге-ле суглук чок салгылай бээр сен ийин.

Өгге-даа, чер одагга-даа чаңчыл дөмей. Хаспаажыктың өөрү халчып келгөш, келген кижилерге шай кудуп берген.

– Кайы, бо-ла силер бе? – деп, Хаспаажык шала тыртылчак айтырган. – Беш-ле борбак кижиг.

– Ам-даа келир – деп, Көгел харыылаан.

– Хөй кижиг бөлүк чоруурга, улус караанга илдигиичели кончуг боор чүве ийин – деп, Оңзулак немеп каан.

– Эге-ле чөп – деп, Хаспаажык карактарының оттарын буруладыр хүлүмзүрээш, угаан бар эр-дир кылдыр боданган.

Оңзулак Барык унундан он алды арат бөлүп алган, оларның биле Шагаан-Арыг, Чаа-Хөл бадар деп турарын чугаалаан. Хаспаажык оон-даа ыракта Чадааның Теве-Хаяже чоруурун саналдаан.

– Брак-тыр – деп, Оңзулак дораан удурланган. – Оон хөй чылгы сүрүп алгаш, Чаа-Хөл, Шагаан-Арыгга көзүлбейн эртип шыдавас бис.

– Эге-ле шыдаар бис – дээш, Хаспаажык шыгырт олурар болган.

– Үе-шаг болза аян чок дүшкүүрлүг-дүр – деп, Оңзулак айылызынып тайылбырлаан. – Хөй мал сүрер байтыгай, бо дөртөн шаа кижиниң хүндүс чорууру безин берге.

– Хүндүс хамаанчок, дүне чорууру берге – деп, Хаспаажык чугаалаан. – Ынчалза-даа бистер беш мегелиг, алды аргалыг кижилер-дир бис. Кижилер боорда, кайгал эрлер. Дүне-даа бол, үш-дөрт үстүп алгаш чоруур бис. Оон башка улус каразып каар.

Оңзулак ам-даа сестип боданган:

– Чедерин чедип алыр бис, ажырбас. Ынча мал ээн оьттап чоруур деп бодаар силер бе? Буян-Бадырғы ноян хамык ок-боолуг кижилер чыып алган, кыдаттарның бүүзелерин, эт-хөреңгизин, мал-маганын дүн-хүн чок камгалап турар деп сураг бар-дыр.

– Оон туржук Хөндергей арт кырындан бээр таңныылдар тургускулап каан-дыр. Чоннуң мындыг хайымындан корткаш, өвүр биле ары аразынга арааттарны харылзаптырбас деп турар-дыр. Адар-Төш, Сесеге арттар кырында база таңныылдар тургузуп каан чадавас – дээш, Хаспаажык улам изирнигип чугаалаан. – Ындыг бош чүректиг улус канчап Шагаан-Арыг, Чаа-Хөлдүү ышкаш улуг бүүзелерже семеп олурарыңар ол?

Оңзулак чугаазынга арай шюжожа берген:

– Мындаа-ла аьттаныр дээш, улустуң баштай үптөп эгелээринин сураан манап ор бис.

– Багыңар ол-ла болгай, дунмам – деп, Хаспаажык шын-на ажык сеткил-биле чугаалаан. – Манап орган херек чүл? Аксыңарга чаг боду кирип кээр деп бодаар силер бе?

– Ынчаарга кады чоруулуңар че – деп, Оңзулак Хаспаажыктың чүткүлүңге дүжүп бере берген.

– Брак баар дээр болзуңарза, чоруур бис – деп, Хаспаажык ам-даа туружун салбаан. – Чорбас болзуңарза, борта манап оруңар. Бурган башкы силерни кээргеп хумагалаар боор. А бис дөмей-ле чоруур бис. Эвээживиске эге-ле чалынмас бис. Орук ара эш-өөрнү тып алыр бис. Ынча малды чилби кыдат садыгжыларга бербес бис. Оода чартык-кезиин үзе сүрүп алыр бис. Араттарга үлеп бээр бис.

«Араттарга үлеп бээр бис» деп, Хаспаажыктың чугаазы Оңзулакты дыка бодандырған. Ол домактан ооң бажының ишти, ында дең кышсыпкан чүве дег, чырый берген. Оңзулак он алды кижиле биле бөлүглежип алгаш, чүгле боттарының думчуктарын

боралап, тондук пөс, чиң шай, салым таакпы үптөп аарын бодап турган болгай. Хаспаажык чүглө бодун эвес, еске араттарның дугайын база бодап турар, кижн сагыжынга кирбес чүве чугаалаар элдеп кижн болган. Барган уун база салбас, чаныш-сыныш чок. Ындыг кижн берге үеде башка сыртык-даа, холга даянгыш-даа болуп шыдаар дээрзин Оңзулактың өөрү биле берген.

– Кады чоруур бис – деп, Оңзулактың өөрү боттары-ла негеп, дилеп эгелээн.

– Чоруур болза өлгүже чарылбас – деп, Хаспаажык шыңгы чугаалаан. – Коргар кижилер орук моондаа болбазын. Борта-ла чыдып кагзын, оозу дээр.

– Бисте ындыг кижилер чок – деп, Оңзулак ам шыңгы чугаалаан.

– Эге-ле?

– Көңгүс!

– Аашкын!

– Көк дээр!..

Хаспаажык биле Оңзулак каттыржыпкан. Оюннар, кыргыстар, ондарлар, монгуштар база каттыржыпкан.

Аъттар даваны дидирээн соонда кыйыгже он шаа кижн шапкылажып кирип орган. Оларны көрүп кааш, Оңзулак хүлүмзүрүп холун булгаан.

Хаспаажык хертеш хаайлыг эрги кадыг идиктерлиг будун хере базып алган, ол чаа келген кижилерниң боттарын, аът-хөлүн шинчилеп көрүп турган. Орук узак, айыылдыг, ынчангаш хынамчалыг болур херек. Серемчиде хорамча чок.

Эрлер-даа эрлер болган. Аът-хөлү-даа шыырак. Оларның аразында мелдер аъттыг аныяк оолдан Хаспаажык карак албайн, үр-ле турган.

Бөлүк кижилер чоокшулап кээрге:

– Буян! Эге-ле сен сен бе? – деп, Хаспаажык алгырган.

– Ийе, мен-дир мен – деп, Буян чугаалааш, бижииргээн чүве дег, буттарында идиктеринче көрген.

– Кырган-ачашкылар боттары ужурашкыйлар аан деп бодадым – дээш, Көгел база хүлүмзүрөп каан.

– Хаспаажык сээң кырган-ачаң бе? – деп, Оңзулак Буяндан кайгап айтырган.

– Хирним кескен кыргам-ачам чүве.

– Эге-ле шын – деп, Хаспаажык бадыткааш, Буянның бажын суйбаан. – Хирнин кескен мээң оглум-дур.

– Ынчаарга төрөл-дөргүл апаар улус-тур бис – деп, бир-ле арат чугаалаан.

Кижилер хенертен бот-боттарынга чоогу кончуг апарган ышкаш болган.

Чырык имир дүжүп орда, үш бөлүк аъттыг кижилер Салдамнын Бажың-Чириктен уурук-сууруктап үнүпкен.

Часкы Улуг-Хем үерлеп келген. Ол эриктерин ажып, бичии-бичии ортулуктарны чава алы берген. Оруунга таварышкан озаңнарны уу-чаза чалгып, ирик чудуктарны чулгуй шаап бадырып чыткан, Улуг-Хем дажый бергенде, ооң уунга кандыг-даа моондак турбас.

Чээрбиги эге

Каш чылдарның дургузунда Семён Домогацкихтиң Барык-Аксында турлаа бүдүн суур кылдыр хуула берген. Ооң чырык соңгаларлыг, хөй өрөөлдерлиг бажыңыңга, дүрүжүп чыдып алган кара ыт ышкаш, улуг шоочалыг садыыңга, барааннар болгаш тараа шыгжаар чоон доорбаш аңмаарларыңга немей орус хөлечик кижилерниң бичии казанактары база көстүгүлөп келгилээн. Оларның чанында ооң малын кадарган тыва хөлечиктерниң самдар өглери база тургулаан. Шыкта ногаа кажалары чер-чери-биле шөйлүп чоруй баргылаан. Семис хаваннар, кызыл анай дег, тас-тас оолдарын имиледир эдерттип алган, хем эрийн дургаар ширик көптарган чоргулаар. Бажыңнар дужунда турум септерни бора-бора кастар, ак-ак өдүрөктер долган. Сиген аразында шергилер сүрген дагаалар оолдары аът-хөлге бо-ла бастырып каан чыткылаар. Суг кыдыында бедик өргөннөр шашкылааш, аар коргулчуннарлыг, чиик чекпелерлиг четкилерни шөе кургаткылап каан.

Буян Барык-Аксыңга келген дораан Домогацкихтерниң караанга багай эвес ажилдаар кижилер кылдыр көстүп эгелээн. Ооң кылынмас кылы чок болган: аът-даа ажаар, тараа-даа тарыыр, сиген-даа кезер, кыжын тудуг кылыр, бызаңнаар, дарганнаар, хаван безин ажаар.

Семён Домогацких эдипкен аксыңга ээ болур талазы-биле черле шору кижилер. Буянның малга эви багай деп, Соскарның аңаа сөглээн чугаазын ол бодап турган. Ынчангаш Семён Лукич чаа хөлечии Буянны малче чорударын бодавайн турган. Шынында, Буян мал-даа кадарып шыдаар. Ол канчап ындыг дүрген хаван, куш азырап өөрени берген деп? Албадаар болза, кылыптайн канчаар.

Эрткен күзүн Губанов биле Жуланов Абаканче мал сүрүп чорааннар. Шаг-ла болганнар. Мырыңай чай тооннугда чоруткаш, күскээр кыжын чанып келгеннер. Семён Лукич база чораан. Ол далашпаан. Малының Абакан чедер үезин маңаа манап орган. Оон хонуу чедип кээрге, буу-хаа аъттангаш, үр болбаанда мал сүрүкчүлерин мурнап чанып келген. Ол келгенде, Серафима Мокеевназын кадыннар дег кылдыр каастаптар. Оозу каш бажыңнар аразыңга

саарыгда салдап ойнаан каас-ала өдүрөк дег, сүлгүүстөп чоргулаар. Серафима Мокеевнаның чаражы-даа кончуг. Кара чаңгыс хайлыг чүвө чүл дээрге, ону көөр өске кижилер чок. Хөлөчиктерниң оон хөнү сынын, бедик хөрөөн магадап чыдар чайы кайда боор ийик. Хайыраканда садыглаан Ак-Дыдыраш, Сарыг-Дыдыраш алышкылар ында-хаая аалдап келгилээш, карактарының оттары чайнап, чилбизи хайнып, Серафима Мокеевнаны сыырыпкы дег олургулаарлар.

– Мындыг чараш алдын-доосту чежеге дээн ээн суурга кажаалаар кижичи боор сен, Семён Лукич? – деп, алышкылар айтырар.

Домогацких ашак-кадай Барык-Аксынга келгеш, өжүннеринге сыртанышкаш, кырыларындан туттунушкаш, ийи бут кырынга эвес, дөрт бут кырынга хере тепкеш, ыяк туруп алганнар. Оларны ам кым-даа Улуг-Хемче чууй идип шыдавас.

– Ам Саян сынын дедир ажыпсывысса чүл, Серафима? – деп, ашаа час келген санында айтырып турган.

Чүгө дээрге өжөшкөн ада-иезинге барып көөргөттинип болур хире кылдыр оларның хөрөңгизи көвүдөй берген. Кижиниң чилбизи чем көрүп каанда хайныр дээн ышкаш, Серафима Мокеевна ынатпас турган.

– Ам бир чыл болуптаал, Семён.

Шак ынчаар хүннүң-даарталап-ла турганнар.

Семён Домогацких чылдың Саян ажар. Мал-маганын-даа Саян-нап ажырат. Аң-өлүүн-даа Саяннап ажырат. Оларның өртөөн та кайнаар канчап турарын кым билер. Абакандан бараан эккээр. Оон база катап-ла садыглап эгелээр.

Ол 1914 чылдың дөрт айны эргиледир Таңды Тывазы Орус чуртунда каттышкан деп чугаа тарай берген. Кижилер чүүл-бүрү чугаалажып тургулаан: манчы-кыдаттарга-даа чагыртып чордувус, моолдарга-даа чагыртып чордувус, ам ак хаан канчаар чагырат чүвө ирги?

Таңды Тывазын Орус чуртунга каттыштырат дугайында ак хаанның чазаанга дилегни Хемчиктин Буян-Бадыргы болгаш өске-даа тыва ноянна база бүгү Тывага эң салдарлыг турган Чадаана хүрээзиниң Чамзы камбы суглар чоруткан. Инек чылда-ла дилеп киирген улус болган. Моол дыл кырында бижээн, таңмалар салган, хол үжүктөрүн мулдурлаан ол бижикти көргөш, 1914 чылдың апрель 17-де Таңды Тывазын Урянхай край деп ат-биле Енисейниң губернатор чериниң чагыргазына киир санаан. Ол-ла чылдың күзүнүндө Хем-Белдиринге Белоцарск деп хоорайны тудуп эгелээн.

Таңды Тывазының Орус чуртунга каттышканын дыңнап кааш, Семён Домогацких, ужуп үнөр дээн куш дег, чалгыннарын херипкен ышкаш болган. Ол бодунуң тыва хөлөчиктеринче дораан-на бир янзы көөр апарган: «Тыва хөлөчиктерниң орус кожайларга ажылдап бээри

ам албан ёзуунуң херээ-дир». Домогацких ажыл телевирин чоорту кызырып эгелээн.

Ол час черле бергезимээр болуп эрткен. Тываларныы-биле алырга, Пар чыл эки эвес чыл. Чазадыр кавыскалаан. Орта ел дүшпээн. Дээр бүргөп, чаапкын чаптап келирге-ле, кургаг хат үзе шаап кааптар. Ховулар куу доозун.

Домогацкихтиң хөлечиктери чазадыр тараа тарыыр дээш чудап калганнар. Кырган диистер дег, чүгле карактары кылаңнажыр.

Часкы тарылга арай деп доостурга, бичии чай тып алгаш, Буян аалынга чанып келген. Кежикмаалар аалы Даштыг-Кежиг адаанда биеэ-ле чазаанга орган. «Кежикмаалар аалы». Мында кандыг-даа частырыг чок. Барык унунуң чону Сүлдемнер аалы дээриниң орнунга Кежикмаалар аалы дижир апарган. Өлгөн-читкен кижиниң – Сүлдем ашактың адын кым диттип адаар боор.

Кежикмаалар аалы тараа-быдаазын база-ла Хурбе суглар-биле демнежип тургаш тарып алган. Бажыңының чанынга Соскар тараа тарып, ногаа-даа олуртуп алган.

Буян өөнчө кирип олура-ла:

– Менди-чаагай олур сен бе, авай! – деп чугаалаан. (Ол энир чылгы ояр аалынга келбээн).

Буян ынча дээш, өөнүң чыышкын баарында орган аныяк кысче көре каапкаш, арны изиш дээн. Ооң чүрээ ушта халыыр чыгыы шапкыланып, тынарынга шаптыктап келген. Херээжен кижиг көргөш, Буян кажан-даа ынчаар мөгүдөп чорбаан.

Тыныжын арай боорда таарыштырып алгаш, эки-менди-даа айтырбайн:

– Ой, эдер-дээр бо, Анай-Кара ышкажыл, танывайн баар частым ышкажыл – деп, Буян чугаалаан.

Анай-Кара хары орнунга, Буянның арнынче дорт хүлүмзүрөй каапкаш, бижииргеп куду көрнү берген. Анай-Караның ол чазык-чаагай хүлүмзүрүү Буянга сая кижиг хүлүмзүрүү ышкаш сагындырган. Ол чаңгыс хүлүмзүрүг аас-биле чугаалаан муң-даа харыдан артык болган.

Ылап-ла сен чедип келдиң бе деп айтырар дээш, Буян Анай-Караның арнынче база катап удур көөрүн оралдашкан. Ынчалза-даа ам ооң үнү үнмейн барган:

– ???

Буянның хөй айтырыгларлыг карааның уун Анай-Кара эндевээн боор, ыыт чок-даа бол, мен-дир мен деп, база ыыт чок, катап-катап харылаан:

– !!!

– Аттыг-ла изиг-дир ам бо. Хем уну өрттенир дээн эвеспе – деп, Буян чугаа тышпайн домактанган. – Хендерге ындыг эвес боор ийин, оңар.

– Хендергениң сериини аажок – деп, Анай-Кара чугаалаан. – Үргүлчү чаъс чаар. Оът-сигени-даа аажок.

– Бо часты өтүр куу доозундан өске чүнү-даа көрбөөнивис ол-дур ийин.

– Кара Хендергеден мындаа-ла ажып келген. Мынчага өгге кирип, орта изиг чем аас дивээн. Ынчангаш шай хайындырып олурдум ышкажыл, оглум – деп, Кежикмаа кадай чугааланган. – Сени энир чылын-на Севээн-Оруста ажылдай берген олчаан келбээн деп, амдыы чаа-ла Карага чугаалап олурдум. Ынчап олурумда, чедип келгениң ол-дур. Аттыг улус-ла-дыр силер, иелээ-иелээ читкилей бээр. Кара ийи чыл болгаш келгени ол-дур. Сээң бир чыл ашкап, көстүп келгениң ол-дур.

Авазы Анай-Караны анаа-ла Кара деп адаарга, Буянга чоок болгаш тааланчыы кончуг болган.

Кежикмаа кадай улуг тавакка шөйгөн быштак салгаш, шаажаң аяктарга шай куткулааш, Анай-Кара биле Буянның баарынга час доңгуу салып каан.

– Өрү кожа олуруп алгаш шайлап көрүнерем – деп, Кежикмаа кадай чугаалаан. – Бичиңерде черле чарылбас уруглар болгай силер. Иелээ кады ойнаар, тевектээр, молдурга шалбалаар, балыктаар, торлаа дузактаар, койгун боолаар... Бо-ла Караны кайгаар мен ийин, кыс уруг хирезинде даңгаар-ла аргамчы сөөртүп алган, ча-согун тудуп алган чоруур. Ам дээрге кыс болган ышкажыл.

– Ам-даа болза Караның сыдым октаары биез хевээр ыйнаан – деп, Буян авазынга улажып каан.

Ам кыс апарган кижини болгаш, бичизинде оолдар өттүнүп чораанын дыңнааш, Анай-Кара эгениксеп, хүлүмзүрүп каап-ла орган. Буян шайлыг аяан улам өрү тудуп, ооң үстүү эринин ажыр Анай-Караның чаптанчыг хүлүмзүрүүн катап-катап бүдүү көрүп-ле орган.

Кандыг-бир ийи-ле чылдың дургузунда көрбейн баар аразында Анай-Караның ынчаар чараш кылдыр өзе бергенин Буян кайгап ханмаан. Ол дээрге биеэги терезин чодалыг, шызык чаштыг, улуг болгаш астык карактарлыг, арган сарыг уруг эвес болган. Анай-Караның чаактары долуп, долбанналып, улуг карактарының асты чиде берген. Чажы чоон, эриннери кызыл. Ооң ак шырайынга капсырлаштыр улуг карактары улам кыдыраш, улам кара кылдыр көзүлгөн. Анай-Караның, сая кижинин дег, хүлүмзүрүүнге, ооң ак диштеринге Буянның чүгле караа чылчырыктаар. «Элдеп карактар аа – деп, Буян иштинде боданган. – Сарыг чаштыг кижинин карактары ындыг кара болур чүве-дир аа!»

Буянның сагыжыга улустуң ыры кире хонуп келген:

Карам уруг харын чараш,
Каттыраңнаан караа чараш.
Каттыраңнаан кара караан
Казып алып харык болза.

Уруг эжим улам чараш,
Уштулаңнаан караа чараш.
Уштулаңнаан улуг караан
Уштуп алып ура болза.

Бир чайын Буян Маңгыр чейсең оглу Чудурукпайның эдерттип алгаш чорааны оюн уруу Оңчатпааны кайгамчык чарашынып көргөн. Ам ону Анай-Карага деңнеп бодаарга, ында-ла каар. Оңчатпааның чаражы дашгында кыңгырткайнып чоруур коңгулуур ышкаш, Анай-Караның чаражы иштинден хып чоруур чула ышкаш болган. Буян Оңчатпааны күзүн үнер хүрегелдейге, Анай-Караны чайның башкы айында чап-чаа чазылган шеңне чечээнге дөмейлеп орган.

Анай-Кара биле Буян чөмнөнип алырга:

– Изиг өггө оргаш чоор силер. Даштыырган бээр кылашташпас силер бе – деп, Кежикмаа кадай чугаалаан. – Дөө Саванды, Соскар сугларга-даа киргей силер. Бо чоокта оларның өг-бажын бакылаан эвес силер.

Анай-Кара биле Буян амдыызында кым сугга-даа барбааннар. Суг кыдыынга чеде бергеннер.

Чадагай черде изиг-даа болза, Барык унунуң серини аажок. Бүгү-ле бойдус ногаарара берген. Сарыг-сарыг хөрекерлиг, эрээн шокар чалгыннарлыг, ийи бичии кушкаш талдар бажы дамчып, дүктер быжындылары ызырып алган тургулаан.

Оларны чаптап көрүп тургаш:

– Уязын тудуп эгелей бергеннер-дир, акый – деп, Анай-Кара чугаалаан.

– Ой, шынап-ла, чараштарын – деп, Буян каттышкан.

Анай-Кара хандыр боданган аянный база немээн:

– Оолдары удавас часты бээр. Эргек бажы дег дүргектерниң чараштары кончуг боор ийин, акый.

– Чараштары кончуг, Кара.

Оон ногаан бүрүлөрлиг чөкпөк тал дөзүндө улуг ээрем эринге келгеннер. Балык бар бе дээш, сугже харап көрө бергеннер. Ийи арын кожалоштыр кылаң сугга көрүнчүктелдир көстүп келген. Буян Анай-Караның карактарынче көрүпкөш, чалданы хона бергеш, карактарын өскээр апарган.

– Шагда ыңдыг чалданчак эвес кижии ийик сен, акый – деп, Анай-Кара чугаалаан.

Буян хары тышпайн баргап:

– Балыктан хойзуп эккеп берейн, дузактаар сен бе, Кара – деп будалдырган.

Анай-Кара хүлүмзүрей аарак каттырган:

– Ам ынчап болбас, акый.

– Кыс апарган кижиге ынчанмай канчаар.

– Чиирбейлер үнүп келген, анай-хаактар бажы четчи берген, чаражын, акый.

– Шагда эң баштай маңаа көжүп келгениңерде, тараан чер илииртээр дээш, кезип каан талдар бажында анай-хаактар көргөш, дыка-ла хомудаан сен але, Кара.

– Ам-даа хомудаар мен, акый. Чаш-ла хаакты кеспе-кеспе, сагланнадыр кеспе-кеспе – дээш, Анай-Кара эрикти куду кылаштап бадышкан.

Буян ону мурнаарын оралдашпайн, ооң соондан боданып, аныяк кыстың дурт-сынын магадап кылаштап орган: «Анай-Кара чоокта чаа-ла тевек теп, дүүрге-биле койгун боолап маңнап туржук. Кижиге биле артында, оолдар дег, «аал» джип чугаалажыр уруг болгай. Ооң кыс кылдыр өзе бергени ол-ла-дыр аа!»

Анай-Караның соондан ынчаар кылаштап чоруурга, Буянга тааланчыг болган. Ол хевээр чер-дээр кыдынче-даа үндүр кылашта дизе, Буян чүрексинмес ийик.

Анай-Караның бөдүүн, көк өңнүг даалымба шыва тону ооң мага-бодунга кончуг таарышкан. Чинге кызыл кур-биле белин чингеледир куржанып алган. Чоон сарыг чажында чаңгыс-даа манчак, чавага чок. Анаа-ла чаңгыс бут кылдыр өрүп алган. Артык кангырааштар, хөлүн эрттир каас-коя хеп чокта, аныяк кыстың чаражы улам харын көскү болган. Куюм эвес, дүлгээзин чок, чымааргай.

Ол-ла кылаштажып чорааш, иелээ Анай-Караның ачазының өөнге келгеннер. Хүрбе ашак та кайнаар чоруй барды ыйнаан, өөнде чок болган.

Анай-Кара шай хайындырып, чем салган. Буян кажан-даа ындыг чаагай шай ижип чорбаан. Хөөрежип шаг болганнар. Бичии шаанда ойнап чоранындан өске чүнү-даа чугаалашпааннар.

Шала кежээликтей чыраа доруг аътгыг Чудурукпай чындыңнадып келген. Байыр-наадымга баар дээн кижиге дег, каастанып каапкан: торгу тоннуг, мөңгүн оттук-бижектиг.

Чугаа-соот үндүрерин Чудурукпай дыка-ла оралдашкан. Чечээр-геп шаг болган. Оон чүү-даа үнмээн. Буян чугаа өөскүдерин бодаван. Анай-Кара Чудурукпайга шай кудуп, чем салып бергеш, аалчыдан өскээр, дөрже көрнүп алгаш, ыт чок даарангаш олурупкан.

Чудурукпай мырыңай имиртинцей бергенде чанган. Буян база өгден үнмээн. Шыгырт олурупкан.

– Чудурукпайның чүге чорааны ол ирги? – деп, Буян оваарым-чалыг айтырган.

– Ой та – деп, Анай-Кара кайтыктыр харыылаан. – Бо багай өгдө хап-даңзасын, оттук-бижээн адып каапкан кижиге дег, мен келгеним соонда хүннүң кээр апарды. Эжик калбаңнаткан.

– Чүнү чугаалаар кижиге-дир ынчаш, Кара? .

– Чүнү-даа чугаалавас, эрнин эңгин тепкен, аксын адан тепкен дег, анаа-ла олуруп-олуруп чанып-ла турар.

– Сени көрүп ап турары ол ыйнаан, Кара.

Анай-Кара хенертен тура халааш, ине-чүскүүн шыгжай берген:

– Мени чүге кайгаары ол, тоол шагда Өскүс-оолдун алдын даңгыназы эвес мен.

– Баштакандым, Кара.

Даартазында Буян Барык-Аксынга орайтап чеде берген. Семён Домогацких хорадап-даа хөлчөк:

– Чалгаарап эгелей бердиң бе, ядараан кулугур. Ажылдан былдаарының орнунга, Соскар акың дег, чана бер. Оозу-ла дээр турган боор.

– Ам ынчанмас мен, Севээн Лукич.

– Көрдүң бе, Буян, сөөлгү катап чугаалап кааным ол эвеспе.

«Севээн-Орус эки кижиге. Мени котпактап турары ол-дур» деп, Буян иштинде боданган.

Аалдар чайлаглап үнө берген. Буян оон ыңай Анай-Карага ужуражып шыдаван. Сагыжы-ла сагыш эвес.

Оон үр болбайн чорда, чап-чаа өгленген Саша Губанов биле Ваня Жулановту дайынче хавырып апарган. Бичии казанакка Буян дың кара чааскаан артып калган. Бажыңга турган, шаңгыр кызырак-кат дег, ногаан карактарлыг бора диис безин чиде маңнай берген. Күскелерниң дүне маңнажырынга Буян удуп чадап турган. Ооң чүрээ өскүссүрөп калган.

Ынчан, чаян бооп, Домогацких Буянны Чээнекче хөмүр өжүртүп үндүрүпкен. Ол чайын Семён Лукич шанак эгбээн, чыдыг-кара хайындырбаан. Чүге дээрге сиген-ширбиинч үнмөс, дүжүт болбас деп чүвө частан-на билдине берген. Кандаашкын болган. Кыжын ыңай-бээр сөөртүр тараа-сиген бар эвес, Домогацкихке артык ажылдың херээ чок.

Чээнекке хөмүр өжүрүп тургаш, Буян Алды-Сугда аалынга болгаш Хүрбе сугга үргүлчү барып, Анай-Кара-биле ужуражып турган.

Чээнектин оът-сигени куурартып кадып калган. Чаъс чагбастаан. Изии дээрге, тараа хоорган өг ишти-биле демей. Тааннар безин кагый берген, аастарын ажып алган ужуп чоруур. Шерги дээрге дүк-түмөн, кижиге кылаштаарга, чер-чери-биле көжүп турар.

Ол чайын Каѣк биле Чээнек аразынга халдыр дээш, Чудурукпай аѣдының чонаан кургатпаан. Буян Анай-Карага ужуражып келиргеле, Чудурукпай шагда-ла өгде олулар. Буян муңчулуп, муңгараар дээш, черле орта ажылдап чадап каан. Чудурукпайны сактып кээргеле, холдары салдына бээр. Анай-Караже чоруптар. Ол кээрге, Чудурукпай ында олар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «*Кыдат цптээни*» деп билишкенини төөгү ёзугаар шын тайылбырланар.

2. 1914 чылда Тыва биле Россияның төөгүзүнде чүү болганыл? Ону ядылар болгаш байлар тус-тузунда канчаар хүлээп алганыл?

3. Буян биле Анай-Караның харылзаазының хөгжүлдезин хайгаараңар. Ону чогаалчы кайы хире топтуг, эптиг, билдилиг көргүскенил?

КЫЗЫЛ ТОМ

БИРГИ НОМ

Он бешки эге

Во удаада Серафима Мокеевна ашаандан угаанныг болган.

– Ам черле Саян артынче чанып органывыс дээр боор, Семён – деп, ол чугаалаан. – Бут кырынга туруп алдывыс. Ам ада-иевиске көөргеттиниң болур бис. Оон туржук хире барык кожайларга элекшеек-даа көргүзүп болур апарган-дыр бис.

– Кижиниң чем чиир хөөнү чемненип орган үеде кирер деп, орус улус чугаалажыр. Семён Лукичينيң аас-сөзү-даа, бүткен бүдүжү-даа ол домакка эптеш болган.

– Мындыг таварылгада урянхайларда кончуг эки үлегер бар – деп, Семён Лукич базырып каан. – Далашкан сээк сүтке дүжер.

Серафима Мокеевна чараш карактарын имирерткеш, чаза-ла катгырып каан:

– Бис кайын сүтке дүже бээр бис. Енисейге болза ужул ыйнаан.

– Енисейге бистиң дүжүп өлүрүвүс элек – деп, Семён Лукичينيң үнү хедер, харын-даа доңгун дыңналган. – Ам-даа элек. Бистиң бо хөреңгивис дээрге ана хей чүве ышкажыл, Сима.

– Чуртувусче чана бергеш, анаа олулар эвес бис, Семён. Урянхайлар дег хөреңгивис быжып, хойтпаавыс тиккей бис.

– Чок, Сима. Орта баарывыска улуг балыктар бисти анаа-ла бүдүнге сырыптар. Оларга сыртпас төлээде, аңгы хөөлбекте бичии байлаңнар аразынга эки өзүп алыр херек. Ынчан сени улуг балык сыра албас, харын бодуң ону сырыптып болур сен.

Урянхай крайның комиссарының эдээнден туттунупкаш, Барык-Аксында ыжык кыйыгга дунчулап алгаш, Домогацких ашак-кадай ынчаар «хүннүң даарталап» орда, тываларның Улу чылы эрте берген. Ийе, ылап-ла, ындыг. Урянхайларның сеткил-сагыжын чаалап алып дээш, Семён Лукичинин ук черниң аажы-чаңын сагыксаары бүгүдеге билдингир. Шаг-үени безин тыва ёзу-биле адаксаар, санаксаар.

Домогацких ынчаар чүткүдүп чорда, Танды-Тывазы орус күрүнеге каттышкан соонда, өртег-үнени-даа, шаг-үени-даа орустап санаарга эптиг-дир дээрзин тываларның иштинде чамдык кижилер база биле берген. Ынчангаш олар чаа үнүп келген чылды Чылан чыл дивейн, 1917 чыл деп турганнар.

1917 чыл эгезинден тура-ла арай хөлзээзинниг, хайымныг чыл болган. Элдеп-эзин чугаалар-ла хөй. Олар Саян ындындан ажып кээп турган. Саян дээрге оран-делегейниң кыды-дыр, ооң ындында чер-даа чок, кижилер-даа чок дээр чугаа-соотту Сибирьге бо-ла дыңнап болур турду. Ам Саян артында Танды-Тывазы деп чурт-даа бар, ында кижилер-даа бар дээрзинге кым-даа чигзинмес апарган. Оон туржук ында кижилер Саян ындындан кээп турар «Ленин», «большевиктер» деп сөстөрни безин дыңнап турганнар.

Домогацкихтер сести бергеннер. Өре-ширезин бүдүү негеп, шимчээр-шимчевес хөрөңгизин бөлүп эгелээннер. Хар-чам эрип, орук-чирик үне бээрге, ам черле хөделбес болза хоржок дишкеннер.

Ынчаар кованайнып олурда, Домогацкихтерни шаг-үе манаваан. Апрель айның эге хүннериниң бирээзинде элдептиг-даа, коргунчуг-даа, кижилер бүзүрээр арга чок медээ дыңналып келген: Петроградта революция үнген, хаан чазак дүшкен!

Ол мырыңай-ла «дидир-дидир!» эвес болган. Ол медээ харында озалдап дыңналып келгени илерээн.

Херек кырында Орус чуртунга буржуаз-демократтыг революция Петроградка февраль айда-ла тирилээн. Хаан чазакты дүжүргөн. Ол медээ Белоцарскиге марттың эгезинде дыңналып келген. Хаан чазактың талалакчылары болур Урянхай крайның В. Ю. Григорьев баштаан өрге-чагыргада кижилери ол медээни дүргөн тарадырындан корткаш, кожууннар чызааннарынга безин бүдүн ай озалдадып дыңнатканнар.

Дээргилерниң ол далаш чок аажызы амыдырал хөгжүлдезиниң оруун дуй чыдып шыдаваан. «Ак хаан дүшкен», «Мыкыылай хаан дүшкен» деп чугаалар кайда-чүде хонаштарда чыткан араттарның кулаанга безин четкилей берген.

Орук-чирик үнерге, чилигленип алган черинден дүргөн-не ырап чоруурун кичээп орган Домогацкихтер ам баш углаар чер тышпайн барганнар. Ам чүү болур эвес дээш манагзынып олурупканнар.

Ол аразында медээлер удаа-дараа дыңналып-ла турган. Бирээзиниң ужурун билип ап чыткалакта өскези чедип кээр. Домогацкихтер ээдерээр чыгыы апарганнар.

Удатпаанда Петроградта Түр чазак Урянхай крайда А. А. Турчанинов деп чаа комиссарны томуйлаан деп медээ келген. Домогацкихтер ам мырыңай агаргылап калган. Дээрги Григорьевти холга киирип алыр дээш эвээш эвес шүүдел үндүргөннер. Ол чарыгдалды амыдыралдың хады үрүп каан сыңый дег ширбиң аппаратан. Ол Турчанинов дээр комиссары та кандыг кижиге?

Түр чазактың комиссарының ап чоруткан хемчеглери хаан чазактың изин чандыр баспаан. Урянхай край дарлал адаанда човууртавышаан.

Семён Домогацких ам бир хозадыр тынып алган. Дээрги Турчанинов-биле холбажып алырының аргазы чүл?

Бо хайымныг үеде тыва нояннар сүргүн үезинде шөө-бөрүлөр дег эң идепкейжип турганнар. Оларны араттарның салым-чолу эвес, эрге-чагырганың чилбизи ынчаар дүүреди берген. Олар шупту-ла орус ажылчын аңгының тыва араттарга революсчу салдарындан коргуп турганнар.

Тожунуң Токмит ноян, Чадаананың Үстүү хүрээзиниң Дактан камбы суглары Таңды-Тываны феодалдыг Моолга кадар күзелин илереткеннер. Олар-биле үн алчып, шагда Копту дайынынга тываларны «баштап» турган Чалганза дээр моол лама тываларны богда-кегээнге чагыртыр ужурлуг деп санаан. Даа кожуунунуң хүн нояны Буян-Бадыргы ам мырыңай кыдаттар-биле чажыт харылзаа туда берген. Салчактарның, маады-чоодуларның чагырыкчылары, Бээзи кожуунунуң Чымба бээзизи орус чуртунче көрнүп турган.

Бижик-билиң чок, караңгы бүдүүлүк араттар Орус чуртунда революстуг болуушкуннарның ужур-дуказын эки билбейн, бо бүгү херекке идепкейлиг киришпээн. Ынчалза-даа оларны оттуруптар кызыл чалбыыш өөскүп үнеринге чыгап келген турган.

Түр чазактың комиссары Турчаниновтуң сураа-биле хозадыр тынып алза-даа, Домогацкихтерниң бажының кырында кызыл чаңнык астына берген турган. Ол 1917 чылдың чайынында эвес, күзүнүндө дүшкөн. Мырыңай орай күзүн, хар чаапканда. Ындыг чаңнык күзүн база дүжер дээрзин Орус чуртунда чүгле большевиктер дээр кижилер билип турганнар.

1917 чылдың күзүнүндө Октябрьның социалистиг Улуг революциязы тиилээн деп кызыл медээ бүгү Таңды-Тывазынга чаңнык дег дыңналган.

Домогацкихтер ол хевээр оңгарылбааннар, кудургайлапканнар. Чүгле олар эвес. Бүгү дарлакчы делегей чиндиреп калган.

Дарлаткан кижилерниң күжү-биле байып алган Домогацких ашак-кадай бажыңыга хоруй берген. Көк хүндүс безин иштинден тыртыыштанып алгаш олурар. Дааш бүрүзүндөн коргар. Кыжын безин чаңнык дүжер деп чүвени биле берген.

— Сээң бурууң — деп, Семён Лукич хире-хире болгаш-ла, кадайын чектеп орган. — Ээн тайгага сөөгүвүс салырывыс ол-дур.

– Бодуң бурууң – деп, Серафима Мокеевна удурланган. – Моон үнүп чоруул деп чоокта чаа-ла чугааладым чоп?

– А мен дээрге сээң мурнунда шагда-ла угаадың турдум чоп, Мокеевна.

– Енисейге дүжүп өлүрүвүс элек дээн кижжи кым ийик, Лукич? Сакты-дыр сен бе?

Ашак-кадай тыртыгыштыг бажыңга чүгле маргыжып орап апарганнар. Хамык эт-хөреңги, алдын-мөңгүн хааржактарда белен. Чоруур дээрге чүгле уу билдинмес, буттар бастынмас. Азы чаалажыр, өлүржүр бе? Кымнар-биле? Айтып бээр кижжи чок.

Петроградка дүшкөн кызыл чаңныктың кызыл хөрлээзи өктереп барган. Бүгү эрге-чагырга Советтерниң нүүрүндө ажылчы кижилерниң холунда келген.

1918 чылдың чазынында Урянхай крайда Совет эрге-чагырга тургустунган деп кызыл медээ тарай берген. Түр чазактың комиссары Турчаниновту Ус суурже шөлүп чорудупкан.

Домогацкихтерниң сөөлгү идегели шак ынчаар кудургайлап чоруй барган. Ашак-кадай баштарын халайтыпкан. Совет эрге-чагырга оларның Барык-Аксында кыйыгда кыстына берген бажыңының эжиин соктаар чыгыы кыннып келген. Оон чаңгыс-ла өртөөл черде – Шагаан-Арыгда суур Совети база турупкан.

1918 чылда эрте-бурунгу Сибирь хөйүнү көргөн. Даштыкы эжелекчи шериглерниң дагалыг идиктериниң даажын-даа дыңнаан. Владивостокка япон, англи шериглер кээп дүжүртүнгөн. Ооң соон дарый Ыраккы Чөөн чүккө америк шериглер база кирип келген. Сибирьниң демир-орук шугумунга чехословак корпус база үймээн үндүргөн.

Сибирьге Совет эрге-чагырганың органнары узуткаттынып, эсерлер, меньшевиктер баштаан контрреволюстуг «чазактар» чаъс соонда мөөгүлөр дег тургустунуп эгелээн. Эң улуг, курттуг «мөөгү» Омскиге үнүп келген – адмирал Колчак хардаачалаан Сибирьниң ак гвардейжи «чазаа» тургустунган. Контрреволюция Саянче чоокшулап орган.

Минусинскиге, Уска Совет эрге-чагырга дүшкөн. Устан Таңды-Тывазынче ак гвардейжи бөлүк прапорщик Скорняковка баштаткаш үнүшкөн. Аңаа Бии-Хемниң контрреволюстуг идегеттери чыпшына берген. Олар Белоцарскиже углапкан. Ол-ла үеде Мелегинниң дээрбечи бөлүү Каа-Хемден куду бадыпкан. Ийи таладан кыскаштап келген дээрбечилерге Белоцарскиге турган эвээш кижилиг кызыл гвардейжилер күш четпээн. Ооң-биле Урянхай крайга үш ай бичииле ажыг үе дургузунда турган Совет эрге-чагырга дүжүрткөн.

Түр чазактың комиссары турган Турчанинов ам Омск хоорайда Сибирь чазааның бүрүн эргелиг төлээзи болуп катап ээп келген.

Домогацких ам-на бүгү дурт-сыны-биле тура халаан.

1912 чылда Копту дайынынче улус аъттанганының сөөлүндө ындыг хөлзээзин Барык унунга турбаан. Чугаалар дээрге чүүл-бүрү, эгезинде ооң ужу-бажын кижиге билип алыры берге турган: «Орус чуртунда хувискаал өөскээн, Леней деп кижиге баштап үнген дидир», «Орус чурту ийи чарылган, бирээзин кызылдар дээр, өске чартыын актар дээр, кызылдары актарны тиилээн дидир», «Мыкыылай хаан хамык дүжүметтери-биле кады дүжүрткен, ам ядыылар эрге-чагырганы хунаап алган дидир», «Таңды-Тывазынгга база хувискаал өөскүүр, эрий-шаагайны чок кылыр, дүжүметтерни дүжүрер, ядыылар тергийдээр үе келген дидир...»

Барык унунуң Маңгыр чейзең баштаан каш борбак дүжүметтери чыпшыйгылай бергилээн. Мурнунда болза олардан эрткен чүве чок турган болгай, кыры-биле чүгле куш ужу эртер.

Маңгыр чейзең биле Херик чейзеңниң аразында дүрбүүшкүнү бо бүгүнүң дайлымы-биле чымчай хона берген. Дүжүметтерниң эрге-чагыргазы турар бе, турбас бе деп изиг чугаа чоруп турда, олар боттарының аразында чиңзе хунаажыр чай тыппайн барганнар. Харын үргүлчү сүмележир апарганнар.

— Ам чогуум кымче көрнүр, кымга чагыртыр улус бис? — деп, бир катап Херик чейзең Маңгыр чейзеңден айтырган. — Орустарга бе? Кыдаттарга бе? Моолдарга бе?

Орта Маңгыр чейзең огулуг хары бериптер шаа чок болган:

— Өске нояннар кыдаттар, моолдар дээш-даа курайлап олургайлар аан. Бистиң Чымба бээзи орустардан чарылбас бис дээн-дир. Ону эдерер бис ыйнаан.

Херик чейзең кайгай берген:

— Орус чуртун кызылдар чагыра берген-дир. Ол кызылдар дээр кижилер ядыыларның талазында чүве дижик. Ынчаарга ам, чейзең, ядыыларны эдерер бис бе?

Маңгыр чейзең буга мойну дег мөң чушкуузун дырбаан:

— Ядыыларны чүге эдерер улус бис? Кызылдар дээрге түр када дүймөп турар улус-тур ийин. Саян ындында Колчак деп кижиге чаа чазак тургузуп, эрги ёзуну катап эгиткен-дир. Ак хаан база катап ширээзинге кээр. Дыңнаваан сен бе, Хем-Белдиринде кызылдарны база дүжүрүп каапкан болгай. Мындыг дүшкүүрлүг үеде чейзең кижиге караа көскү, кулаа дыгыжы орап болгай аан.

Хирезин бодап көөрге, дарлакчылар дарлакчылар аайы-биле бөлүгөжип турган. Олурган салын Улуг-Хемниң чалгыы чаза шавар деп баарга, хууда амы-тынын бодаар кижиге кайда боор.

Ядыыларның иштинден мөгүдөөн кижиге чок. Араттар улам кулак салчып, улам дуюкаа чугаалажып, бир-ле чүвени манап турган:

чогум чаңнык боду ыракта, Орус чуртунда дүжүпкен, оон кызыл чалбыыш хөрлээлеп үнер эвеспе.

Бо шаг бодараан, чаа шаг чазараан деп, аалдар кезип чоруур, ак салдыг Чазарадыр ирейниң домактаныры дам барган. Элдеп ирей, ооң чугааланыш чоруур чүвезиниң уг-шиин соонда бодап көөрге, шын болур.

Дорту-биле чугаалаарга, Таңды-Тывазының салым-чолу ынчан чиге хылдың кырынга, чидиг бижектиң бизинге турган. Таңды-Тывазын кым сыырыштарыл?

Кыдат эжелекчилер белен турган. Олар Таңды-Тывазынче шураарынга тепкииш кылдыр Моолдуң Копту кодазын шилип алган.

Ол үеде Урянхай херектериниң талазы-биле Кыдат республиканың тускай комиссары деп томуйлалды апкан Ян Ши-чао чанчын бүгү Таңды-Тывазын ынчан Кыдатка каттыштырар дээш оралдажып турган. Даа кожууннуң Буян-Бадырғы ноянынче мындыг дужаалды дамчыдып четтигипкен (борга кыдаттарның шуут-ла дужаап эгелей бергенин демдеглеп каалы):

«Улаг-биле чоруур камгалакчы шериглеримге үдеткеш, 1918 чылдың декабрь 18-те Урянхайже аъттаныштар деп шийтпирледим. Оруктарга өргээлдерни тургузуп, өглерни тип, аъттарны белеткеп, Урянхайга чеде бээримниң мурнуу чарыында меңээ чуртталга бажыңын база эргелел чери турар болгаш шериглер чыгтырар бажыңнарны белеткеп каарын дужаадым.

Бирги ээлчегде негеттинер чүүлдер болза: пулемёттар чүдүрер 12 аът, аыш-чем чүдүрер 15 аът, эргелелдиң эт-херекселин чүдүрер 8 аът, 12 өг, 28 улаачы, 8 аъттыг кижиге, 6 эзерлиг артык аът, 1 дүжүмет, 8 кадарчы;

ийиги ээлчегде негеттинер чүүлдер: чүэк чүдүрер 24 аът, 12 өг, 30 улаачы, 6 эзерлиг артык аът, 8 кадарчы;

үшкү ээлчегде негеттинер чүүлдер: 12 чүэк аъды, 6 өг, 12 улаачы, 8 аъттыг кижиге, 4 кадарчы».

Таңды Тывазын Кыдатка шуут чагыртыр дээн сорулгазын күүседир дээш Ян Ши-чао чүге-даа илдиклээн. Ол 1918 чылдың күзүнүнде-ле Таңды-Тывазының мурнуу сумуларынга 150 кижилиг шерии-биле кирип келген. Ян Ши-чао 1919 чылдың чазынында Хөндергейлеп ашкан, шерииниң бир кезин Чадаананың үстүү хүрээзинге, оон артканын Шагаан-Арыгның Даг-Ужунга паараңнадып алган.

Боттары Кыдатка сыыртып алган турган хирезинде моол феодалдар Таңды-Тывазын сыыраарынга база белен турган. Олар тывалар биле моолдарның чаңгыс шажын-чүдүлгелиин ажыглааш, бир аймак кылып алырын оралдажып, Таңды-Тывазынга сарыг шажынны нептередирин суртаалдап турганнар.

Кыдат эжелекчилер-биле деңге моол феодалдарның 300 кижилит шерии Таңды-Тывазының мурнуу кожууннарынга тываларны «дүржөк дерзии чоруктан» камгалаар сорулгаже кирип келген. Ону Копту дайынының маадыры, тываларның таныш өңнүү Хатон-Батор Максаржаб баштап чораан.

Таңды-Тывазынга Колчактың талалакчылары оон-даа ырак барып дүшкеннер. Оларның аразында Чамзы камбы кымга-даа аштырбаан.

Таңды-Тывазы чогуум кымның хоргадаалынга турар чүвөл деп айтырыгны монгуштарның Чамзы камбы биле кууларларның Дактаң камбы Аът чылдың (1918 чылдың) чайынында Сүт-Хөлдүң Кызаа-Шыгында ондарларның Сүрүң чагырыкчызының өргээзинге олбук-кудус кырынга хөлестеп олуруп алгаш чугаалашканнар. Ийи камбы канчыыр, данчыыр деп судурларны ажып, Таңды-Тывазының төөгүзүн үе-дүштен бээр коптарып көргөннер.

Чамзы камбы канчыыр судурун ашкаш:

– Кажан-даа орус тиилээр. Оруска чүдүүр херек – дээн. Дактаң камбы данчыыр судурун ашкаш:

– Өгбе-төөгүвүстен шараин шажынның улус-тур бис. Кыдатка чагыртыр бис – дээн.

Ийи лама дугуржуп чадап каан. Боттарының азаан аксын, сорулдаан соруун чедип алып дээш, Дактаң камбы Улуг-Хүрээже кирип каан, Чамзы камбы Омскиже чоруп каан.

Чамзы камбы орукка эки белеткенген. Дузалакчылар кылдыр Чадаананың үстүү хүрээзиниң ламазы Улуг-Хемниң Хайыракан чурттуг Ондар Чамыяңны, Чадаананың алды хүрээзиниң дарга-хелиңи Манчүрек чурттуг Ооржак Лопсаңны база ол-бо айбыга ажыглаары-биле хуурактарның эң кашпагайы Хомушку Күнзеңни шавы кылып алган.

Орукка Чамзы камбы бүгү дүрүмнү сагып чораан. Кожунда сарыг туктуг, холунда чуур эрегелиг. Үш хонуп чорааш, Хем-Белдиринге чеде бээрге, Колчактың төлээзи Турчанинов уткуп алган. Аңаа база үш хонгаш, Улуг-Хемни куду сал-биле бадыпкан. Турчанинов Чамзы камбыга моол дылды, моол бижикти билир Самойлов, Шуров деп ийи хелемечи база кожуп берген.

Улуг салдың кырынга шупту 20 хире кижичораан. Шупту орустар. Орукту улуг салдыг орус сугжу кижичораан. Минусинскиден ыңай «Сибиряк» деп пароходка олурупканнар.

Красноярскиге баарга, Чамзы камбыны демир-орук манап турган. Ынчан херек ужурунда Колчакка чедер дээн кижини Сибирьге кым-даа тутпас турган.

Чамзы камбының шавылары база ийи хелемечизи бүдүн вагон ээлеп чорааннар. Хүндүзү-даа улуг.

Омскиге оларны Сибирьде Колчактың чазааның төлээлекчилери уткуп алган.

— Орус чуртунуң Европа кезии шупту кыза берген, чүгле Омск ак хевээр арткан деп, аңаа улус чугаалашканын Чамзы камбыга хелемечилери очулдуруп берген.

Бүгү Сибирьниң чагырыкчызы Колчак-биле ужуражыры ындыг белен эвес херек болган. Дөрт-беш хондур манаан. Чамзы камбы шылагзынып, хейде-ле шавыларын чаңчаарына өйлежип калган.

Адак соонда элчи бо келген. Колчак чиик кара машина чорудупкан болган. Чамзы камбы чүгле чаңгыс Самойловту эдертип алган. Өскелери аалчылар бажыңыңга артып калган.

Ынчан күс турган. Каш хондур улаштыр чаъс чагган. Хоорайның чударанчыг болгаш богу кончуг. Кудумчунуң ийи талазында олурткулаан тарамык теректерниң бүрүлерин хат черде дүжүр шаап каапкан. Улуг, каът-каът бажыңнарның аразында черде чыдыгыр, хирлиг болгаш бузук соңгаларлыг казанактар база арбын. Ынчалзадаа улуг хоорайлар көрүп чорбаан кижиге хоорай-ла болган.

Сибирь чазааның бажыңыңга кирип кээрге, ары хөлчок болган. Чамзы камбы дегийт-ле бодунуң идиинче көрген. Турчаниновтуң кедирип каан савыя сапыктары ажырбас болган.

Чамзы камбыны элчи кижиге столунуң кырында хөй-ле телефонуг өрээлге чымчак сандай кырынга олуртуп кааш, боду ынаар база бир эжикти ажыдып кире берген. Оон элээн болганда кирерин чалааш, элчи боду чоруй барган.

Ханаларында чуруктар аскылаан, чыжыр алдын-биле каастап каан хөй сайгылгааннарлыг кедергей улуг өрээлге Чамзы камбы кирип келген. Ынаар, өрээлдиң ырак дөрүндө, стол артында эгиннеринде алдын погоннарлыг, дас кара өңүг шериг хептиг кижиге орган. Өрээлдиң улуундан ол кижиге хензиг кылдыр көзүлгөн.

Чамзы камбыны көрүп каан дораан ол кижиге тургаш, мурнунда-ла таныш чораан ышкаш, аажок хүлүмзүрүп кылаштап орган.

Колчактың сураан Чамзы камбы дыңнаан. Далай шерииниң чанчыны кижиге дишкен болгай. Ынчангаш Колчакты Чамзы камбы суг кырынга чоруур хемеге таарышкан, чолдак кижиге деп бодап чораан. Херек кырында ындыг эвес болган. Сибирь чазааның баштыңының буттары кедергей узун кылдыр көзүлгөн. Чамзы камбы кара хептиг Колчакты көөрге, Чадаананың шыгында доңгаңнаан шывар даяктыг кара-дуруя сагышка кирген. Ындыг кижиге аъттыг шеригге база таарышпас-тыр, тыва аът суг мунар болза, узун буттары черге сөөртүне бергей деп, Чамзы камбы боданып четтиккен. Ыа аразында Колчак бо келген.

Чамзы камбы хелемечизинде тутсуп алган ак кадаан дүвү-далаш-биле алгаш, Колчакче сөгөдей аарак ийи холдап сунган:

– Биче буурай таңды-тыва улусту бодунуң хоргадалынга алып боор деп изиг идегел-биле Мындаагыларга бараан бооп келдивис.

Самойлов очулдуруп берген.

Тываларның чаңчылын улус баш удур чугаалап берди ыйнаан, Колчак ак кадакты база ийи холдап алгаш, Чамзы камбыны столунуң баарында чымчак сандайга олуртуп алган. Чүлүп каан дөңгүр баштыг лама ынаар барык-ла хөрөөнге чедир дүже берген. Ооң дужунга Самойлов олуруп алган.

Колчакты Чамзы камбы шериг чурумнуг, доң ыяш дег кижиге деп бодаан. Ындыг эвес болган. Сибирьниң чагырыкчызы Урянхай крайны сонуургап, орук-суур канчаар келгенин айтырган. Чамзы камбы таалап, эрегезин чууп, улуг-эргээн борбандып-ла орган.

Ынчан Колчактың ийи адъютантызы кирип келген. Колдуктарында кызыл папкаларлыг, алдыннап даараан шериг хептерлиг, ээжектеринде мөңгүн шпораларлыг, бичии-ле шимчээрге, олары кыңгырткайнып тургулаан. Аныяк-чалы, чараш эрлер Колчактың мурнунга сывырып каан хола дег, шыгаап каан согун дег туруп алганнар.

Адъютантылар папкаларын ашкап, ээлчештир илеткеп эгелээн. Колчак оларны кылыктанып дыңнаан. Чамдык черлерге кышкырадаа каггылаптар. Ооң демги хүлүмзүрүг долган саргыл карактары өскерлип, от-көс дег килең чашканнап турган.

Орус чуртунда дайын чоруп турарын Чамзы камбы билер. Ынчангаш Колчактың байдалы ындыг-ла эки эвес дээрзи илдең болган.

Адъютантылары үне берген дораан Колчактың арны хөглүг кылдыр хуула берген. Чамзы камбыже хүлүмзүрүп көргөн.

Удатпаанда хөделдер кожазында бир стол кырынга эңмежок чем делгепкен. Эътти тыва ёзу-биле анаа дүлүп каан. Сүттүг сарыг шай база бар. Арага база ишкеннер. Урянхайларның чаңчылын ынчаар билгеннер боор, эъттиң дузу чок, а шайның дузу оо-хоран-биле демей болган. Ам канчаар, хүндүлээрге хүл пактаар джи бээр ыйнаан дээш, Чамзы камбы эътти-даа чип орган, шайны-даа ижип орган.

Баштайгы ужуражылга ынчаар доозулган. Ёзулуг херекче кирбээннер. Чамзы камбы кайгап калган.

Даартазындан эгелээш, Чамзы камбыны Колчак бичии када хүлээп ап турган. Чамдыкта каш-даа хондур келдиртпейн баар.

Ындыг хевирлиг чээрби шаа хонук эрткен. Чамзы камбы Колчакка дөрт-беш хире катап чораан.

Адак соонда чоруткаш, Чамзы камбы «Ыдыктыг Анна» деп орденниң ийи дугаар чергези-биле шаңнадып алган келген. Араттарның тура халыышкынын базарынга чарыгдаары-биле чээрби муң

мөңгүн акша база берген болган. Оон ыңай Колчак Чамзы камбыга бир автомобиль, бир оттуг-хеме база берген.

— Чорук чогаан! — деп, Чамзы камбы амырап чугаалап турган. — Чанар!

Дораан Красноярскиге чедип келгеннер. Колчактың белекке берген машиназын аңаа мунуп-даа турганнар.

Чамзы камбы Минусинскиге кээрге, ону оон ыңай эрттирбээн: — Шаг баксыраан. Орукта үймээн үнген. Олап чорууру айымылдыг. Ынчангаш сарыг шажынныг быраат-моол деп чер бар, ынаар баар силер.

Чамзы камбы шавыларын эдертип алгаш, ынаар чорупкан. Ийи орус хелемечизи болгаш машиназы-даа, оттуг-хемези-даа Красноярскиге чыткылап калган.

Быраат-моол чуртунга Чамзы камбы кыштаан. Чүгле даразында Хой чылдың чазынында аъттар мунуп алгаш, Моол таварыш оюп чорупкан. Ол түрөп чорааш, Нарын таварааш, Самагалдайга келирге:

— Оюн, салчакта үймээн үнген, олап чоруп болбас — деп, улус чугаалаан. — Колчак дээр чүве бе, Кулунчак дээр чүве бе, ындыг кижини чылча шаап турар.

Чамзы камбы дедир чорааш, Моолдун Улаастайлап, Коптулап, Улаан-Кумнап чорааш, 1919 чылдың алды айның ортаа үезинде Хөндөргейге ажып келген.

Чадаанаже кирип болбас. Ында ак солааннар-биле дайын чоруп турар — дишкен.

Чамзы камбы ам кедээргилеп алгаш, Барлык хүрээзинче чорупкан. Аңаа баарга, тура халышкан арааттар ак гвардейжилерни шагда-ла үндүр сывырыпкан болган.

Ындыг янзы-биле Чамзы камбының Колчактан алган чээрби муң мөңгүн акшазының ажыглаттынар хөлү эртип калган. Хей чорук болган.

Чамзы камбы Омскиден бээр тояап чоруур аразында Таңды-Тывазынга амыдырал чаңгыс черге турбаан. Аңаа кызыл салдар база-ла Саян ындындан чедип келген.

Сибирьниң тараачын чону баштайгы үеде Колчактың суртаалынга алзып, ооң талазынче чайгылып турган. Ооң соонда ол ёзу-чурумнун дарлакчы үзелин, каржы-дошкунун көрүп кааш, Советтерниң талазынче кирип, харын ак гвардейжилерге удур көдүрлүп үнген.

Колчакка удур демиселге Таңды-Тывазының ажылчы чону база киришкен.

Баштайгы үеде боо-чепсектиг бичии бөлүктөр тыптып эгелээн. Олар Колчактың ак гвардейжилеринче халдааш, чурттуң феодалдарының малын хунаап турганнар.

Бир-ле дугаарында Баян-Кол, Ийи-Тал, Демир-Сугга Адыг-Түлүш Чүлдүм баштаан бөлүк көстүп келген. Аңаа улай оюн чуртунда Кайгал-Тараачы, Хаспаажык сугларның боо-моңгулук кижилериниң сураа дыңналы берген.

Барыктың Оңзулагы анаа ораар эвес, биеэ кады Теве-Хаялап, Чаа-Хөлдеп эдерттип турар өөрүн база бөлүп кирипкен.

Дарлакчыларга болгаш даптыкы эжелекчилерге удурланган хөделиишкиннер шупту-ла бот-боттарының аразында, тудуш харылзаалыг, ужурашкан черлеринге чаңгыс сөстүг, бир баг бооп тургулаан. Оларның кол ооргазынга Копту дайынының киржикчилери өзек болган.

1912 чылдың хосталгалыг шимчээшкининге Чадаана төпчүп турган. Бүгү оруктарның белдири болган. Копту тулчуушкунунга Шеминиң араттарының шылгарап үнгени таварылга эвес.

Төөгү бо удаада база Чадаананы амыдырал хөгжүлдезиниң мурнуку одуруунче идип үндүрүп келген. Ында маргыжар чүве чок. Кижини төрөлгөтөнниң төөгүзүн өөренип көөрге, бүгү оруктар Римче шуужуп турган деп бурун шагда улус чугаалажып чораан. Рим биле Чадаана ийи хоорайның аразында деңнээр демдекти кым-даа салбас ыйнаан, ынчалза-даа эргиде Таңды-Тывазының девискээриниң хемчээли-биле алырга, ооң бүгү оруктары ынчан шынап-ла Чадаанаже шуужуп турган.

Чадаананың Чамзы камбы узун оруун шөйүп, ээн кээп чадап чорда-ла, Шеми, Хөндергей, Чыргакының араттарындан эгелээш, бүгү Хемчик Колчакка удур тура халаан.

1919 чылдың чазынында Чадаананың чоок-кавызынга өөскүп үнген тура халышкынның кызыл чалбыжы Хемчикти хөмө таварааш, Таңды-Тывазының өске кожууннарынче хөрлээлээш, Улуг Октябрьның салдары-биле өөскөөн, 1921 чылда тиилээн Тываның национал-хосталгалыг революциязының эгезин салган.

Ынчап кээрге, Турчаниновче Хемчикке турган камгалал шеригниң баштыңы мынчаар дүвү-далаш медээлээн:

«1919 чылдың февральдың 8-тен 17-ге чедир үениң иштинде тывалар дыка хөй халдаашкыннарны кылдылар. Алдыы Хемчикке мурнунда көстүп көрбөөн халдаашкыннар аажок күштелди».

Он чедиги эге

1919 чылдың чазынында Салдамда Көгел чылгычының өөнге биеэки-ле таныжы оюннарның Хаспаажыгы бир эштиг чедип келген. Кижини ортузу четпөөн, чолдаксымаар сынның, эрес карактарлыг, күдөр кара эрни Көгел кайгап көрүп орган.

— Бистиң эживис Тараачы деп кижини-дир — деп, Хаспаажык таныштырган.

Ооң ыңай тайылбыр херек чок. Кайгал-Тараачының ат-сураа ынчан бүгү Танды-Тывазынга дыргын тараан турган. Ону билбес кижиге база Көгел боор ийикпе.

– Хемчикте араттар ак орустарга удур тура халышкан-дыр – деп, Тараачы чугаалаан. – Оларга дузалажыр херек. Ында боо-чепсек чедишпейн турар-дыр. Бистиң бо мынчаар барыктыг, ак орустардан хунаап аар-дыр бис. Хем-Белдири чанывыста.

– Боо-чепсек – дээш, Көгел кезек боданган. – Бистиң Барыктың кезек кайгалдарында арбын чүве. Манчы-кыдаттарның соонда-ла шыгжаан. Ам база немей тышкылап алган. Ону Оңзулак билир.

– Ол эрни эге-ле таныыр мен – деп, Хаспаажык чугаалаан. – Шагда Чадаанадан бээр доюлдуруп турган бис. Ону Шагаачы чагырыкчының аспаандан бис хостап алдывыс.

– Ооң ыңай – дээш, Көгел база уламчылаан, – куду Ийи-Тал, Хайыраканда Чүлдүм баштаан араттар актардан хөй боо-чепсек хунаап алган сурагыг болду. Олар ол чарыкта Улуг-Хая куйларында чажырган диштилер.

– Оңзулак кайдал? – деп, Кайгал-Тараачы айтырган.

– Барык-Аксында.

Кежээликтей апарганда Кайгал-Тараачы суглар Барык-Аксында шыкта олурган Оңзулак сугга келген.

Хөй чугаа-даа болбаан. Хемчикче бадарынга белен. Сагыш-сеткили бир дөмей болган. Дергизи чаңгыс дижир.

– Хөй кижилер чоруткан херек чок – деп, Кайгал-Тараачы чугаалаан. – Хемчиктиң чону хөй болган. Бистер база тура халчып турар болганывыста, боттарывыска база күш херек болгай.

Кайгал-Тараачы биле Хаспаажык Танды эдээнден боо-чепсек чүдүрген кошкан аъттарлыг үш-дөрт эштерлиг келген. Оңзулак оларга чогуур чүкк немээш, бир аныяк эр эштеп берген.

– Шыдаар кижиге – деп, Оңзулак чугаалаан. Орук-чирикти-даа билир, чоруп каапкан.

Тырың мага-боттуг, падагар херектиг аныяк эрни көрүп кааш, Хаспаажык алгырышкан:

– Эге-ле сен ышказыл сен?

– Ийе, Буян-дыр мен.

Маңгыр чейзеңниг кезектиң караандан Буянны дестирер дээш, сөөлгү чылдарда Оңзулак суглар чүнү кылбаан дээр. Өглеринге-даа чажырып турганнар, тайгага-даа чажырып турганнар. Ам чорук аңаа аайлажы берген ышкап. Буян чорбаза-даа, Оңзулак өөрүнден бир кижини – Иргекти-даа бол, Шыра-Хууракты-даа бол, черле аъткараар ужурлуг турган. Ынчангаш Буянның чорууру артык эвес, шынын сөглээрге, чүгле Маңгыр чейзеңден чажырган арга-хорга эвес болган. Оон корткан херээ чок, баштап чоруур кижиге база бүзүрелдиг, Кайгал-Тараачы боду.

Хемчикке тура халыышкын кидин түлүк турда, Кайгал-Тараачы Шемиге өөрү-биле келген. Араттарны Узун-Буттуг Балчык, Санчы, Хенче-Кара суглар баштап үнгөн болган. Кайгал-Тараачы дораанна оларның аразынга барган.

Тура халыышкыннарга бүгү Таңды-Тывазынга ат-сураглыг Кайгал-Тараачының кээп каттышканы, боо-чепсек-биле дуза чедирип келгени араттарның хей-аъдын көдүргөн.

Ол чорук «бичии Колчак» деп атка кирген Турчаниновту хөлзедипкен. «Сураглыг Кайгал-Тараачы ында көстүп келди» деп тускай медээни ол Омскиниң чазааның хартаачызы Колчактын бодунче чоруткан.

Бүгү Хемчикти тура халыышкынның кызыл оду шыва алы берген. Өвүрдөн хөлзөп үнгөн араттар Хөндөргөйлөп ашкаш, Чадаанаже кирип келген. Мөңгүн-Тайгадан, Бай-Тайгадан үнгөн араттар Барлык таварааш, Хемчик унунда тура халыышкыннарга кээп каттышкан...

Араттар эки чепсегленип алгаш, Чыргакы биле Шеми аксынга турган ак казактарның таңныыл черлеринче халдааннар. Орта тургулаан орус чиижең садыгжыларның коржааларынга бараан-са-раанны үлежип аппараттар.

Тура халыышкыннарның хөмө таварышканынга шыдашпайн, ак гвардейжилер дезип, чамдыкта бөлүк-бөлүү-биле тарап чоруп турган.

Аштырыышкынга таварышкан ак гвардейжилер тайбың чурт-такчыларга хамаарыштыр эң дерзии үүлгедиглерни кылганнар. Кем чок кижилерни боолап өлүрүп, кырганнарны, чаш уруг-дарыгны өглерге өрттеди турганнар. Ол чорук чонну коргудуп шыдаваан, араттарның киленин улам хайныктырган.

1919 чылдың беш айда тура халышкан араттар Кызыл-Мажалыкче халдап киргеннер. Ак гвардейжилер аңаа ылап-ла удурланганнар.

Ол үеге чедир Буян ёзулуг тулчуушкунга киришпээн. Чүгө дээрге Шеми, Чыргакыга ак гвардейжилерниң поэзу шагда-ла карарып калган болгаш, чүглө дезеринге өй турганнар.

Араттар Кызыл-Мажалыкче даң бажында хөмө таварып киргеннер. Ёзулуг тулчуушкун мырыңай-ла кыдыккы бажыңнар чанынга эгелээн. Ак гвардейжилер араттарны суурнуң мырыңай кыдыынга чедир чоокшуладып алгаш, от ажытканнар.

Буян кезек када чүнүң-даа ужурун билбээн.

– Боолаңар, боолаңар! – дээн алгылар дыңнаан.

Чогум кымның алгырып турарын Буян окта-ла эскербээн. Чүглө чык-чак-ла дээр, октар сыгырар болган. Буян боозунуң чамыын аңдара тырткаш, чүглө бурунгаар углааш, чаза тудуп чыткан.

– Ынчаар боолаар боор чүве бе? – дээн соонда, чанынга бир кижичыда дүшкен.

Көрүптерге, Кайгал-Тараачы болган.

– Күжүр акымны! – деп, Буян алгырыпкаш, тура халып чыдырда, Тараачы кончут дүрген ону чыппыр база барган.

– Ол канчаарың ол? Чыт!

Буянның кулааның чаны-биле ийи-үш ок сыгырып эрте берген. Оларны көске сырыладып каан ышкаш болган, изии илдең.

Буян сөөлгү каш хонукта кады келген эштерин көрбээн. Ангы-ангы бөлүктөргө үзүптерге, читкилей берген. А Кайгал-Тараачыны мындаагы олчаан көрбээн. Эң сурун дээн эрлерни эдэртип алгаш, ында актарже халдаан, дүгдө актарны узуткаан деп чүгле сураа дыңналып болган.

– Мынчаар боолаар чоор – дээш, Кайгал-Тараачы Буянның боозун сегирип алган.

Хорум артынга оңгуланып алгаш, иелээ кедеп чыткан. Кайгал-Тараачы Буян дег кавыыргаваан. Кыдыг бажыңнар аразында кижилер маңнашкан. Кайгал-Тараачы серт-даа дивээн. Чаагын боо ужазыңга салгаш, солагай караан басып алган манап чыткан. Шаараңнаан ак гвардейжилерниң бирээзи бажың азыңга көстү хонуп келген. Карак чивеш дээр аразында Кайгал-Тараачының боозу чык дээн. Ыракта кижичы доктаай хона бергеш, ийи-үш басып чоруй, ынаар шөйбөш кылынган.

– Билдиң бе? – деп, Буяндан Кайгал-Тараачы айтырган.

Буян бажың согаш кылгаш, боозун сегирип алгаш, шыгааттынып эгелээн.

Октар сыыгайнып турган. Кулак уюк. Кижичы баш көдүрөр безин арга чок.

– Бурунгаар! Бурунгаар – деп, Кайгал-Тараачы алгырбышаан, бажыңнарже углай маңнап бар чораан.

Ынчан Буян сактырга, Кайгал-Тараачыга ок дегбес, дегзе-даа дыынмас ышкаш бодандырган.

Кайгал-Тараачы ыңдыг дидим боорга, араттар тура халышкаш, ооң соонче маңнажышкан. Чамдыктары тура дүшкөш боолап чораан.

Буян чоонган ийик, база тура халаан. Ол аразында чанынга бир арат барып ушкан. Тын-дыс чок. Арны дораан агара хона берген.

Буян олура дүшкөш:

– Канчап бардың, акым? – деп алгырган.

Ушкан кижичы харыы бээриниң орнунга, тырлып-тырлып дашкаар тынарга, аксындан кара хан төктү бергеш, ыт чок барган. Буян корга берген. Бир-ле дугаар тулчуушкун шөлүңгө өлүм деп чүве көргени ол.

Буян ол кижиниң соок холун салышкаш, аткан ок дег, тура-ла халаан.

– Кончуг араатаннарны! Өлүрүп кагды!

Буян оон ыңай октан-даа кортпаан. Боо туткан холу-даа шимчеш дивес, харлаан шыгаан караа-даа чивеш дивес апарган.

Кызыл-Мажалык суурнуң төвүнге араттар чоокшулап чоруп орда, ак гвардейжилерниң дааштаашкыннары улам демниг апарган. Өлүрткен кижилери база арбыдай берген. Араттар камгалалче албадаттырыпкан.

Узун-Буттуг Балчык, Хенче-Кара, Кайгал-Тараачы суглар кончуг дүрген сүмелешкеш, халдаашкынны соксадыр дишкеннер. Бо күшбиле суурну ап шыдавас деп чүвени билип кааннар.

Араттар ол кежээ Адыр-Мажалыкче аткаарлап чоруй барганнар.

Ийи-үш хонганда, араттар Кызыл-Мажалыкче халдап кириптерге, ыңда ак гвардейжилер чок болган. Олар ам үскүлежишкениге араттарга күш четпезин билгеш, Чадаанаже углаап дезипкеннер.

ИЙИГИ НОМ

Бирги эге

Кызыл тук киискип чораан. Көк мөөрүктөр эдектери-биле, бичии хемнер эриктери-биле чоруткан чиңге оруктап чер-чери-биле шууштур кылаштаан кижилерниң бажында октарга чаңгыс эвес удаа үттей аттырган кызыл тук киискип чораан.

Орук кадыр болгаш берге. Чамдык черлерде аң одуругларын, кодан кокпаларын эдерген. Кежиглерде көвүрүг чок. Сугнуң шапкыны кижии ужур шаппа.

Кижилерниң чилчии үстүп чораан. Орта аыш-чем чок. Шаңгыр кат, хылба – Саян тайгазының амдызында берип шыдаар сөңү-ле ол.

Аыттар кижии бүрүзүнге чедишпес. Улус аар балыглаттырган эштерин өл шеттен кылган хол шыргаларынга көдүрүп алгаш чораан. Чамдыктары өөрүнге селедип алгаш, арай боорда калгаан. Ынчангаш кижилер боттарын манажи бээр. Ооң ужурундан бүгү шуушкан чыскаал доктаап туруштар.

Кижилер караңгы дүннү-даа, өл чаысты-даа база аптаар хырнын-даа, элээр эктин-даа тоовайн чораан. Олар чүглө Саян сынын кежир Танды-Тывазынче углап чоруп олурганнар.

Могоп турупкан кижилерни оларның бажында кызыл тук сорук кирип чораан. Шынның тугу. Хосталганың тугу. Аас-кежиктин тугу. Найыралдың тугу.

1919 чылдың кааң-халыын чайы турган. В.И. Ленинниң айтыышкынын күүсетпишаан, Кызыл Шериг Чөөн фронтуга тиеллелиг шавар халдаашкынны эгелээн.

Ол-ла үеде ак гвардейжилер-биле чоннуң демиселиниң чал-быыжы Таңды-Тывазынга хып үнген.

Ынчалза-даа байдал берге болгаш нарын турган.

1918 чылдың ноябрьда Сибирьде Саян сынның эдектеринге коммунистер ажылчыннарны болгаш тараачыннарны ак гвардейжилерге удур тура халыышкынче көдүрүп үндүрген. Ол демисел Енисейниң оң талакы адыры болур. Маңаа хемниң девискээринде черлерге эгелээн. Бо болуушкуннуң түңнелинде аңаа, Колчактын чазааның ооргазының артынга, 1919 чылдың мартта Хову-Баджей совет республика тургустунган.

Ол чүгле аас кырында суртаал болбаан. Республиканың удуртур органнары соңгуттунган. Аңаа чоннуң төлээлери кирген. Республиканы камгалаары-биле партизан шериг тургустунган. Ооң дээди органы шериг съездизи болган. Бо бүгүнү А. Д. Кравченко, С. К. Сургуладзе болгаш өскелер-даа удуртуп турган.

1919 чылдың апрельде Кравченконуң шеринге П. Е. Щетинкинниң партизаннары каттыжып кирген.

Бодун бүгү Сибирьниң чагырыкчызы кылдыр чарлаттынып турда, ындыг совет республиканың көстүп келгени Колчакка дыңнаар безин арга чок кыпсынчыг херек болган.

Туттуна албас адмирал Колчак ындыг медээни алган дораан аныяк Хову-Баджей республиканың боостаазынче бөрүгүлештир шурай-ла берген.

1919 чылдың май айда генерал Розановка командылаткан элдеп-эзин өң-чүзүннүг дээрбечилер тура халаан баджейжилерге удур шавар халдаашкынны эгелээн. Оларның саны он ийи муң чыда чедип турган. Чээрби беш үгөр-боолуг, бежен пулемёттуг. Ол үениң деңнели-биле алырга, дижинге чедир чепсегленген ногаандыктардыр.

Кызыл партизаннарның саны үш муң үш чүстөн ашпас турган. Алды-ла пулемёттуг.

Күштер хөлүн эрттир дең эвес дээрзин чаш уруг безин билип каар боор.

Каш катап артык күштүг дайзынга удур эвээш күштүг кызыл партизаннарның кадыг-дошкун тулчуушкуннары эгелээн. Колчактын дээрбечилери улам чаа-чаа селемелерни Хову-Баджейниң тура халыкчыларының кырынче шывадап турганнар. Кызыл партизаннарның ок-чемзээ төнүп, өлүрткеннерниң болгаш балыглаттырганнарның саны арбыдап орган.

А. Д. Кравченко биле П. Е. Щетинкинниң партизан шерии тулчуушкуннар-биле Минусинскиже аткаарлаар ужурга таварышканнар.

Колчакчылар бичии-даа чыдып калбаан.

«Чүнү канчаарыл?» деп айтырыг кызыл партизаннарның мур-
нунга туруп келген.

Тываже аткаарлаар!

Баджейжилерниң эң хөйну көрүп көгерээн хоочуннары безин
кайгай бергеннер: «Ындында-ла кадыг-дошкун тулчуушкуннарга
чилчии үзүлген кижилерни ээн тайгаже чыгаан херээ чүл?»

Саян сынын ажыр походтаар деп дидим саналды партизан
шерииниң кызыл командири Александр Диомидович Кравченко
идип үндүргөн.

Кызыл партизаннарның ол дидим походун акттар боттанмас чүүл
кылдыр көргөш, ону партизан армиязының бодунуң өлүмүн тыпканы
деп санаан. Ынчангаш генерал Розанов адмирал Колчакче «бодунуң
чайынналчак тиилелгезиниң» дугайын далаш-биле медээлеп четти-
гипкен: «Кызыл дээрбечилер туюлунга чедир чылча шаптырган.
Оларның удургукчузу Кравченко каш борбак бодунга бердинген
латыштарын эдертип алгаш, өг-бүлөзи-биле Моолче тын менди дезе
берген. Щетинкин балыгланган болгаш ооң уламындан бодунуң
амызынга боду четтиниң, тайгага аттына берген. Оон арктаннарын
күскелерни дег, туткулап, когун үзе узуткаарын уламчылап тур
бис». Ак гвардейжилер боттарының «тиилелгезин» демдеглеп
каапканнар. Генерал Розанов Омскиниң чазаандан мактал алган,
хөй-хөй офицерлерни орденнер-биле шаңнаарына киирген.

Ындыг турбуже...

Кызыл тук киискип турган. Саянда кызаа орукту дургаар
шөйлүп чоруй барган муң-муң кижилерниң бажында кызыл тук
киискип чораан.

Ээн тайга кежир поход анаа-ла селгүүстээшкин болбаан. Кызыл
партизаннарның аңаа кырлып каарының дугайында дайзыннарның
идегелинде шынның кандыг-бир хензиг-даа бол үлүү база бар болган.
Балыглаткан эштерин ап алгаш, кадыр-берге оруктап, суг-чарга
дүжүп, каш-каш хонуктарда аъш-чем чивейн, ээн черлеп чоруурун
чүгле дидим болгаш тура-соруктуг кижилер шилип алган. Оларның
көрнүр чүвези чүгле тайга турган. Чүгле тайга оларны эмнеп,
суггарып, чемгерип турган.

Орукка ында-хаая дайзыннар-даа, өңүктөр-даа таваржып
турган...

Он сески эге

Дагаа чыл эгезинден тура-ла бүгү Таңды-Тывазында амыды-
ралды оттур алгырыпкан ышкаш болган. Улуг-Хемниң чөгөнчиг
адыры Барык хемниң унунда амыдырал база бодунуң шаа-биле
хайнып-мөөреп чыткан.

Маңгыр чейзең мунчурап, тура албас апарган хирезинде-ле, аарыг-биле-даа, Херик чейзең-биле-даа, кызылдар-биле-даа демисежиң чыткан. Ол дээрге ындыг дүшкүүрлүг үеде чыргадап алган, ана каргыш-иргиш, хай-халап чүве. Үнү безин кижиге четпес. Орнунуң кырында, шала соп каан чылан дег, аңдарылган-дүң-дерилген чыткан.

Херик чейзең бүзээде кире берген буура дег аайын тывынмайн халып турган. Бирде Маңгыр чейзең аалынга-даа баар, бирде Чудурукпайны-даа сыскырган орап, оон кедерезе Шагаан-Арыгда шаап чеде берген, Шагаачы чагырыкчының өөнче-даа кирип чыдар.

Сүлдемнер аалында өскерилге чок. Ажы-төлүн азыравышаан, ажыл-ижин төрүвүшаан. Партизан Саванды партизан Беш-Мелдерин соотпушаан. Өгленип алган соонда, Соскарның үнү чидип калган, эдип каапкан хек-ле. Севээн-Орус болза мынчаптар ийик деп алгап, бодунуң хууда ажыл-агыйынче кулаанга чедир шымнып кире берген чоруп турган. Кыжын бажыңыңа кыштаан. Чон элдеп-эзин чугаалардан дойлуп чоруп турда, Соскар тараа тарыыр черинден үнмес болган. Хараганын, дажын аштап, сугарып чыдар.

Оттук-Даш тулчуушкунунуң сураа диңмиреп эрте берген. Камыңкыдаттар ам база катап Шагаан-Арыгның Даг-Ужунда паараңнап алган. Кезик-чамдыын кырдырып-даа турза, Ян Ши-чао эжелекчи чилбизин салбаан.

Даг-Ужунче ам Шагаачы чагырыкчы баштаан дүжүметтер сөктүш турар апарган. Билдингир-ле дарлакчы эрге-дужаалын оскунмас, чондан соруп алган эт-хөрөңгизин алыспас дээш, ядыларга чагыртырының орнунга, даштыкы эжелекчилерге сөгүрэни дээр деп ындыглар ыйнаан.

Сөөлүнде чон Шагаачы чагырыкчыны бир чеже шагаа деп сөстен ойзур дээш, ийи чеже ооң ат-шолазын адаарындан корткаш, Ашак-Мээрең деп ойзур апарган.

Ян Ши-чаонун камыңнары база катап Даг-Ужунга ижээп аарга, Шагаачы чагырыкчы оларже чызаалап эгелээн. Аът-хөл, аъш-чем-биле дузалап-даа турган. Көөр карак хөйде, Ашак-Мээреңниң ол чаппаалаашкыны чондан аштынып шыдавайн барган. Ам база катап оо-хоран сөстүг кожаңнар Улуг-Хем унунда аалдарны эргип чоруп турган. Ол анчыг ырлар Барыкты база оюп эртпээн:

Кайындактыг Шагаан-Арыг
Кыдат чурту болган ол бе?
Кыргыстарның Ашак-Мээрең
Кырып тений берген ол бе?

Ашак-Мээрең аттыг апарган Шагаачы чагырыкчының шагдагы ышкаш күш-шыдалы чок. Ол ам улуг чыыш кылып, актыг-чөптүг

кижилер шагаайтаар эргези чок апарган. Ону эгидип алыр дээш, камың-кыдаттар-биле сүлчээлежип эгелээни ол.

Хувискаалчы Совет Россияның нүүрүндө тайып ушпас даянгы-жын тыпкан тыва араттар даштыкы эжелекчилерже, иштики дарлакчыларже медреселдиг болгаш эвилелдиг ёзу-биле хереп келгеннер.

Барык унунуң чөпсөглөнгөн бөлүк араттары Оңзулакка баштадып алгаш, Улуг-Хемни куду бадыпканнар. Олар колдуунда Оттук-Даш тулчуушкунунга киришкен эң идегелдиг, дуржулгалык кижилерни эдэртип алган. Чүгө дээрге камың-кыдаттарны манчы-кыдаттарга деңнээр арга чок. Ян Ши-чао джизинге чедир чөпсөглөнгөн, дайын-чаага бажы каткан, өлүрүп-даа билир, өрттедип-даа билир дайзын.

Оңзулак чөпсөктүг бөлүүн эдэртипкеш, Чаатының араттары-биле барып каттыжып алган. Оларны доңгактарның Дамдыңчап, ондарларның Сарыг-оол, кыргыстарның Тас-оол суглар баштаан болган. Эрги таныштар база ужурашкылаан.

Кыргыстарның Дагбазын Оңзулак дораан танып каан:

– Дажы-Тойбу бүүезиниң мал-маганын араттарга чаагай-ла үлөп берген сен аа?

– Ында чүү боор ийик – деп, Дагба киирген үлүүн бичиилеткен турган. – Манчы-кыдаттар дезип чоруй бардылар. Ээлери чок арткан малды араттар үлежип алган.

– Шагаачының чыжынга өчүүң оскунмадың аа?

– Чаа, эрткен-барган чүвени сурааш чоор.

Ол аразында доңгактарның Акыжык бо кылаштап орган.

– Күжүр эрлерни аарай! Ам база чедип келдиңер бе?

– Манчы-кыдаттарны үндүр сывыртапкан болгай бис – деп, Оңзулак чугаалаан. – Камың-кыдаттарны канчаар бис?

Араттар оон-моон шуугашкан:

– Ам база үндүр сывыртаар!

– Үндүр көөглээр!

– Когун үзер!

Иргек ында улус аразында туруп алган, Акыжык-биле даңза солушкан турган:

– Ынчан биске кончуг-ла дузалаан сен.

– Аъдым туруптаан болза, силерге оон-даа дүргөн чедер турган мен.

– Сен эвес болзунза, чылгывысты хунаадыштар чыгыы турган бис – деп, Мойтужук немешкен.

– Чээнек сынында сүргөн малдарыңны менди чедирип келдиң бе? – деп, Чамбаалай айтырган.

– Онча эккелген мен – деп, Акыжык чоргаарал-биле харыылаан турган. – Араттар үлежип алган бис.

— Манчы-кыдаттар болза чиижең садыгжылар-дыр, а камың-кыдаттар дээрге эжелекчи, өлүрүкчү шериглер-дир — деп, Дамдыңчап өөрүнге сагындырып орган. — Эки эвилелдиг, бир демниг халдавас болзувусса хоржок.

Араттар орта эки сүмелешкеннер.

Ынчан март ай үнүп келген. Чылымы шору апарган. Чепсектиг араттарның бир черге чыгып, дайынчы херектерин ыяк дугуржуп алырынга эптиг-даа үе турган.

Оңзулак биле Дамдыңчаптың саналын ёзугаар Ёжым, Демир-Сугже база Чаа-Хөлче кижилер чорудар деп сүмелешкеннер. Ында боо-чепсектиг араттар-биле харылзаа тудар. Ян Ши-чаонун камың-кыдаттарынче хары угда халдаар.

Шапкынчылар аъттаныпкан соонда, Оңзулак биле Дамдыңчаптың бөлүктери анаа олурбааннар. Идегелдиг араттарны боттарынче хаара тудуп эгелээннер.

Араттарның шапкынчылары үр манатпаан.

Ёжымче чоруткан кижиде даартазында-ла эеп келген.

— Адыг-тулүштерниң Чүлдүм баштаан чепсектиг бөлүк Шагаан-Арыг аксынче бадыпты — деп, ол шапкынчы медээлээн. — Аңаа баргаш, камыңнарже халдап кирер хүннү катап ылавылап дугуржуп алып болдувус.

Чаа-Хөл баткан кижиде ийи хонганда чедип келген. Ооң медээлээни болза:

— Чаа-Хөлдүн араттарының күжү эки-дир. Оларда Хемчиктен келген кижилер база бар.

Араттарның боо-чепсектиг бөлүктериниң шапкынчылары ужурашкаш, чамдызы Шагаан-Арыг аксындан, бир кезии Аргалыктыг дагдан кирер деп дугуржуп алган болганнар.

Ол черниң орук-чириин эки билир Дамдыңчап Барык биле Чаатының араттарын баштап алгаш, Белдир-Кежиглээш, Арыг-Үзүүнче углаап хапкан. Олар дүннүн караңгызын ажыглааш, Аргалыктыг дагның ужунда сүүрлерже үнүп келгеннер.

Даң хаялап келген. Даг-Ужунда чапшанныг булунда камың-кыдаттарның паараңы адыш иштинде чүве дег көстүп чыткан.

Чепсектиг бөлүктөр ол дүне база аъттыг шапкынчыларның күжү-биле харылзакып алганнар. Халдаашкынны хем талазындан баштай эгелээр дишкеннер. Ынчан камың-кыдаттар артында камгалалын каапкаш, чугаа чокка бүгү күжүн Улуг-Хем уунче мөөңнээр ужурулуг. Шак ынчан дагдан халдаашкынны хеп-хенертен эгелээр.

Ян Ши-чаонун паараңында чаңгыс-даа караш дээр чүве көзүлбээн. Таңныылдар безин шаараңнашпаан. Хирези бүгү паараң эртенги уйгузунга алзыккан ышкаш. Кыдат эжелекчи шериглерже халдаашкынны араттар ол хире бүдүү белеткеп ап шыдаан болганнар.

Онзулак биле Дамдыңчаптың бөлүү холдарын мажыларда салып алган, хем иштинден медээ манап чыткан.

Он тоску эге

Буян ындыг үеге элээн үр белеткенип келген. Анай-Кара биле Валя чокта ээн бажыңга олуруп алгаш, ланчызын аптап, чүлгүп шаг болган.

Бичии Саша бо-ла айтыра бээр:

– Буян акый, боону канчаарың ол?

– Аңнаайн дээш.

– Кажан аңнаар сен?

– Соонда-а...

Кежээ авазыңга Саша бо-ла чугаалаан олулар:

– Буян акый аңнаар деп турар.

Анай-Кара биле Валя чүвениң ужурун билир эвес, бичии кижиниң та чүнү дөмей эдип орары ол ыйнаан дээш, анаа-ла каттыржып каар.

– Эки-ле аңчы тыпты берген-дир.

– Бисти Буян Хаттыг-Тайганың те-чунмазы-биле азыраар дээн-дир.

Буян эзер-чонааның колун-чиримин, баг-шуун чеже-даа катап селип-септээн. Кажарада сиген чип турар аьдының мойнун бо-ла барып часкагылаан, суйбаан турар.

Чеже олулар боор, Буян бир катап суур Совединге-даа четкен:

– Мени таңныыл албаныңга-даа бол кирип ап көрүңер, Илья Антоныч.

Суур Совединиң даргазы Мазуров дыңнаар безин хөңнү чок болган:

– Чаалажыр үлүүнү чаалажып каан сен, Буян. Ам сегип ал, дыштанып ал. Хүлээлгевиске боттарывыс чөп бис ыйнаан.

Буян ээрешпээн-даа. Чана калгып келген.

Буян ам-на эптиг үени тып алган. Ийи кулаан ыяк кыскаш, суурдан ылгыны кончуг чортуп үнүшкен. Ол-ла уу-биле Кара-Булуңну куду шаап бадып каан.

Кайда-чүде Таңды-Ууланың артында сураа үнүп турган өөрүңге, чедери ырак ышкаш болган. Ооң кадындан Оттук-Дашка шала соктурган камың-кыдаттар мырыңай ырак эвесте – Шагаан-Арыгда дунчулай берген деп чугаа дыңналган. Баян-Колдан будун уштуп апарган Шмаков база ында дишкен. Дайзын чүгле хол четпе черде меннип турда, Буянынң чылыг бажыңга чыргап олар шинээ чок болган.

Баштай чоогу-биле Ян Ши-чаону чылча бержип каайн, ооң соонда партизан өөрүмче чораай мен деп бодап алган.

Буян Үлелеп барып ашкаш, Эъжим биле Демир-Сугну депшилдир хап тургаш, адыг-түлүштерниң Чүлдүм баштаан боочепсектиг араттарын тып алган. Шырай-арны безин шыңганналчак, улуг хавактыг, мөге-шыырак боттуг аныяк эрни, Чүлдүмнү, Буян таныыр-ла болгай. Чоокта чаа-ла олардан боочепсек ап алгаш, Хемчикке тура халышкан араттарга чедирип берип чоржук чоп, Буянның күүсеткен бир дугаар дайынчы даалгазы ол болган.

– Сен кайыын көстүп келдиң, Буян? – деп, Чүлдүм ону көрүп каан дораан айтырган.

Буян Хемчикке чаалажып чоруп турганын, Кравченко биле Щетинкинниң партизан шеринге чугула медээ чедиргенин, Белоцарск тулчуушкунунга киришкенин, Баян-Колдан Шмаковту үндүр шавышканын чугулага албаан. Декти мурнай:

– Саян ажып чордум – деп, ол чугаалаан.

– Саян ажып? Мал сүрүп бе?

Ол шагда тыва кижжи Саян ашкан дээрге-ле, мал сүрген деп билир турган.

– Кочетовтуң партизаннары-биле – деп, Буян чоргаарал-биле харыылаан.

– Партизаннап турдун бе, Буян? – деп, Чүлдүм айтырган.

– Чүгле партизаннап эвес, Врангель деп чанчынны чылча шавар дээш бар чыттывыс. Ленинниң даалгазы-биле.

– Ленинниң даалгазы-биле? – деп, Чүлдүмнүң өөрү араттар кайгаан турган. – Оон канчалдыңар?

– Таңды-Тывазында дайзыннар кежээлей берген дээрге, дедир ээп келдивис.

Хомудаан үннер дыңналган:

– Ленинниң даалгазын күүсетпээниңер харааданчыг болган-дыр.

Буян хөлзей хона берген:

– Бистер боттарывыс ээп келбедивис. Дайзынны каяа-даа согарга дөмей деп, Ленин боду ынча дээн-дир.

Араттарның арын-шырайлары ам чымчап, хүлүмзүржү каапкан:

– Ынчанмай канчаар.

– Аажок шын чугаалаан-дыр.

– Көрдүңер бе – деп, Чүлдүм өөрүнчө көрген. – Ленин башкы тыва араттарның дугайын база бодап турар-дыр.

– Хем-Белдириңде Кызыл шериг база келген-дир – деп, Буян чарлаан турган. – Дайзыннарны болгаш дарлакчыларны чылча шаварыңга биске дузалашсын дээш, Ленин башкы чоруткан-дыр.

Араттарның хей-аъды көдүрлү берген, дарлакчыларның кырынче ам-даа болза шураарыңга белен турган.

– Ынчаарга ана каш борбак камың-кыдаттарда чүү боор.

– Манчы-кыдаттарны канчалчык бис.

– Шөлүлгеге Ленин башкының чурттап турган суурунга база чордум – деп, Буян четтикпейн чугаалаан.

– Кандыг чер-дир?

– Ленин башкы багай суурга кайын чурттаар.

Араттар Буянны чүүл-бүрү айтырыглар-биле чыттыр чүдүрүп алган органнар. Буян дээрге кижжи караанга ынчаар көзүлбес дээрден өске, чүктүг төвө-лө.

– Эң кыдыг-кызыгаар, кижжи болганы четпес, бичии суур чүведир. Шагаан-Арыгдан, Чаа-Хөлден чүглө дап хире – деп, Буян тайылбырлаан.

– Ындыг кыдыг-кызыгаар черже улуг баштыңчыны чүгө шөлүп турганы ол? – деп, бир арат килең-биле айтырган.

– Ак хаанның илчирбелиг ыттары Ленинниң хувискаалчы тура-соруун сый шавар бодааннар-дыр.

– Ленин тооваан бе?

– Ленин тооваан – деп, Буян кандыг-ла бир байырланчыг хевир-биле чугаалаан. – Ленин тиилеп үнген.

– Ленин тиилеп үнген – деп, араттар өөрүшкү-биле чугаалашкан турган.

– Орус чуртунда ам Ленинниң баштааны пролетарның кадыг чазаа тургустунган – деп, Буян чугаалаан. – Дөрт чыл улай дайзыннарны соп, ажылчы кижилерге хосталганы чаалап берип турар-дыр.

– Ленинниң ол суурга чурттап турган бажыңын көрдүң бе? – деп, бир арат айтырган. Шилден кылган боор аа?

– Шилден боор ийикпе. Анаа-ла тараачын бажың-на-дыр. Даштындан көрдүвүс. Ленин дээрге, араттар ышкаш, бөдүүн кижидир.

– Ленин шөлүлгеге чүнүң дугайында соругдап турганыл?

– Бистер ышкаш, дарлаткан ядыы кижилерниң дугайын бодап, оларны дарлал-бектен хостаарын соругдап турган. Ол үениң келгени бо-дур. Ынчангаш бис улуг Ленин башкының херээ дээш, өлүм чок демисежир ужурлуг бис.

Араттарның үнү чаңгыланып турган:

– Демисежир бис!

– Ленинниң шөлүттүрүп келген суурун аажок кыдыг-кызыгаар ырак чер диштивис. Ол суур Ленин чедип келген соонда, өртемчейниң өзээ апарган чүве-дир.

Араттар кайгаан турганнар:

– Өртемчейниң өзээ?

– Ынчанмайн канчаар. Ленин чүглө орус чуртунуң эвес, бүгү өртемчейниң дугайын бодап турган болгай.

– Таңды-Тывазының дугайын база ылап-ла бе?

– Шупьтан дүмбей чер чок, ооң ыңдында Саян сыны бар, оон артында чер-даа чок деп улус чугаалажып чораан. Ленин тургаш, чер-даа бар, кижилер-даа бар дээн-дир. Ол чер Таңды-Тывазы-дыр, ол кижилер бистер – тывалар-дыр бис. Ынчангаш Ленин бисче дуза чорудупканы ол-дур.

Араттар халчып келгеш, Буянынң хол-будундан сегирип алгаш, шүтгөн мөгени дег, дээр шаар өрү октап, алгы-кышкы-биле курайлаан турганнар.

– Соксаңар, соксаңар – деп, Буян алгырып шаг болган.

Араттар намдаар дээр ужур чок. Чүлдүм боду безин аажок алгырып турган:

– Ам-даа, ам-даа. Курай-курай!

Буян арай боорда холдар баштарындан дүжүп келгеш, буттарын көгү үнмээн кара чер кырында салып алган, чаш уруглар дег, мөгаттынып чугааланган орган:

– Мени өрү октаан херээңер чүл? Лениннин улуг херээ мандызын деп курайлаар-ла болгай. Силер дээрге кижиниң бертик-бежел буттарын безин камнаvas улус-тур силер.

Буян арай деп тургаш, аскаңгырлап кылаштагылаан. Буттары бастынмастап шаг болган.

– Канчап барган буттарыл? – деп, Чүлдүм сагыш човап айтырган. – Билбээн-дир бис. Чүгө чугаалаваан сен?

– Баян-Кол суурже халдап кирип турувуста, чанымга үгер-боо чазылган. Оон кемдээн буттар-дыр ийин. Бажым база.

Араттарнынң үнү чидип калган:

– Билбээн-дир бис. Ам аарып тур бе?

Буян кезек када билдиреңейнип чоруй анаа кылаштай берген. Хей черге төвек-даа тепкилээр. Өрү шурагылаан-даа.

– Аарыыр үе эвес-тир бо – деп, Буян шыңгызы дегет чугаалаан. Оон ийи-буттап далгыгылаан. – Бирээ, ийи, үш...

Араттар ам-на катгыржышканнар:

– Эрес хей, ол-ла болгай.

– Кезек аскаңгырлаптарга анаа апаар боор чүве.

Буян буттарын эде-хере баскылапкан:

– Бертик-бежел дээрге хей чүве-дир. Ленин дээрге балыг хирезинде чоннуң аас-кежи дээш ажылдавышаан.

Катгыржып турган араттарнынң аастары хак дээн:

– Ленин балыг... Каяа дыңнадың?

– Саян ыңдынга чорааш...

– Ылап-ла ыйнаан.

– Ылап.

– Кым балыглаан?

– Дайзыннар болбайн.

– Кажан балыглаан?

– Ийи чыл ажа берген. Кезип тургаш эмчилер сегидип каан. Ынчалза-даа ам бир ок Ленинниң мойнунда хевээр. Ол хирезинде Ленин башкы ажылын бичии-даа соксатпаан.

– Аа, дайзыннарны!

– Аа, хоратаннарны!

– Аңаа харыы кылдыр Танды-Тывазындан бүгү дайзыннарны үндүр ширбиир бис – деп, Чүлдүм чугаалаан. – Бир дугаарында Шагаан-Арыгың Даг-Ужунда хоргадап алган камың-кыдат эжелекчилерни чылча шавар.

Ленинниң улуг херээнге хей-аът кирген, Ленинниң балыгладып турганынга өжээн хайынган араттар Улуг-Хем кыдыгыңче хап кирипкеннер. Олар Чүлдүм-биле кады мурнунда шаап орган Буянны көргөш, Ленинниң чурттап турган черинге чораан кижидир деп, Ленинниң дугайында хөй чүүлдү билир кижидир деп, Ленинниң дугайында биске хөй чүүлдү чугаалап берди деп, өөрүп-даа, магадап-даа, харын адааргап чоруп органнар. Ол дээрге өш-өжээнниң эвес, чаагай сеткилдин, магадалдын, ынакшылдын адааргалы болган.

Адыг-түлүштерниң Чүлдүмү баштаан боо-чепсектиг араттар Улуг-Хемни Хайыракан дужундан кежип алганнар. Шагаан-Арыг үстүнге чорааш, Оңзулак биле Дамдыңчаптың чоруткан шапкынчызы-биле ужурашканнар. Камың-кыдаттарже халдаар хүнүн дугуржуш алганнар...

Чээрби цшкц эге

Танды-Тыва Улус Республика тургустунган. Бирги Улуг хуралдың киржикчилери араттар өөрүшкү-маңнай-биле тарап чорупканнар. Олар тыва кижилерниң төөгүзүңге кажан шагда көстүп чорбаан кайгамчыктыг болуушкуннун дугайын аал-чуртунда эш-өөрүңге барып дыңнадыр дээш далажып, аът кырынга уйгузун чарып ап турганнар.

Ох, Буянның чаныксаарын чүү дээр ону! Дүрген-не Барык унунга чеде бергеш, кызыл суртаал кылдыр хуула берзе кылдыр бодаттынган. Маңгыр чейзецнерниң, Херик чейзецнерниң ишти сөктү бээр ирги бе?

Буян ам база чанып шыдаваан. Хосталганы чаалап алыры – ол дээрге херектин чүгле кезии-дир. Хосталганы камгалаар апаар.

Танды-Тывага, Моолга революстуг күштерге чылча шаптырган Колчакты, Унгернниң, Казанцевтиң, Сафроновтуң кудуруктары генерал Бакичиниң эдээниң адаанга катгыжып алгаш, Моолдан кыстырып үндүрткен уу-биле Танды-Тываның мурнуу девискээринче шургуш кирип келген.

Бакичиниң күжү улуг: дөрт муң ногаандыктар, оларның муң хирези хаанның эрги шеринге албан эртирип, Совет эрге-чагыргага удур тулчуп чораан дуржулгалыг ак офицерлер.

Сергей Кочетовтуң партизаннарынга чүгле муң шаа чыда турган. Дайзын хөй пулемёттарлыг, үгер-бооларлыг келген болза, партизаннар чүгле эвээш санныг пулемёттарлыг. Күштерниң ындыг ылгалдыын билгеш, кызыл командир Кочетов дайынчы белеткелче аажок улуг кичээнгей салып турган. Гранаталарны, октарны, селемелерни партизаннар боттары кылып ап турганнар. Чоок-кавының чону кижикөөр хөңнү чок дайзынга удур улуг-бичези чок көдүрлүп үнген. Атамановканың ак баштыг кырганнары безин бүдүн рота тургузуп алганнар. Чон база партизаннар оларны хүндүлээш, Мөңгүн баштыг рота деп адай берген.

Кыштың соогу дүжүп орган. Таңды-Ууланың көк мөөрүктеринде, кара эзимнеринде, кадыр хажааттарында улуг хар чаапкан. Иштик чер болур Элегес унунда соок дызырткайнып келген. Хем уну будуктааш, эрген-кежээ бус-туман буруңайнып чыдар.

Улуг кара чудурук Барыын Моолдан Өвүр таварааш, Хендерге баштап ашкаш, Хову-Аксылааш, Оңгажалааш, Элегесче углап орган. Бичии кызыл чудурук ону Элегес унунда кедеп чыткан. Кызыл, кара ийи чудуруктуң шашкылажыр шагы чоокшулап орган. Төөгүнүң үн чок херечизи Таңды-Уула ак хар энчөөн эштишкен, чүү-ле болур ирги деп, ыды чиде берген манап чыткан.

Бакичиниң дээрбечилериниң күжүнүң болгаш планының дугайында баштайгы медээни кызыл партизан хайгыылчылар Самбуу, Тутатчиков суглар Суг-Бажынга эккелген.

Бир кезек дээрбечилер Хендергени куду баткаш, Хову-Аксында Филипп Огневтиң турлаанга келген.

Ынчан аңаа чоон доорбаштардан кылган дөрт-беш хире-ле бажыңнар турган. Орта Алтай чурттуг орус хөлечик Филипп Огнев чурттай берген. Хөй ажы-төлдүг, яды тараачын, ол чер ажылы кылып, ааска өй каш малдыг, аңнап-меңнеп чурттап орган. Оон яды араттар-биле найыралы кончуг, удаvain-на тывалап өөренип алган. Улуг ак салдыг боорга, ядыларга хлеб-тараазын харамнанмас боорга, тывалар Огневти Дүктүг-Хилээп деп адай берген.

Кандыг кара күш диргелип оарын Филипп Огнев эндевөөн. Дайзыннар келбээнде-ле кадайынга чугаалаан:

– Аграфена, мээң кайнаар барганымны кымга-даа ыттавас сен. Уругларыңны эки каракта.

Аграфена Алексеевна ашааның кайнаар чорупканын айтырбаандаа:

– Бодуң харын кичээнип чор, Филипп.

Филипп Огнев Суг-Бажында Кочетовка медээ чедирип келбишаан, Мөңгүн баштыг ротаның дайынчызы болуп кирип алган.

Дээрбечилер аъш-чемни, мал-маганны чиирин чип, хоосурадырын хоосурадып алгаш, Хову-Аксындан үнүп чорупканнар. Аграфена Алексеевна он бир санныг өл-чаш ажы-төлү-биле ыг-сыгыбиле олуруп калган.

Ак солааннар Аграфена Алексеевнаны-даа, ооң элээди уругларын-даа айтырарга, аксы чаңгыс болган:

– Аңнай берген...

Бакичиниң дээрбечилериниң бир чамдызы Оңгажалап апкаш, Өөш-Бажынга келген. Ында кыштагда үш-дөрт ак-ак өглер турган. Ыт-куш ээре-ле берген.

– Өгде кым барыл? – деп, аъттыг кижилер алгырган.

– Мен, мен – дээш, оюннарның Кечил мээрең үне халып келген. – Моорлаңар, чанчын.

Чоокта чаа-ла Каа-Хемниң партизаннарынга үндүр тептирген Сафронов аът кырындан алгырган:

– Атамановка баар орук кайдал?

– Суг-Бажы бе?

– Тфу... Дөмей-ле.

– Мен билбес, чанчын.

– Сен билир. Дораан аъттан!

– Чок, чок – дээш, Кечил мээрең чанында турган өшкү кежи чолдак тоннуг, тырың мага-боттуг аныяк эрже айыткан. – Бо билир. Дорт орук айтып бээр.

– Бодуң база аъттан!

– Чок, чок, чанчын – дээш, Кечил мээрең Сафроновче мөгейгеш, чанында аныяк эрже чудуруу-биле дап берген. – Дүрген бар, кулугуру! Чүге согая берген тур сен? Шилги аътты мунуп ал!

Кожайының аайындан эртер эвес, аныяк эр чүс-чүс боо-моңгулуг кижилерни эдертип алгаш, Өөштү куду бадыпкан. Солааннар ону далаштырып чорааннар.

Өшкү кежи чолдак тоннуг аныяк эр боданып бар чыткан:

«Дүүн борта ланчылылар чүктээн ийи кызыл партизан кижичораан деп, Алдай-оол эжим чугаалаан болгай. Бирээзи – орус, бирээзи тыва кижичугаакыры кончуг улус болган диди. Болаага боо-моңгулуг кижилер көстүп келзе, Суг-Бажында партизаннарже доп-дораан дыңнадыр дишкеннер-дир. Ындыг боо-моңгулуг кижилер бо-дур, кызыл партизаннарга канчап дыңнадыр кижичоор мен?.. Адырам, адырам, ол ийи кижиниң тывазы Барык чурттуг, орузу Барык-Аксынга чурттап чораан диди. Ында база мээң өңүктерим бар чүве звейикпе... Че, ол-даа канчаар, бо дайзыннарының дугайын партизаннарга канчап чедирер кижичоор мен?..»

Ол аразында аныяк эрниң бажының кырында кымчы баа сайт кылынган:

– Чүге үнүң чиде берди, сойлук? Орук кайыл?

Генерал Бакич Элегесче халдаан бооп, кызыл партизаннарны мегелепкеш, кол согуушкунну Атамановкаже кылыр деп бодап чораан. Дайзынның кажар овун партизаннар баш удур билип каан.

Ол мындыг хевирлиг болган чүве-дир:

1921 чылдың декабрь 1-де Бакичиниң аг-шерииниң мурнуку кезектери Элегестиң оранчок үстүнге кызыл партизаннарның бир ротазы-биле үскүлежи берген. Аткаылажышкын дүштен орай дүнеге чедир болган. Ынчан партизаннарны мегелеп бурунгаарладып алгаш чылча шавар дээш актар Элегес унунда кызаа иштинче аткаарлай берген. Партизаннар ооң аайынга кирбейн, Кочетовтун дужаалы-биле Элегести куду дедирленип келген.

Шак ынчан Элегесче чеди чүс хире аъттыг дээрбечилер углап бар чытканын партизаннарның хайгыылчылары Губанов биле Буян көрүп каан.

Ол дугайын доп-дораан штабка кээп илеткээрге, Кочетов олардан айтырган:

– Чеди чүс селеме. Кол күш эвес ыйнаан?

– Чок – деп, Буян шиитпирлиг харыылаан. – Чеди чүс кижидээрге дайзынның мырыңай хензиг кезии-дир. Чогум хөй дайзын Оңгажадан ажып келген. Өөштүң кызааларында.

– Бис ылап тодараткан бис, эш командир – деп, Губанов Буянны деткээн.

– Медээ чедирип келгениңер дээш өөрүп четтирдим – дээш, Кочетов стол кырында шыйыгларлыг улуг саазынче ээге берген.

Буян биле Губанов үнүп келгеннер.

Ынчан Суг-Бажынга Мөңгүн баштыг рота биле Кызыл шериглерниң чангыс ротазы турган. Доп-дораан Кочетовтун дужаалы-биле ынаар аар пулемёттарлыг кызыл шериглерниң салбырларын болгаш партизаннарның бир кезээн чажыды-биле чорудупкан.

Кызыл, кара ийи чудурук ам-на ачыр-дачыр көржүп келген.

1921 чылдың декабрь 2-де даң бажында генерал Бакич бодунуң аг-шериин Таңды-Тыва Улус Республиканың төрүттүнген черинче, кызыл партизаннарның одаанче октапкан. Ол хөме таварышкын харын шериг чыскаалыга демей болган. Дөрт-булуң хевирлиг саңдордт одуруглар. Чиртилээн кылаш. Генерал Бакич ындыг сүр күшбиле кызылдарның үш кудун үндүрүштер бодаан. Ол чараш чыскаалды генерал Казанцев баштап чораан.

Ындыг белен чүве кайда боор, генерал Бакичиниң аг-шерии кызыл чудурукка моңнаан. Ланчыылардан болгаш пулемёттардан коргулчун долу дайзынның кырынче куттула-ла берген.

Дайзын бодунуң чараш чыскаалын чедир тудуп шыдавайн барган. Дүвү-далаш-биле калбартыр тарап алгаш, аңаа тулчуушкунче киришкен. Ол база улуг чедишкинниг болбаан.

Ачыр-дачыр сегиржип алышкын элээн каш шак үргүлчүлөп келген. Каш катап эвээш санныг кызылдарны Бакичиниң аг-шерии кызып эгелээн.

Бакичиниң байдалы оон чедишкинниг болуп болур турган. Маңаа дээрбечи Сафронов Суг-Бажынче халдап кирген кол күшке дуза берип шыдаваан.

Хамык ужур өшкү кежи чолдак тоннуг аныяк эрде болган.

Дээрбечилер ону далаштырып чораан:

– Дүрген, дүрген! Атамановка кайдал?

– Болап чоруур. Оон өске орук чок.

Чоруп-ла органнар. Орук баштакчызы боданмышаан: «Дайзынны канчаарыл? Моон канчап адырлып алырыл? Партизаннарга канчап барып чугаалаарыл?»

Орук баштакчызы эр бир-ле чүве бодап алгаш, Сафроновтун баарынга чеде берген:

– Чанчын, болап чорааш, Атамановкага дораан чеде бээр силер. Ырак эвес. Ам мени салып көрүнер, аалымда аарыг ада-ием ат болган боор.

Орук баштакчызы оон, улустун чугаалажыры ышкаш, ийи койгун адып аар бодап турган. Бирээзи: Шаңган чаны-биле оюп чоруур ырак орук айтып берген. Ийи дугаары: бир эвес салыпса, шынап-ла быжар-думадан аараан ада-ие-даа канчаар, дайзыннарның дугайын дүрген-не партизаннарга чугаалаар деп бодаан.

Харыы орнунга сес-буттап өрзөн кымчы баа өшкү кежи чолдак тонга ораажы берген:

– Дүрген башта! Болап каар мен!

Сафронов аажок узун хол-боозу арнып алган турган.

Орук баштакчызы ылгыны кончуг чортуп чорупкан. Доңган-дожаан дээрбечилер ооң соо-биле шуужупканнар.

Оон ыңай чүнү-даа канчаар харык чок болган. Элегес унунга кирип келгеннер. Ам чүү боор, удавас Чал-Кежиг, ооң соонда Суг-Бажынче холду-даа чедир сунуптуп болур.

Удатпаанда бурулаан булук көстү берген. Аттыг-сураглыг Чиг-Суг тулаазы бо-ла болгай. Чайын ынаар углаан дириг амытанның шоруну, киир сора бээр. Булук ам-даа чиг болгай. Өшкү кежи чолдак тоннуг орук баштакчызының бажынга бир-ле бодал чык дээн.

– Мээң соомче! – деп, орук баштакчызы алгыргаш, аьдын дырс кылдыр каккаш, боду баштай булукче чортуп кирипкен. – Атамановкаже дорттап баар орук бо-дур!

– Көк булук ышкакыл! – деп, Сафронов алгырган.

– Ажырбас, чанчын. Мээң кыжын, чайын чоруп шаг болган черим-дир.

Хөй аг-шериг ооң соо-биле кирипкен. Булук ойлуп, аьттар дүжүп, өрү шуражып чораан. Орук баштакчызының мунган чыкпак

шилги аьды Чиг-Сугнуң ам-даа быжыкпаан булук шыпкан малгажын чииги кончуг эртип бар чыткан.

— Доктааваңар. Малгаш удавас төне бээр.

Аъттыг кижилер малгашче ыраан тудум, дүжүм ханылап бар чыткан. Аъттар киштежип, буттарын арай боорда ушта соп чораан. Чамдык кошкак аъттар малгашка чыткылапкан. Ооң ээлери дүже халышкаш, доштуг сугну курлак чедир сүзүп алган, каргыш-иргиш-биле чоруп орган. Үгер-бооларның дугуйлары малгашче шымнып кире бергилээн. Аъттар угбастаан.

Аг-шериг борбак алаакче чоокшулап орган.

«Партизаннар борта турган болза аа, чаагай-ла мандаң болур боор» деп, орук баштакчызы иштиңде боданган.

Ынча дидиң бе дээн чүве дег, шак ол үеде орук баштакчызының таныыры-даа ышкаш үн кышкы соок агаарга чаңгыланып-ла үнген:

— Дайзынче окту ажыдыңа-а-р!

Боо-монгу даажы чыжырт-ла дээн. Чык-чак-ла дээр. Дидир-дидир-даа дээр. Көң-даа дээр.

Аъттар былгыржып, киштежип, соок малгашка дүжүп, кырында кижилерин сугже дүжүр октап турган. Бүгү чүве холужуп калган: кижилер, аъттар, боо-чепсек, харлыг дош, өл малгаш, соок суг, алгы-кышкы, каргыш-иргиш.

Дүвүрээзинни ажыглап алгаш, өшкү кежи чолдак тоннуг орук баштакчызы чыкнак шилги аьдын кымчылапкаш, дужунда Өл-Арыгже шаап кеже берген. Оон октар адаа-биле ыгыйыпкаш, алаак дүвүнде хайыи черде Итпек-Хуурак дээр төрелиниң өөнге хап келген. Изигленгеш билбээни ындыг, ооң хап-идиктеринче соок суг кирип, өшкү кежи чолдак тонунуң эдектери өдүп, соокка кордайтыр доңуп калган болган.

Улуг от ужудупкаш, Итпек-Хуурак айтырган:

— Кайыын келдиң?

— Актарны үдеп келдим.

— Орук ол чарыкта чыдырда, билбес эвес сен, бо өл малгашче чүге эдертип келгениң ол?

— Чүведе ужур-ла бар — дээш, орук баштакчызы эр караан баскылааш, кажар хүлүмзүрүп каан.

— Актарны кызылдарга кончуг-ла кажаалап бердиң. Мында кезек орус, тыва партизаннарга кулугурлар чиш болду.

Орук баштакчызы өткен идик-хевин кургадып орган. Ол аразында Суг-Бажы суурнуң уундан боо даажы улам дыңзып кээп турган.

Чүге дээрге Суг-Бажы дээш тулчуушкуннуң эң изиг үезиниң эгелээни ол.

Ынчан Сергей Кочетов Элегеске бир рота партизаннарны, бир рота кызыл шериглерни кедегге арттырып кааш, кол күш-биле Суг-

Бажынче шаап халдаан дайзынның чушкуузунче соп дүжүргөн. Элегес унун шыпкан куу туман партизаннарның дайзынга мырыңай чыпшыр чоокшулап алырынга аажок таарымчалыг болган.

Кижиге көөр хөөн чок дээрбечилерни чылча шаварынга чүглө кижилер эвес, сактырга, төрөөн бойдус – Элегестин булук-дожу, бус-туманы, арга-ары, малгаш-балары база дузалап турган ышкаш болган.

Сергей Кочетов баштаан кол күштүң халдап киргени-биле Суг-Бажынга тулчуушкунуң салым-чолу шиитпирлеттинген. Дайзын чылча шаптырган.

Тулчуушкунга беш чүс ажыг актар өлүрткөн. Оларның аразынга Таңды-Тываже чаңгыс эвес удаа ханныг холун суп келген генерал Казанцевтиң база Каа-Хемге меннип чоруп турган дээрбечи Сафроновтуң сөөктери база чыткылаан. Оон ыңай чеди генерал, дөрт чүс офицер, муң-муң ак солааннар туттурган.

Генерал Бакич бодунуң кашкыйна камгалакчыларын эдерттип алгаш, эрги билер оруу-биле Хендерге бажынче дезип үнгөн. Оон дедир Моолче шургуң кире бээрге, ында революсчу күштер тудуп алган.

Бакичининг арткан-калган сыскындылары Улуг-Хемни куду, Хемчикче дешпилдир тоо быдарадыр дезипкеннер. Ынчалза-даа оларны барган-на черинге согар болган. Шагаан-Арыгга баарга, Шагаан-Арыгга соккан, Чаа-Хөлге баарга, Чаа-Хөлге соккан, Чадаанага баарга, Чадаанага соккан, Хемчикке баарга, Хемчикке соккан. Яды араттарның дурт-сыны хөндүрлүп, күш-шыдалы кедерээн.

Таңды-Тываже шургуң кирген эң сөөлгү дайзын бодунуң хөөрүн шак ынчаар тыпкан.

Чиг-Сугга чүү болганының дугайы тулчуушкун соонда бүгү партизаннарга болгаш кызыл шериглерге билдине берген. Булук кыры-биле кежиң чыткан дөрт чүс ажыг дээрбечилерден каш-ла борбак кижиге тынныг үнгөн болган.

Ол болуушкуну Чиг-Суг дужунда Өл-Арыгга турган Буянга баштаткан элээн каш орус, тыва партизаннар эки көргөн дишкен. Дайзынче отту база эң баштай олар ажытканнар.

Сергей Кочетов Буянни келдирткен.

Буян штаб турган бажынга кирип кээрге, командир ыяш хынныг хол боозун халаңнадыр астың алган, эктинде алгы тон эштипкен орган. Чоокта чаа-ла Тарлашкын тулчуушкунунга алган балыгларының-на салдары ол боор, командирниң арын-шырайы арай ак, ынчалза-даа карактары омак, үнү дыңзыг болган.

– Өл-Арыг чанынга Чиг-Сугга чүү бооп турду? – деп, Кочетов айтырган.

Буян саң дорт туруп алгаш, илеткээр деп чорда, командир ону чанынга олуртуп алган.

– Боолажыр-аткылажыр, өлүржүр-чидиржир деп чүве ам черле болду ыйнаан – дээш, командир узун хол боозун ханага барып азып каан. – Чугаалап көрөм, Буян. – Оон кадайынга чугаалаан. – Оля, бо маадырга шайдан кудуп көрөм. Кады шайлаар чай болган эвес. Ол эвес болза, дөө Шетинкин, Кравченко суглардан тура өңнүк улустур бис ийин. Ам-на чанар кижичи ыйнаан бо.

– Ынча хөй дайзынны Чиг-Суг малгажынче бир тыва кижичи эдертип киирип келди – деп, Буян чугаалаан. – Хирезин бодаарга, өжегээр эккелген кижичи. Бис аңаа дегбээн бис.

– Кандыг хевирлиг кижичи-дир?

– Чолдак тоннуг. Шилги аъттыг.

– Маадыр кижичи-дир. Ол эрни ыяап тывар херек.

– Мен ылап тывар мен, Сергей Кузьмич.

– Ынчал, Буян. Мээң байырым чедир.

Буян үне халааш, Элегес кайы сен дээш караш дээн.

Чаа-ла тулчуушкун болуп турган шөлдерде частышкыннар истери хевээр. Черни кара девис кылдыр оңгарлай үттегилеп каапкан. Өлүрткен аъттар сектериниң кырында куштар кара шаар.

Буян Элегести өрү каккаш, Өл-Арыгга шаап келген. Аалдардан айтырар херек, алаак дүвүндө өг көзүлгөн ышкаш.

Шынап-ла, шыргай алаак ортузунда, оялык черде, өг бо. Баглаашта дери чаа кургаан чыкпак шилги аът турган. Буян дораан танаан, дайзыннарны баштап чораан тыва кижиниң муну чораан малы ол-дур.

Буян өгге кирип келген. Чыышкын баарында тырың мага-боттук өшкү кежи чолдак тоннуг аныяк эр орган. Ол хүрең шырайны бирле черге көргөн ышкаш. Буян сактып чадап кезек турган. Оон алгырышкан:

– Па. Артаакы ышкажыл сен?

Тырың кара эр база Буянны үзе кайгааш олурупкан:

– Кайгал Буян бе?

Ийи эр хүрежир чыгы сегиржиң алган, каттырышкан турган.

– Таңды-Уула кырын утпаан боор сен аа, Артаак?

– Утпаан мен, Буян.

Өгнүң ээзи Итпек-Хуурак кайгап айтырган:

– Эргиде-ле таныш эрлер силер бе?

– Таныш улус бис – деп, Артаакы харыылаан.

– Дайзын канчанган? – деп, Итпек-Хуурак база катап дүүрөп айтырган.

– Ам хөлзээн херээңер чок – деп, Буян харыылаан. – Дайзын чылча шаптырган. Тайбың чурттаңар.

– Эге-ле бооп-тур чээ – дээш, Итпек-Хуурак хыы ханып таакпылай берген. – Ам-на амыраан-дыр бис.

– Мындаа Өөш-Бажынга орус, тыва ийи партизан чораан диштилер – деп, Артаакы чугаалаан. – Ооң соонда-ла үргүлчү партизаннар дугайы бодаар апарган мен. Ынчангаш дайзыннарны эдертип алгаш, Чиг-Сугже кирипкен болгай мен.

Буян чаа ёзу-биле Артаакының холун дыңзыг туткан:

– Ынчан Губанов-биле иелээ чораан бис. Дайзынны чылча шаварынга чедирген дузаң дээш, бистиң командиривис Кочетов сеңээ революстуг изиг байыр чедирди.

Ооң соонда аяк шайны аартап ора, бичии-бичии хөөрөшкеннер.

Дайынчы даалганы күүсеткен. Буян ол дугайын командирге илеткээр дээш, Суг-Бажынче хапкан.

Чээрби дөрткү эге

Сергей Кочетовтуң партизан отрядынга бактаап турган кижилер чер чуртунче тарап эгелээн. Хосталга келгенде кым ызырныр боор.

Буянны-даа, Губановту-даа ам кым тудар боор, хүлээлгезин күүседип каан кижилер чанар эргелиг.

– Чаа, Буян, ам-на хап чанып орап бис ыйнаан – деп, Александр Губановтуң кызыл шырайы өөрүшкү долган, хөөрөп турган.

Хостуг кижини көөрге ындыг чүве бе, Буянның караанга Губановтуң узуну дам барган дег болган. А бодун көөрге, хөрээниң делгеми база оранчок барган ышкаш. Чеже-даа агаарны тынарга, барган чери тывылбас.

– Сен мурнап чана бер, Саша – деп, Буян хенертен чугаалаан. – Кадайынны, оглунду сакты берген боор сен. Удавас чеде бээр мен. Мен келгижемче Анай-Кара бажыңыңарга олурзун.

– Анай-Караңы кайын аартыктай бээр бис – деп, Губанов шынап-ла кайгавас боду кайгай берген. – Сен кай баарың ол, Буян?

– Үр болбас мен.

– Анай-Кара манап олурап болгай.

– Менде мындыг бодал бар – дээш, Буян чугаалаан. – Энир Улуг хурал бооп турда, бо чер чурттуг Күрседи деп кижиниң чугаазын дыңнаан мен. Ол кижиге болза чайын-на угудар яамы деп суртаал чери тургузуп алган кижиге-дир. Ам мырыңай нам тургузар дугайында чоокта чаа чөвүлөл хурал кылып турган болду. Ооң ужур-чөвүн билип алгаш чана берейн.

– Эки бодал-дыр, Буян.

– Ленин ындыг улуг нам тургузуп алгаш дарлакчыларны тиилээн боор-дур. Ынчангаш араттарны удуртуп-баштаар нам херек деп, Ленин өөреткен-дир. Күрседи ону суртаалдап турар кижиге-дир.

– Чүглө үр болба, Буян. Хөөкүй Анай-Кара хөй-ле хилинчектенген болдур ийин.

Александр Губанов Чал-Кежиглээш, Баян-Колче чанышкан, а Буян Элегести куду хапкан.

Буянын оюн чуртунга чыдып калганы таварылга эвес болган. Чүгө дээрге ол черниң араттары күш-ажылчы орус тараачыннар-биле, Хем-Белдириниң ажылчыннары-биле, штавы Суг-Бажынга турган кызыл партизаннар-биле чоок харылзаалыг болганындан революсчу хөөнү бедик турган. Түр-даа када болза, оларның-биле аралажыры амыдыралга ажыктыг деп, Буян эндевээн.

Элегес-Аксынга Буян дораан-на Күрсединиң өөнгө халдып келген: Угудар яамы ол-ла болгай.

Күрседи Буянны көрүп кааш, амырай хона берген ышкаш болган:

– Мында келдиң бе? Эки болган-дыр.

– Күзүн Улуг хурал бооп турда, айтырар чай тыппадым – дээш, Буян Күрсединиң шийтпирлиг шырайынче көргөн. – Арат-чонну баштаар нам тургузар деп тур силер бе?

Күрседи ылаптыг үн-биле харыылаан:

– Орус чуртунда Ленинниң намы ышкаш араттарга ындыг нам керек. Ол сорулга-биле Өөктүң Дыттыг-Арыгга чөвүлел хурал эрттирдивис. Ам чер-черлерде угудар яамылар аайы-биле нам тургузар дээш, суртаал ажылы чорудуп тур бис.

– Мен ышкаш кижилер угудар яамының ажылынга киржип, нам тургузар дээш, суртаал чорудуп болур чүве бе? – деп, Буян бодунга чөгенип айтырган.

– Силер ышкаш дайынчы эрлер биске керек – деп, Күрседи сеткили ханып чугаалаан. Ынчалза-даа ол чугула айтырыгны мен чааскаан шийтпирлеп шыдавас мен. Удавас Алдай-оол, Чуржаапай, Энди-Хөө, Күржепей суглар болгаш угудар яамының өске-даа кижилери чыгып хуралдаар бис. Ынчан сээң дугайыңны чугаалажып көөр бис.

Күрсединиң ындыг чылыг сөстөринге сорук кирген Буян эрткен-барган төөгүзүн – 1912 чылда манчы-кадыт эжелекчилерни үндүр сывыраарына киржип турганын, 1919 чылда Хемчикке чаалажып чораанын база кызыл партизаннарның хүрээлеңинге кирип алгаш, ак гвардейжилер-биле ол хүннерге чедир сокчуп келгенин хөөрөп орган.

– Адырам, ук-ызыгууруң черле чүү кижичи сен? – деп, Күрседи шынгызымыаар айтырган.

– Ядыы арат. Ада-ием моон ырак эвесте, Барык деп хемде, чурттап орат. Ачам Копту дайынынга киржип чораан.

Күрсединиң шырайы сөөлгү домактан кадыг түрү тыргып келген ышкаш орган:

– Ады кым ийик?
– Сүлдем. Барык кыргызы кижги. Сүзүк шеринге чораан.
– Сүлдем, Сүлдем – дээш, Күрседи элээн бодангаш, чугаалаан. – Мен база Копту дайынынга киржи чораан мен. Амбын-ноянның чарлык шеринге чордум.

– Ачам орта будунче балыгладып турган кижги.

– Аңаа, Коптуга чыдып калчык бе?

– Ийе, чыдып калган.

– Ынчаарга-ла ачаңны билир мен. Ынчан-на хары дөгүй берген кижги чораан.

– Ам мырыңай кыраан болдур ийин. Ынчан мени дайынче чорзун деп келгеннер. Мындыг боо соонга олуруп көрбээн бичии оолдар чүнүң чаазын кылып алып чүвөл дээш, мээң орнумга ачам чорааны ол-дур.

– Сен ам кээп кончуг дайынчы болганың ол ышкажыл – деп, Күрседи чугаалаан. – Сээң ачаң эрес ирей. Манчы-кыдат эжелекчилерге удур чаңгыс эвес маадырлык чорукту кылган. Кажан, канчап чанып келгени ол?

– Херик чейзеңниң соонда үш чыл болганда чанып келди.

– Балыгы?

– Ам анаа апарган.

– Мен база балыглаттырган болгай мен – деп, Күрседи чугаалаан. – Артында-ла ачаң ышкаш, будумче.

– Черле харын аскап кылаштаар кижги болдунар.

– Мээң балыым чүгээр болган. Өөрүм аътка адактап чорааш эккелгеннер. Ачаңның балыы аар болгаш, чыдып калган кижги.

– Орус эмчи экиртип кааны ол-дур. Моолдар дузалажып турган, чоруурда аът база бергеннери ол ышкажыл.

– Орус, тыва, моол улустар шаг төөгүзүндөн найыралдыг болгай. Ол найыралды Танды-Тыва Улус Республика ам-даа улам ханыладыр.

– Ындыг болза магалыг чүве-дир ийин.

– Улуг хурал бооп турда, сээң араттарга Ленин башкының чурттап турган чериниң дугайында чугааларыңны кончуг сонуургаан мен – деп, Күрседи уламчылаан. – Ынчаарда-ла сени угудар яамының ажылынга хаара тудуп аар деп бодап турдум. Оон база катап чаалажып чоруптуң. Бодуң чедип келгениң биске кончуг-ла эки бооп-тур.

Ол хүнден эгелээш, Буян Элегесте угудар яамының идепкейлик суртаалчызы апарган. Күрсединиң даалгазы-биле Көк-Булуңда, Элегес, Межегейде, Тал, Кулузунда аалдарны ийи ай ажыг кезип келген. Буян өг бүрүзүңге, аал бүрүзүңге Ленин башкының, ооң тургусканы Коммунистиг партияның, Совет Россияның база Танды-

Тыва Улус Республиканың, арат намы тургузарының дугайында чугаалап чоруп турган.

Буян аал-чуртун утпаан. Анай-Каразын дүн-хүн чок бодап чораан. Ынчалза-даа ооң мурнунда улуг сорулга салдынган турган. Хуу амыдыралын, амыр-дыжын бодаар үе эвес. Ол кажан-даа четтиге бээр.

– Удавас намның ийи дугаар чөвүлел хуралы болур – деп, Күрседи сагындырып турган. – Орта араттарның революстуг намын тургузар бис. Ол нам араттарны Ленинниң айыткан оруу-биле баштаар.

Арат-чоннун баштынчызы болур нам дээш суртаал ажылынга киржир, ол намның кежигүнү болур аас-кежикти сактып келгеш, Буян удуур уйгузун безип уттупкан.

1921 чылдың октябрь 29-та Өөктүң Дыттыг-Арыгга болган бирги чөвүлел хуралга РКП(б)-ниң Сибирь бюрозунун болгаш Сибирь ревкомнун төлээлери Ф. Фальский, П. Медведев суглар киржип, чогуур арга-сүмелерни берген турган. Ол хурал Тыва араттың революстуг намын үндезилээр дугайында шиитпирни үндүргеш, үндезлекчи улуг хуралды белеткээр «организаствыг бюрону» тургускан.

Арат намы тургузар дээш суртаал ажылы аңгы демиселинин чидиг үезинде чоруп турган. Оргбюронун хүрээлеңинге бай ызыгууртаннарның төлээлери колдап кирген. Олар херек кырында нам тургузар ажылды соксадырын оралдашканнар. Оргбюронун арат кежигүннери политиктиг ажыл талазы-биле дуржулгазы чок турган.

Ындыг бергелер турза-даа, эң ылаңгыя большевиктер партиязының Таңды-Тывага турган райбюрозунун идепкейлиг деткимчези-биле нам тургузар дугайында суртаал ажылы чедишкинниг чоруттунган.

1922 чыл. Кыш адакталган. Улуг-Хем унунун чыккылама соогу чоорту уярап эгелээн.

Шак ынчан февраль 28-те организаствыг бюронун белеткээни намның ийи дугаар чөвүлел хуралы Туран суурга ажыттынган. Сөөлүндө ону намның бир дугаар Улуг хуралы дээр апарган. Ооң ажылынга РКП(б)-ниң Сибирь райбюрозунун төлээлекчилери база киришкен.

Намның бир дугаар Улуг хуралының эң чаагай түңнели болза, Тываның араттың революстуг намын тургусканы болур.

Ынчан арат намының кызыл хүрээлеңинге чүс ажыг кежигүннер бактаап турган. Оларның аразында Буянынң ады база бар.

Арат намының бир дугаар Улуг хуралынга Күрсединиң идепкейлиг намчылары-биле кады Буян төлээ бооп киришкен.

Нам тургустунган.

Буян ам-на чанышкан.

Март ай үнүп келген. Ховулар аландылап калган. Часкы хүннүн херелдери хостуг тыва черже хайыра чок төктүп турган. Чылыгы аажок. Орук ийинде карандылардан хамнаарактар ужуп үнгөш, хиндиинде хир чок ак-көк дээрде астына берген тургулаан. Хүнзедир-даа болза хамнаайлар аан, ам оларны кым хөлзедир боор.

Буян Турандан келгөш, Хем-Белдирлээш, Улуг-Хемниң оң талакы эрин куду Чаргы баары-биле Кызыл-Суглуг Баян-Колче кел чыткан.

«Мени ам база чиде берген дээш, Анай-Кара хөлзөп олур боор — деп, Буян боданып чортуп орган. — Чежеге дээр хай-бачытка таваржыр бис, бир-тээ араттың чазаа, араттың намы турупканда, аас-кежиивис ам-на айлажыр боор».

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Кызыл томда кандыг төөгүлүг болушкун кол черни ээлеп турарыл?
2. Октябрь революциязы Тывага кандыг өвур-хевирлиг, шимээн-дааштыг келгенил?
3. Революстуг демиселге кымнар киришкенил?
4. Чоннун революстуг шимчээшкени чүнүң-биле доозулганыл?

Романның шуптузунга хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чуруттунган узун амыдырал кажан бооп турганыл?
2. Кол-кол төөгүлүг болушкуннарны сактыңар, үнеленер.
3. Романның таарымчалыг болгаш таарымча чок маадырларын ийи ангы чыскаап бижээш, оларның аразында харылзааларны согунчугаштар-биле айтыңар.
4. «Араттың сөзү», «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп роман-биле «Уйгу чок Улуг-Хемниң» дөмей талаларын илередиңер.
5. Романның композицияларының дугайында чугаалаңар.
6. Чогаалдың ниити аянында, сөс-домаанда кандыг онзагай чүүлдер барыл?

ДОЛУМАНЫҢ ХУУЛГААЗЫНЫ

(Үш көжегелиг, тос көргүзүлгүг комедия)

КИРЖИКЧИЛЕРИ :

Даш-оол Севил Серенович — колхоз даргазының оралакчызы.

Ширижик — кол механик.

Чычыы Чыргаловна — Даш-оолдуң кадайы.

Тараачы — клуб эргелекчизи, Даш-оолдуң оглу.

Чинчиваа — ларёк эргелекчизи, Даш-оолдуң уруу.

Долума — тракторист кыс.

Анай-Хаак — саанчы кыс.

Дирген-оол — чолаачы оол.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Бичии чемодан тудуп алган Долума көжеге баарынга үнүп кээр. Чемоданын салып кааш, ыңай-бээр көрдүнүп кылаштагылаар. Чемоданының кырынга олуруп алып. Ынчан көжегениң бир талазындан Тараачы кестүп келир.

Тараачы (*сымыраны аарак*). Долума!

Долума (*тура халыыр*). Тараа! (*Холдарындан мендилежир.*)

Тараачы. Кажан үндүң? Эки келдиң бе?

Долума. Бертен үндүм. Ийи район аразының ыраа база оранчок ийин. Эки келдим. Автобустан мырыңай чаа дүшкеним бо. Сени уттукканы ол кижичи боор бе деп бодадым.

Тараачы. Уттур боор бе, Долум. Телеграммаң дүүн-не алдым. Девин борта манап турумда, эжим эр кыйгырыпкан, ынаар маңнап чордум ышкажыл.

Долума. Баштактандым ийин, Тараа.

Тараачы. Колхозуң канчап салыпты харын?

Долума (*эгенип тура*). Чадап кааш, сээң чагааларыңны колхоз даргазынга көргүзөр чыгыы турдум.

Тараачы. Даргаң чүү дидир ынчаш?

Долума (*удур көрбейн*). Барып өгленириң ол бе диди.

Тараачы. Оон чүү дидиң ынчаш, Долум?

Долума. Ийе-ле дидим, ам канчаар боор, арга херек ыйнаан.

Тараачы (*амырап*). Оон салыпкан ол-ла бе, Долум?

Долума. Колхоз даргазы мени сургап турду. Ынаар барба, кыс кижичи күдээлевес чоор, ыянчыг диди. Эр кижичи боду күдээлеп келзин, дораан трактордан бээр бис диди.

Тараачы. Ана аттыг дарга-дыр але.

Көжеге артындан Чинчиваа маңнап үнүп келгеш, ийи кижиче көрүп алган, кезек ыт чок турар. Тараачы биле Долума ону дораан көрүп каарлар.

Чинчиваа. Чедип келгени ол бе?

Тараачы. Чедип келди. (*Долумага.*) Бо мээң дуңмам Чинчиваа-дыр. Таныжып алыңар.

Долума (*Чинчивааның холун тутлушаан*). Кончуг эки-дир. Сээң дугайыңны Тараачы дээрге чагааларыңга үргүлчү бижиир кижичи болгай. Сээң башкы училищезинге өөренир дээш чоруткаш, тракториске өөренип алгаш келгениңни, оон аваң-ачаңга кончутканыңны дыңнааш, аажок каттырган-дыр мен. Ам кайда ажылдап тур сен мон, Чинчи?

Чинчиваа (*ыядыкап, тулуксап*). Бөрбек садыгда-ла ажылдап тур мен.

Тараачы. Ларёкта садыглап турар кижичи-дир ийин.

Долума. Аа, ам-на билдине берди. Девин-не ынча дээр болбас

ийикпе. Аттыг алыпкылар-дыр силер але, иелээ-иелээ механизаторлар, ол хирезинде өске черлерде ажылдап турар.

Ч и н ч и в а а . Авам ышкажыл, аарыг-аржык, ханым базышыкыны улуг кижини мен деп алгаш, кижини өскөөр ажылдатпас.

Т а р а а ч ы . Ачавыс он дээр деп бодаар сен бе?

Ч и н ч и в а а . Ачам дээрге авамның тынган тыныжының аайыбиле кижини ышкажыл, чаш уруг дег.

Т а р а а ч ы (Долумага). Бис-даа ажырбас, ада-иевиске «ам болзун» дээр бис. Колхоз удавас чаа техника алыр. Сени канчаар улус боор бис?

Д о л у м а (кайган). «Канчаар улус боор бис» деп чүү дээрин ол? Амдызында, чаа техника келгиче чедир, декреттээн кижини орну бар дидиң чоп? Азы ол херээжен кижини божуурун соксай бергени ол бе?

Т а р а а ч ы . Бээр таптыг дыңнадан, Долум, мындыг чүве-дир. Колхоз даргазы мырыңай чаа, сээң келириң мурнунда, алды ай хуусаалыг өөренип чоруй барды. Ол турган болза, сени бо дораан хүлээп алыр ийик. Сенче чагаа бижиirimде, ооң чоруй баарын билбээн болгай мен. Ам ооң орнунда колхозтуң оралакчы даргазы болур бистиң ачавыс ажылдап турар...

Д о л у м а (амырап үзе кирер). Ынчаарга-ла амыраан-дыр бис. Үжелээ кады бараалыңар!

Т а р а а ч ы (улуг тынар). Ачам сени кыс кижини-дир дээш, тракторга аал коданы-даа чоокшулатпас.

Ч и н ч и в а а . Ана аттыг кижини боор. Техника дээрге эр улустун херээ-дир, херээженнер анай-хураган тутсун, инек эмийи шөйбелезин дээр, ол-ла!

Д о л у м а (муңгаран). Ам канчаар кижини боор мен. Дедир чанар кижини боор мен бе? Ыянчыгын аа, дүктүг арынның мал-маган эвес.

Үжелээ ыг чок турарлар. Оон хенертен Чинчиваа алгырып үнер.

Ч и н ч и в а а . Ам-на бодап алдым! Арзылаңны арга-биле! Догааштырывыг, Долум!

Д о л у м а . Канчаар догааштырар кижини мен?

Ч и н ч и в а а . Бээр дыңнаңарам! (Долума биле Тараачының баштарың бөле-хаара кускактааш, бир-ле чүве чугаалап турар.)

Үжелээ имнежип, сымыражып сүмележиң алгаш, туттунчупкаш, ырлап, танцылап үнерлер («Аас-кежик алдын-хааржаа» деп вальс):

Уруг чаштан ойнап өскөн
Улуг-Хемниң чалгыглары
Аас-кежик алдын-хааржаан
Аадып алган өпейлеп чор.

Мындыг өйде ажылдавайн,
Мындыг өйде ынакшывайн,
Чоннун берген аас-кежин
Шоочалап алыр бис бе?

Аас-кежик алдын-хааржаан
Аныяктар ажыдаалы.
Ажыл-иштиң, ынакшылдың
Аян ырын ырлажылы.

Көжеге ажыттынар. Кабинетче Даш-оол биле Ширижик чугаалажып кирип келирлер.

Ширижик (*адыштарын дүрбүштүргүлээш*). А, Севил Серенович, колхоз даргазы үр чорупканы ол бе?

Даш-оол (*чоргаар цн-биле*). Чаргык чыл өөренип чоруткан эш-тир.

Ширижик (*магадан*). Ана шөлзөн дыштанып алыр эш-тир оң, Севил Серенович. Улуг дарга болурга база чаагай чүве аа, хуралдап, семинарлап хап-ла турар. Силер ышкаш оралакчы даргаларга-ла берге-дир. Хамык ажылды олар чүктээр. Адан теве эвес, мен-не болза, шыдавас мен, ий дадайым.

Даш-оол (*механиктиң эктин часкагылаар*). Элекке ийи балдырың сириледи бербе даан, часкы арган-дорган анай-хураган эвес сен. Билири эвээш, билии чавыс кижилерни септеп-селип, дагалап, дарганнап ап турарлары ол-дур ийин. Ам билдин бе, эш кол агроном?

Ширижик. Кол механик деңер даан.

Даш-оол. Ийе, ийе. Эш кол механик.

Ширижик. Билдим-билдим, Севил Серенович.

Даш-оол. Даргавыс чокта таптыг диңмирей бергей бис аан. Ийде чыткан ирик чудук безин аңдарлыр, бистиң ээлчээвис база келир болдур ийин.

Ширижик (*үзеш дигеш*). Ол-даа черле чөп болдур ам, Севил Серенович.

Даш-оол. Чүл моң, эш кол механик, тарылга эгелзэнден бээр ийи хона берди. Часкы кампанияны он хонук иштиңде бурт кылыр бис деп, аксы-сөзүңер берген болгай силер.

Ширижик. Дүн-хүн чок чүткүдүп-ле тур бис, Севил Серенович. А бо бир бүрүн-бүдүн трактор ажыл чок туруп берди-ле.

Даш-оол (*шириин*). Чаңгыс борбак тракторист тыппас пат механик-тир сен ийин. Чер адаа караңгы-даа болза, дедир-даван безин үңгүрүн тыва бээр болдур эвеспе.

Ширижик. Тракторист тывар дээш бажым барбаланып, кулактарым кумналып калды, Севил Серенович.

Даш-оол. Ону баш-биле бодаан, кулак-биле дыңнаалаан херек чүү боор. Хемчег алыр херек, ол-ла-дыр. Мен бүгү колхозтуң ажыл-херээ дээш, чай чок болгаш, ындыг-дыр мен. Оон бапка чаңгыс-ла хүн тыпкаш, трактор кырынга, шоодайда далган дег, олуртур шанчып каар ийик мен. (*Херлигилээш, кулактарын дуй тут-*

кулаар). Аттыг чай чок кижидир мен. Хамык ужур чүглө талыгырда деп бодаар сен бе? Чок. Чылгы малың кайдал? Инек каш кодан ийик? Хойнун чебезин билбес эвес сен? Оларның кырынга – школа, эмнелге, уруглар яслизи... Шуут-ла бажым дүүлээр-дир ийин. Мээң бо кара доңгам баш эвес, чүү дээр чүвөл аан, кымыскайк эвес, ылап-ла ары өө дийин. Ары өө!

Ш и р и ж и к . Ол-даа черле чөп болдур ам, Севил Серенович.

Д а ш - о о л . А сен бүзүрөвейн тур сен бе, эш кол механик?

Ш и р и ж и к . Турган бодум, чүлдү-чүрээм, эът-ханым, холум-будум-биле безин бүзүрөп тур мен, Севил Серенович.

Д а ш - о о л . Ол шын харын.

Ш и р и ж и к (*чыпшылаш дигеш*). Менде бир бодал төрүттүндү...

Д а ш - о о л (*кочулап*). Кажан, канчап төрүттүне бергени ол?

Ш и р и ж и к . Бо дүне удуп чыдырымда төрүттүндү.

Д а ш - о о л (*улам кочуурган*). Магалыг кижидир сен але, эш кол механик, тогду хой-ла. Чаш хураганнар ындыг боор ийин, колдуу-ла дүне төрүттүнер.

Ш и р и ж и к . Кочулавайн көрүңөр, Севил Серенович. Мээң силерге чугаалаар деп бодаан тергиин чугула бодалым бар ийин харын.

Д а ш - о о л (*далажып*). Аргамчы шөйүп турбайн, дүрген чугаала че. Далажып тур мен.

Ш и р и ж и к (*сести аарак, адыштарын ууштагылаар*). Силерниң уругларыңарның кайызы-даа трактористер болгай, Севил Серенович.

Д а ш - о о л . А чүл ынчаш?

Ш и р и ж и к . Оларның бирээзин түр када, тарылга доозулгуже чедир тракторга олуртупса кандыг чүвөл, Севил Серенович?

Д а ш - о о л . Бо дүне төрүп алган бодалың бе, эш кол механик?

Ш и р и ж и к (*коргуп*). Ол ийин, Севил Серенович.

Д а ш - о о л . Магалыг-ла бодалдар адазы тыпты берген-дир сен.

Ш и р и ж и к . Анаа бодал-дыр ийин, Севил Серенович.

Д а ш - о о л . Бодалды төрүүр мурнунда база боданыр болдур ийин моң, эш кол механик. Тараачы дээрге чугула, харысалгалыг ажылдыг кижидир. Часкы тарылга үезинде ховуда ажылдап турар кижилерге суртаал-массалыг ажыл чорудары, оюн-тоглаа көргүзери чугула херек болдур ийин моң. Ол дээрге чаңгыс трактор анаа турарындан улуг херек деп бил. Ындыг ыйнаан, эш кол механик?

Ш и р и ж и к . Ол-даа чөп болдур ам, Севил Серенович.

Д а ш - о о л . А Чинчивааның дугайында төрүп алган бодалыңны кара доңгаң иштинден доп-дораан үндүр окта.

Ш и р и ж и к . Ынчаар мен бе, Севил Серенович?

Д а ш - о о л . Чөпшээрөжир мурнунда бээр дыңна. Бирээде, Чинчиваа база ажылдыг кижидир. Ону харын чугулага албайн

барып болур бис. А херээжен кижини тракторга олуртур деп турганың ындыгызмаар бодал-дыр ийин. Амдызында колхоз даргазы мен-дир мен. Амдызында колхозту удуртуп турумда, чаңгыс-даа херээжен кижини тракторга чоокшулатпас мен. Тракторга дүн-хүн чок ажылдап шыдаар, аныяк эрден доп-дораан тывыңар.

Ш и р и ж и к . Ындыг-дыр, Севил Серенович. Бригадир-биле ам база катап сүмележир бис.

Д а ш - о о л . Чеже сүмележир улус боор силер, эш кол механик? Тывар херек, тывар! Чүгле эр кижиден! Амды даргавыс каш катап херээженнер хүлээп алчык? Оон чүү болчук? Чүү-даа үнмээн! Бир уругну хүлээп алырга, бажың-балгатка мегелеп сылдап алгаш дезе берди. Өскези эрги трактор деп өкпелээш, ырбай берди. Ам бо уругну көрөм, мындыг чугула кампания үезинде божуур деп олуруп алган. Оон ам кажан келирил? Чартык чыл херек! Ынчап олурунда, ажыл сени манаар эвес...

Ол аразында аът даванының даажы дыңналып келгеш, аныяк кыстың үнү ырлап эрте бээр. Ийи кижини чугаазын соксадып алгаш, дыңнап турарлар. Кыстың ыры:

Даргавыстың дазыл бажы
Кажан угаан кирер ирги?
Даап чоруур күзел-соруум
Кажан бүдүп бээр ирги?

Бошкавыстың борбак бажы
Кажан угаан кирер ирги?
Бодап чоруур күзел-соруум
Кажан бүдүп бээр ирги?

Д а ш - о о л (шыжыгып). Тфу! А бо чүү анаарды? Шүгүмчүлөп бе азы дорамчылал бе? Көк хүндүс-ле!

Ш и р и ж и к (оожургадып). Кайын ам, Севил Серенович, анаала кожамык-тыр ийин. Аныяк кызыжактар ындыг болбас ийикпе, билбес эвес силер, бичии-ле эптиг чер болза, тө каапкаш баар.

Д а ш - о о л . Кымыл ол?

Ш и р и ж и к . Амдыы саанчы уруг-дур ийин. Анай-Хаак аан.

Д а ш - о о л . Билир мен, билир мен. Тракторга өөренир кижини мен дээш, кижини кулаа амыратпас чүве. Ам артында-ла сырынналып чоруур апарганы ол-дур.

Ш и р и ж и к (чаппаалап). Ынаар сырынналып, ырлап чоруур ыйнаан, хор бар эвес, Севил Серенович.

Д а ш - о о л . Тракторга өөренип чоруур сен деп, амды даргавыс чоруур мурнунда азапкан ышкаш болбадые. Мээң ону чорударымны ол көрзүн шүве! Инектерни кым саарыл? Оң кылыр ажылы ол-дур. Ындыг кызыжактар тракторга олуруп алгаш, тараа тарыптар чүве болза, арт-даа алчая бээр, хем-даа келдее бээр ыйнаан.

Ш и р и ж и к . Ол-даа чөп, Севил Серенович.

Д а ш - о о л . Ындыг-дыр аа, эш кол механик. Доп-дораан трактористен сурагланар. Кончуг хып дээн, отче-көсче халыва аныяк эрден тып алыр-дыр. Херээженнер дугайын бодаан-даа херээ чок! Олар мал кадарзыннар, инек сагзыннар. Техника дээрге чүгле эр улустуң херээ-дир.

Ширижик үне бээр. Даш-оол чааскаан ажылдап олурад. Эжик соктааны дынналган соонда, эр хептиг, кирбей кара эрин салдыг Д о л у м а кирип кээр. Даш-оол херекке албайн, үр-ле бижиттинип олурад.

Д о л у м а (кирип олура). Болур ирги бе? Экии, дарга Севил Серенович? (Даш-оолдуң холундан барып тудар.)

Д а ш - о о л (херекке албайн). Олуруп көрүңер. Чүү дугайлыг хап чор силер мооңар?

Д о л у м а (папирос уштуп келгеш, Даш-оолче сунмушаан). Бола мынчаар чор мен, дарга. (Бир папиросту аксынга ызыргаш, дарга-биле бодунуун кыпсыр.) Ажыл-хожул сураглап чоруур кижидир мен ийин. (Ышка оптугуп олурад.)

Д а ш - о о л . Кандыг ажыл кылып шыдаар сен ынчаш? Колхозка кижидир болганын ажылга хүлээп албас-ла чүве болгай.

Д о л у м а (салын эткилээш). Колхозка кирер мен, ак сеткилдиг ажылдаар мен, Севил Серенович. Өргүүделим ам дораан-даа мулдурлап берейн, дарга.

Д а ш - о о л . Тускай эртемин, билииң бар бе, ынчаш?

Д о л у м а . Кайы, чүгле тускай эртемениң кижилер хүлээп алыр улус силер бе, Севил Серенович?

Д а ш - о о л . Анаа хол-бут бисте четчир болдур ийин. Артык хырыннар безин бар.

Д о л у м а . Мен силерге черле артык хырын болбас мен, Севил Серенович.

Д а ш - о о л . Чүнү кылып шыдаар сен ынчаш, чугаалап көрөм.

Д о л у м а (салын суйбааш). Тракторист кижидир мен.

Д а ш - о о л (сырбаш дигеш). Кым че?

Д о л у м а (ылавылап). Тракторист.

Д а ш - о о л (тура халааш). Тракторист, тракторист...

Д о л у м а . Кайы, силерге тракторист кижидир херек чок бе, Севил Серенович?

Д а ш - о о л (чанынга халып чеде бергеш). Документилериң бар ыйнаан?

Д о л у м а (карманындан документилерин уштуп сунгаш). Бүрүн бар, Севил-Серенович. Бо болза трактор чолаачылаар дугайында шынзылгам-дыр. Паспортумну көдээ Советче кирип бижидип чорудуштум.

Д а ш - о о л (документилерни алгаш номчуур). «Бо шынзылганы көргүзөр эш Долума Дондуп Түлүш болза, трактористер курузун

дооскаш». (*Оон ыңай иштинде номчуй бээр.*) Кандыг айлыг, элдептиг, херээжен аттыг кижиге боор сен?

Долума. Харын силер бодунар база херээжен аттыг боорунарга, мен бодум элдепсиниг ор мен, дарга, Севил Серенович.

Эжиг ажыттыгнан соонда, Ширижик кирип келир.

Даш-оол (*Долумаже чоргаар айыткаш*). Бо-дур! Тракторист кижиге деп кижиге! Тыва шаап кагдым. Силер дээрге сүмележиш шаг болур улус-тур силер.

Ширижик (*мендилешпишаан*). Амыр чүве-дир аа, Севил Серенович, чыткан теве аксынга каңмыыл кирген деп чүве бо эвесле оң.

Даш-оол. Кижини каңмыылга демейлээрге, окта таарышпас болдур ийин, эш кол механик. Аксым бар дээш сула салып болбас, сес-домакты-даа болза, шын чугаалаар херек.

Ширижик. Ол черле шын болдур ам, Севил Серенович.

Даш-оол. Долуманы ажылга доп-дораан хүлээп алыр-дыр. Төрүүр-божуур херээженнер ужундан хей черге трактор тургузуп турган херек чок. Ажылдап турган дугайында характеристиказын көөрүмге, шыырак эр ышкаш-тыр бо. (*Долумага.*) Тракторну эр кижиге мундуруштарга, канчап баарыл деп чүвени көргүзүп көр аа. А бо херээженнер дээрге дуза чок улус-тур бо: бирээзи бажың холуур, ескези трактор холуур, үш дугаары чем холуур. Черле орта ажылдавас.

Долума. Мен черле эрлерден дора ажылдап көрбээн мен.

Даш-оол (*кайган*). Кайы сен кыс кижиге сен бе, оол?

Долума (*аксын туттунгаш, дораан будулдуар*). Кончуг эрлерден дудаваан мен дээрим ол-дур ийин, дарга. Азы силер херээженнерге таарымчалыг байдалдар тургузуп бербединер ыйнаан.

Даш-оол. Шупту таарымчалыг байдалдарны берген бис. Черле хоржок-тур.

Долума. Хоржок эвес болдур ийин, дарга. Херээжен чон дээрге коллективизацияның баштайгы чылдарында-даа, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде-даа — кончуг кадыг-бергелер турда безин тарааны тарып, дүжүттү өстүрүп, трактористеп ажылдап келгеннер болдур ийин, дарга.

Даш-оол. Ону база билир болдур бис ийин, дуңмам. Паша Ангелина, Дарья Гармаш... Ынчан ынчанмайн канчаар, Ада-чурт айыылга турду, хамык эр улус фронтуларга турду. Аар-берге, аш-тодуг-даа болза, ажылдаар апаар. Ам дээрге мырыңай сыр өске үе-дир, билдиң бе, дуңмам. Эртем-билиг бар, кижилер четчир. Ындыг аа, эш кол механик?

Ширижик (*кончуурган*). Ол-даа черле чөп болдур ам, Севил Серенович.

Долума (*хеп-хенертен тура халыр*). Шын эвес! Мээң догааш-тырыым көөр силер!

Даш-оол. Оожум, дуцмам, аныяк кижиге эшкедес чоор, ынчап чаңчыга бээр сен. А бо сен черле чогуу кандыг аайлыг кижиге апардың, азы кыстарга ынааң ындыг бе, херэеженнерге бичии-ле дээй кааптарга, коваңайнып олуар? Херэеженнер дыңнап каан эвес, хей черге дорттаңнаан херээ чок, дуцмам. Ындыг аа, эш кол механик?

Ширижик. Ол черле чөп болдур ам, Севил Серенович.

Даш-оол (*Ширижикке*). Мындыг-дыр аа, эш кол механик. Долуманы ажылга хүлээп алгаш, амдыы божуур дээн уругнуң тракторун хүлээдиң бээр-дир. Амдыызында демги чаа хүлээп алганывыс чолаачы оолдуң, кым ийик, Дүрген-оолдуң бажыңыңга чедирип каг. Түр кады чурттаайлар аан, тарылга дооступ, ажыл шыкпарлы бээрге, көөр бис.

Долума. Чок, дарга... Мен черле... Хоржок... Азы мен...

Ширижик. Ындыг-дыр, Севил Серенович.

Долуманы Ширижик барык-ла сөөртүп алгаш үнө бээр.

Көжеге.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарыңга Ширижик биле Долума чугаалажып үнүп келир.

Ширижик. Ол-ла-дыр, Долума Дондупович. Силерни ажылга хүлээп алдывыс. Ам бодундан хамааржыр-дыр. Севил Сереновичиниң чагыын утпа. Бо колхоз даргазының тывыы-биле херэеженнер деп кижилер ажылга хүлээп алгаш, үүлевис барап, үш түрээвис көрүп, шаг болганывыс ол-дур ийин. Ам-на ажылывыс шуудаар боор. Тарылганы чеди хонуктан эрттирбес бис.

Долума. Херэежен кижилерден кончуг-ла хөңнүңер калган улус-тур силер аа? Кадайларыңга база ындыг даргалар боор бе бо?

Ширижик. Кадайларыңга канчап ындыг боорлан, Долума Дондупович. Хөй-ниитиниң херээ, ажыл-агый дээш ындыг чүвө ышкажыл. Оон башка херэежен чоннуң багы бар эвес.

Долума. Херэежен чонну хөй-ниитиниң амыдыралыңга дидими-биле хаара тудар дугайында ажыл кайда-даа хайнып турар болгай. Солун-сеткүүлдерни номчуvas улус силер бе, дарга? «Кыстар – тракторже!» дээн кыйгырыг чер болганда калбарган ышкажыл.

Ширижик (*холдарын дүрбүцүлээш*). Солуннар чүү деп-даа кыйгы салып тургайлар аан, оларның херээ-дир. Ажыл-херек аңгы болдур ийин, олар ону кайын билер ийик, Долума Дондупович.

Долума «Кыстар – тракторже!» деп кыйгыны херекке албайн барып болбас, дарга. Ол дээрге аныяк чүректерниң, бедик харыы-

салгалыг чоруктуң кыйгызы-дыр. Ындыг кыйгыны Төрөөн чуртунга кызыгаар чок бердинген кижилер үндүрүп шыдаар.

Ш и р и ж и к . Долума Дондупович, бир эвес силер кыс кижиге турган болзуңарза, база-ла тракторже чүткээш турар эвес силер ыйнаан.

Д о л у м а . Шын чугааладыңар. Механизатор болуру мээң изиге күзелим, чүткүлүм, амыдыралымның оруу-дур.

Оларга уткуштур **Т а р а а ч ы** көстүп келир. Ону көрүп кааш, **Ш и р и ж и к** амырай бээр.

Ш и р и ж и к . Тараачы Севилович, чаа тракторист хүлээп алдывыс. Таныжып ап көр, ырлаар-шоорлаар, сеңээ ажыктыг-даа кижиге болуп чадавас.

Т а р а а ч ы . Девин-не ужураштым, черле таныш улус бис.

Ш и р и ж и к (*холдарын дүрбүштүргөш*). Ынчаарга улам эки болдур ам, Тараачы Севилович. Эжиңни чаа чолаачывыс Дүрген-оол сугга чедире тыртып каап көр. Түр када ооң-биле чаңгыс черге чурттазын деп, Севил Серенович чугаалады.

Т а р а а ч ы (*кайгап*). Долума Дүрген-оол-биле кады чурттаары ол бе?! Черле хоржок... (*Долума будуң соксадып турар*).

Ш и р и ж и к . Ында кижиге кайгаар чүү боор, чаңгыс папка сынмас ийи кошкар бажы эвес, чаңгыс бажыңга ийи эр кижиге чурттавайн канчаар, Тараачы Севилович. Эжиңни бажыңга чедирип каап көр, мен далажып тур мен. (*Чоруй баар*.)

Т а р а а ч ы . Шынап-ла бе, Долум? Дүрген-оол биле кады чуртта дидирлер бе?

Д о л у м а . Шынап болбайн канчаар. Чүге элдепсинер сен?

Т а р а а ч ы . Элдепсинеринден эпчоксунуп тур мен. Эр кижиге биле канчап кады чурттаар сен?

Д о л у м а (*эктин кыскаш*). Ам канчаар чурттаар апаар. Ам кыс эвес, эр кижиге ышкажыл мен. Ботгарывыс ынчаар бодап алдывыс ышкажыл.

Т а р а а ч ы . Чок, Долум, сени эр кижиге-биле черле кады чуртатпас мен. Чоруулу че.

Д о л у м а . Кайнаар?..

Көжсөгө.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге ажыттынар. Бичии өрөөл. Агартыр эдип каан орун. Көрүнчүк. Долума биле Тараачы кирип келир.

Т а р а а ч ы (*долгандыр айыткаш*). Ай-хүн чайнаан алдын даңгынаның чурттаар алды каът шил бажыңы бо-ла-дыр.

Долума (*кайгап*). Шынап-ла мени чурттазын дээш белеткеп кагдың бе, Тараа?

Тараачы. Ам бодум чурттаар мен бе ынчаш?

Долума. Ынчаарга канчап тааржыр боор, барып-барып хөй-ниити чериниң – клубтуң бир өрээлин эжелеп алырга окта болбас. Дүрген-оол-биле кады чурттаайн, ажырбас.

Тараачы (*хары тыппайн*). Бодап көрден, Долум. Чижээлэрге, мен дижик мен. Бир эвес мен кыс кижиге болуп алгаш, бир кыс-биле чаңгыс өрээлге чурттаар уjurлуг апарган дижик мен. Канчаар сен чээ? Шыдажыр сен бе?

Долума. Канчаар боор. Кады чурттаай-ла силер.

Тараачы. Көк дээр бо, Долум. Мен-не хоржок мен.

Долума (*улам баштактанып*). Хоржок, канчап баар сен? Дүрген-оол биле сен кады чурттаар эвес сен, мен-не кады чурттаар мен ыйнаан.

Тараачы (*улам ханылап*). Бо дээрге амдыбызында артык өрээл-дир. Түр када чурттаар сен. Тарылга дораан доостур болгай, ооң соонда байдалды көргөй бис...

Долума. Черле арай эпчок боор.

Тараачы. Ажырбас, Долум, чамдык эштер-биле база чугаалаштым. Чөпшээрештилер. Сээң ажылың дун-хүн чок болгай, сеңээ эки дыш хөрек.

Долума. Сагыш човааның дээш четгирдим, ынчалза-даа...

Тараачы. «Ынчалза-даа» дивейн көрөм, Долум. Бир эвес хөй-ниити чериниң бир өрээлин хостаап, херээжен кижиге тургузуп алган болзумза, эпчок-ла ыйнаан.

Долума. А мен кандыг кижиге-дир мен? Кыс кижиге-дир мен.

Тараачы. Эр кижиге-дир сен...

Долума. Кыс кижиге-дир мен.

Тараачы. Оюн-баштак эвес, шыным ол ийин. Че, ам белеткеливисче кирээли. Удавас ажылче үнер болгай сен.

Долума. Белеткел чок үнүп болбас, чүү ындыг кончуг бригада апарды ол? Эрлер-даа аразыңга ажылдап-ла чордум, херээженнер-даа аразыңга ажылдап-ла чордум. Чаңгыс эвес чыл трактористеп келдим.

Тараачы (*тайылбырлаар*). Бээр таптыг дыңна, Долум. «Хамнаарак» дээрге аныяктар бригадазы болгай. Адын безин көрден. Ында ам шупту-ла оолдар ажылдап турар. Кыстар баргаш, орта ызырынмас бригада-дыр ийин. Черле солун улус чүве, хомудавас боор сен, Долум. Тускай аттыг, тускай дүрүмнүг, артында тускай гимниг – йөрээл ырлыг бригада чүве. Чаа кижиге хүлээп алырда, база тускай чурумнуг улус чүве.

Долума. Ындыг шыңгыс улус болза, оларның шылгалдазын тудуп шыдаар кижиге боор мен бе?

Т а р а а ч ы . Харын ам, белеткенир деп кызыдып турарымнын ужуру ол-ла болгай. Баштай баарыңга, бригаданы чыскааптар улус. Оон сени чыскаал мурнунга тургузуптар. Адың-шолаң кымыл, аал-чуртуң кайдал, өглүг-баштыг сен бе, ынакшаан кызың бар бе суг-суг дээш баштай элдеп-эзин айтырыглар салгылаар эвеспе. Таарыштыр харыылагылап каар сен. Дараазында, бригадир эр «Хамнаарактың» кежигүннериниң байырлыг даңгыраан чүүлдер аайы-биле чаңгыстап номчуурга, ону катаптаар сен.

Д о л у м а . Берге даңгырак бе ыңчаш?

Т а р а а ч ы . Берге эвес, күүседири берге болбайн аан. Чамдык чүүлдерни дүүн дүжүрүп бижип эккелдим. Дыңна даан: «Хамнааракка» харам чокка ынакшыыр мен. Чүге дээрге төрөөн колхозум. Төрөөн чуртум моон эгелээн. «Ажыл-ишке эрес болур мен». Оон ыңай: «Тракторумга, душтуум кыска дег, ынакшыыр мен...»

Д о л у м а . Па, бир эвес кыс кижги болза, канчаарыл? Тракторунга ынакшывас бе?

Т а р а а р ч ы . Мында чедир бодаваан эрлер-дир ийин. «Душтуум оолга дег, ынакшыыр мен» деп эдер апаар чүве-дир-ле. Оон ыңай дыңна: «Тараа шөлүн даржылгалыг арга-биле сугтарбас мен...»

Д о л у м а . Эки чугаалаан-дыр.

Т а р а а ч ы (*уламчылап*). «Черге-даа хонзумза, черле чалгааравас мен. Эргенги зарядканы кылыр мен...»

Д о л у м а . Шын-дыр, шын-дыр.

Т а р а а ч ы (*уламчылаар*). «Клубка, кинога – хөй-ниити черлеринге үстүг-чарлыг хептиг чорбас мен. Механизатор – эң культурулуг кижги...»

Д о л у м а . Багай эвес чугаалаан аа, Тараа! Ындыг даңгыракты сагывайн, ам кандыг даңгыракты сагыыр боор!

Т а р а а ч ы (*уламчылап*). Эң сөөлүндө: «Хамнаарак» – деспес чалымы назыным, кара чер – төрөөн ынак ием».

Д о л у м а . Эр хейлер! «Хамнаарактың» механизаторлары угаанныг оолдар-дыр. Ындыг улус-биле ажылдаарга, хол туттунгур, сеткил сергек болгай.

Т а р а а ч ы . Ооң соонда «Хамнаарактың» гимнин өөренип алыр сен.

Д о л у м а . Өөренип алыр мен.

Т а р а а ч ы . Ырлаар сен.

Д о л у м а . Ырлаар мен.

Т а р а а ч ы . Бригадага чаа кежигүн хүлээп алырының байырлыг даңгыраа ооң-биле доостур.

Д о л у м а . Сеткилимге тааржыр-дыр. Дегерезин хүлээп алыр мен.

Т а р а а ч ы . Ам-даа элек, далашпа, Долум. Че, моон ыңайгызы

үүрмек чүвөлөр ийин. Оолдарның даап бодап алганы: «Чаа эштиң эрин, кызын хынаар» дээн баштак үүлгедиглер-дир ийин.

Долума (*девиден*). Эрин, кызын канчаар хынаар чүвези ирги?

Тараачы. Ол-даа барыктыг. Баштай көдүрер-даш чанынга апаар оолдар чүве.

Долума. Ону кижичи канчап уур боор?

Тараачы. Ажырбас. Шимчедип-ле кагзыңза, санап каарлар оң. (*Сургай аарак*.) Аар даш көдүрө бердиң халак.

Долума. Ынчап мени хилинчектээр улус-тур аа.

Тараачы. Ооң соонда, адазының чазап берген кадыг кара чазы-биле көржүрүн көөр-дүр дишкеш, ча-согун эккээрлер эвеспе. Үш согун, чээрби беш базым, кижичи хөрээ хире кара. Ону чайлыг адар сен. Ча-согун адар маргылдааларга киржип туржук сен чоп, Долум.

Долума. Бо-даа чайлыг шылгалда-дыр. Бо-ла бе, Тараа?

Тараачы. Ам бирээ бар. Ам иезиниң төрүп берген ийи кызыл чудуруун көөр-дүр дишкеш хүрежири деп баарлар эвеспе.

Долума (*аңгадап каар*). Орта черле хоржок мен. Ооң орнунга өскээр ажылдаайн. Ындыг-мындыг чылдагаан тып тургаш, «Хамнаарактан» ойталап кааптайн, Тараа.

Тараачы. Ынчап болбас, Долум. Хүрежири соонда болзун, хүндүлелдиң хүннеринде болзун дээш, оода девип каар сен. Ол-ла, ооң-биле шылгалда төнер, тракторунга олуруштар сен.

Долума. Девип черле шыдавас мен.

Тараачы. Ында чүү боор. Өөредип каайн. Дүрген бээр тур, Долум.

Долума (*ынавайн*). Черле хоржок мен, Тараа.

Долуманың холундан алгаш, Тараачы айтып эгелээр. «Дөге-Баарының» аялгазын ырлавышаан, баштай боду девип, айтып турар.

Тараачы. Бистиң амгы аныяк мөгелеривистиң чамдыктары девип билбес-тир. Ол шын эвес. Оон кедерезе, ындыг ийи-чаңгыс кижилер аяныг, чараш девири дээш, янзы-бүрү, элдеп-эзин шимчээшкиннер кылып, харын-даа рок-н-рол, твист, шейктен безин үзүндүлөр кири бергилээр-дир. Девиг дээрге спортчу кижиниң эрес аажы-чаңын көргүзөр, тирилелгеже тура-соруун көдүрөр чүүл болур. Девип үнер мурнунда куйга баш адыңнаар чалым-хая кырында олулар эзир-дир мен деп бодап аар сен, Долум. Оон күжүр эрес ала эзир ужуп үнерде кандыг ийик: баштай үзөш дигеш, чалгыннарын чоорту карбап чоруй, кылайтып үнүптер ышкажыгай. Сээң холдарың эзирниң чалгыннары ол-дур. Эгелээли че!

Долума (*дидинмейн*). Хоржок-ла боор мен, Тараа.

Тараачы (*кыйгырбышаан*). «Алдан-дөргөк ады үнген, Дондуп уруу... (*эдер*) Дондуп оглу мөге Долуманың онаан үндүрүңе-ээр! Мөге шылады-оо! Содак-шудаа сыңышпайн ту-уу-ру! (*Долума девип чадап турда, ырлавышаан*):

Дөргөн аътты чарыштырган,
Дөңгеликтиг Дөге-Баары.
Дөргөн шерин чыскаап сургаан,
Төп-ле черде дөрт-ле яамы.

Үнерде далашпа, ужуп үнген эзирни бода! Эки-дир, эки-дир!
Холдарың чай! Иштиң тырттын!

Алдан аътты чарыштырган,
Агылыг-ла Дөге-Баары.
Алдан шерин чыскаап сургаан,
Албан черде алды яамы.

Балдырың ырбаннатпа, буттарың ылап бас! Чоорту көдүргөш,
дөңмектерин часкагылааш, черни тепсе! Күштүг, күштүг!..

Эжик соктааны дыңналыр. Иелээ сырбаш дээрлер. Долума костюмун кедиптер.
Оон көрүнчүк баарыңга баар.

Т а р а а ч ы (*Ширижик кирип келирге, алаактырар*). Экии,
дарга, моорлаңар, моорлаңар. Дарга мындыг сыгыр даң бажында
кайы сунуп чедери ол ирги?

Ш и р и ж и к . Сыгыр даң бажы боор бе, Тараачы Севилович?
(*холдарын дүрбүштүрүп.*) Долума Дондупович мында бе, бо?

Т а р а а ч ы . Ийе, харын мында... Бис эртен дургу...

Ш и р и ж и к . Кылаң-дыр оо! Эртен дургу чүнү кылып турга-
ныңар ол, Тараачы Севилович?

Т а р а а ч ы (*будалдырып*). Ийе, ийе, дарга. Долума борта түр
чурттаайн дээрге... Кады өөренип чораан эжим боорга...

Д о л у м а (*кылаштап келгеш*). Оо! Экии, дарга. Бичии белеткел
ажылы кылып турдувус.

Ш и р и ж и к . Ол кандаай белеткел ажылы чүвөл, Долума Дон-
дупович!

Т а р а а ч ы . «Хамнаарак» дээрге кадыг бригада болгай, дарга,
бодуңар билир-ле болгай силер. Даңгырак база бээр, даш база
көдүрер, ча аттырар, хүрөштирери база бар. Долума кончуг хүрөштиг
эр боор, дарга. Ынчалза-даа девири хирелиг эр-дир ийин. Ону айтып
берип турдум.

Ш и р и ж и к (*холун дүрбээш*). Кылаң-дыр, кылаң. Ох, мөгелер
хүрежи бээрге, чүрээм дөстүнмес. Чоокка дээр тутчуп келдим ийин.
Ам хоржок болган-дыр мен, бут баксыраан. (*Долумаже көргөш.*)
Эки-дир, колхозта чаа мөге база немешкен. Каям, Долума Дон-
дупович, девий каавыдам, көрейн. Эжен көк дээр бо, эки мөгени
девириңден-не эндевес мен ийин.

Д о л у м а (*дедирленип*). Сөөлүндө көргөй силер аан, дарга.

Т а р а а ч ы (*албадан*). Деви, деви, даргаң көөр дээн-дир. «Дөр-
ген аътты чарыштырган...»

Долума девип кирилтер. Ширижик аңаа чоокшулап кээр.

Ш и р и ж и к (*айытпышаан*). Кылаң-дыр! Чиик, чиик! Буттарыңны көдүр! Дыка доңгайба, Долума Дондупович! (*Долуманың балдырларын часкаар деп чорда, Тараачы ооң холундан сегирип алыр.*)

Долума девип дооскаш, дөңмектерин часкагылааш, черни тепсеп-тепсеп каар.

Ш и р и ж и к (*холдарын дүрбээш*). Ындыг-дыр, Долума Дондупович, чоруп олурар бис бе? Удавас сес шак.

Д о л у м а . Мен белен мен, дарга.

Т а р а а ч ы (*Ширижикке*). Долуманың девирири кандыг-дыр, дарга?

Ш и р и ж и к (*Долумага*). Мөге кижиниң девирири чангыс көргөш-ле, эндевес мен дидим чоп. Девирири кылаң-дыр, Долума Дондупович. Ёзулуг мөге-дир сен. Тарылга соонда колхозтуң маёвказынга черле шүүр боор сен. Девиририден эндевейн тур мен, көөр бис, ыяап-ла шүүр сен, Долума Дондупович. Ыяап-ла шүүр сен! (*Үнүптерлер.*)

Көжеге.

Айтырыг болгаш онаалга

1. Долума чүге ол колхозка келгенил?
2. Даш-оолдуң аажы-чаңында таарымча чок талаларны тывыңар.

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баарыңга Д а ш - о о л биле Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а изиг-изиг чугаалажып үнүп келир.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а . Чүвениң ужурун билип тур сен ыйнаан?

Д а ш - о о л (*холдарын чада туткаш*). Чүнүң ужурун?

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а . Чүнүң ужурун? Колхозту уштап-баштап турар дарга-даа болзуңза, черле чүве угаап билбес-тир сен.

Д а ш - о о л . Черле чүнү чугаалап турар кижин сен? Билбейн тур мен, кадай.

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а . Билбейн, билбейн. Долума деп чүү ындыг оол тып алдыңар? Кым чалап эккелди?

Д а ш - о о л . Кым чалап эккээр боор, дарга кижин эвес. А чүү болду ынчаш?

Ч ы ч ы ы Ч ы р г а л о в н а . Чүү болду, чүү болду деп алган. Бо кончуг Чинчиваа деп көрүнчүк кезээниң-не ынаар маңнаар апаргандыр, көрбес кижин-дир сен бе?

Даш-оол. Тараачының кады өөренип чораан эжи оол-дур. Чинчиваага ол хамаан чүве бе?

Чычыы Чыргаловна. Хамаан чок боор бе? Мында ужура бар. Бо дүне багай дүш көрүп, харам бастыгып тура хондум. Ийи кара кускун ужуп келгеш, бистиң бажыңывысты өскелиг дескинип турдулар. Оон телепуун чагыларының кырынга олуруп алгаш, анаа эвес шаккыржып олурдулар. Чүрээм черле эндевейн-дир.

Даш-оол. Хей чүве чугаалавайн көр, кадай. Мен барып ажылдаайн дээш. Колхозтуң хамык ажылы дээш, уйгум безин келбес, аыш-чемни безин тура чиир, чай чок кижидир мен.

Чычыы Чыргаловна. Тура чиир, тура чиир. Магалыг-ла чай чок ажыл тып алган-дыр сен. Уруг-дарыг эки кижизидер деп ында-мында хүннүң чыгыгы хурал-суглаа болуп турарын дарга кижиканчап билбес чүвел.

Даш-оол. Бистиң уругларывыс улуг апарган кижилер ыш-кажыл, кадай. Ам канчаар кижизидер бис...

Чычыы Чыргаловна (*үзе кирип*). Улуг апарган кижилер. Сен бодуң улуг сен ыйнаан. Кижиниң уругтары иезинге чап болбайн канчаар. Оода сен ол Тараачы деп көрүнчүктү ай деп көр.

Даш-оол. Ооң херээ чүү боорул аан. Соксап көр, кадай.

Чычыы Чыргаловна. Сокса диве. Хамык ужур – Тараачыда. Чинчивааны ол Долума деп тыраакриис чүвеге кадай кылып бээр дээш тып өккелгени ол-дур. Албан-биле чагаалап өккелди, мен көрүп турдум. «Долума» деп ат салган чагаа кээп турарга, мен келин тыпты берген-дир деп амырап турдум. Эртемниг, эмчи, башкы кыс тып алган болза, өглензиннер харын деп манап турдум. Келзе-келзе, оозу тыраакриис эр болган ышкажыл. Чок! Мээң Чинчиваам ыңдыг тыраакриистерден ядараан бе? Уё, быктым!

Даш-оол. Ол-дур, ам база быктымайлай бердиң. Хей черге хөлзевейн көрем, кадай.

Чычыы Чыргаловна (*чанында сандайга шагжок олургаш*). Боларны кижикылып каар дээш канчаар хинчектенип чоржук мен. Кызып-кылайып тургаш, тыраакыр деп чүведен чарып каарымга, ол ышкажыл. Чинчиваа деп көрүнчүк база бир тыраакриис көрүнчүк соондан маңнап туруп берген. Уё, ээрбем. Бо кончуг көрүнчүктерниң ам база мээң давийлээнем кедүрерлери ол-дур. (*Бажын тудуп олурар.*)

Даш-оол (*кадайыңга кожа олургаш*). Сен далашпадан. Тарылга доозулзун. Ам беш-алды хонук арты ышкажыл. Ынчан көргей бис. Бот-борзун эрде чүү боор, кедерезе ыңдыг-мыңдыг чылдагааннап тургаш, Долуманы моон чорудупкай бис. Далашпа, кадай, мен хемчээн апкай мен аан. Сен ам бажыңга чааскаан олурбайн, кудаң-кадай сугдан бээр кылаштап чорааш кел, кылыың чазылзын шүве, авазы. Мен хемчегден апкай мен аан, ыңдыг чап оолда чүү боор. (*Көжсеге артынче кире бээр.*)

Чычыы Чыргаловна (*тун-тура халааш, ийи быктын даянгааш*). Ай, көрүнчүктөр, ой, көрүнчүктөр! Силерни мен көрүп турзун, канчаар эвес мен. Ыдым кежин аңдара кедер мен, мен бодум хемчээн алыр мен. (*Ырлавышаан, чиик-чиик маңнап үне бээр.*)

Шаным-кадай, кудам-кадай,
Канчап бардың, чооп бардың?
Сараалыг-ла сырбык-салды
Канчаптар бис, чооптар бис.

Кудам-кадай, шаным-кадай,
Чооп бардың, канчап бардың?
Куюмнуг-ла сырбык-салды.
Чооптар бис, канчаптар бис.

Көжеге ажыттынар. Кабинединде Даш-оол чааскаан ажылдап олулар.

Телефон эдер.

Даш-оол (*телефонну алгааш*). Алло! Эш Даш-оол дарга боду дыңнап тур. (*Хенертен чавызааш дээш.*) Экии, дарга, экии, дарга. Шак-ла ындыг, хажык чокка күүседир бис. Тараа культураларын ам беш-алды хонукта доозар бис. Ийе, ийе, дарга, ногаа аймаанга үр болбас бис, план база улуг эвес болгай. Чайгы чер аңдарылгазынче улаштыр кирер бис. Эки-дир, дарга, келген техниканы дөгerezин алыр бис. Тарылга шөлүн калбартырывыс албан апаар. Ийе, ол берге айтырыг харын, дарга. Ам безин механизатор кадрлар чедишпейн, техника анаа турар чыгыгы турду. Бодуңар күжүңер-биле че, дарга? Ол-даа нарын херек-гир, дарга. Бисте ам чаңгыс-даа артык механизатор чок. Бар-ла турган кижилеривис дөгerezи трактор кырында. Өөредилге? Ийе харын, чарлал кылган улус бис, амдызында чаңгыс-даа ёзулуг билдиришскин кирбеди. Анаа-ла, дарга, бир саанчы уругнуң киирген билдиришскини-дир ийин. Ынчангаш ынчаар адап турарым ол-дур ийин. Ооң механизаторга өөренир харыы кайда боор. Инек саап турар, артында-ла мурнакчы саанчыларывыс бирээзи болгай. Ону кайын өөредип чоруда аар бис. Ийе, ийе, дарга, билир мен. «Кыстар – тракторже!» деп кыйгырыгны колхозчулар шупту билир. Херээжен улус ынашпас боор чүве-дир, дарга. Бир болза даанган ажылдыг боор, бир болза ажы-төлдүг боор. Ындыг-ындыг, дарга, күзелдиг кыстар болза албан чорудар бис. Байырлыг, дарга. (*Телефонун салып каар*). Эки-ле кыйгырыг тыпты берген-дир: «Кыстар – тракторже!». Кижин болганы-ла чычаанга чындыцнадыр мен, тракторга дыргырадыр мен дээр болза, кым мал кадарарыл, кым инек саарыл? Чер-черде ажылдың байдалын билбес эштерниң бажындан үүлгедип турар херээ-дир ийин. Кыстарның тракторга олурупкаш, чүнү кылганын бис билир бис.

Ш и р и ж и к (*кирип олура-ла*). Экии, Севил Серенович.

Ширижик кирип келир.

Даш-оол. Кириңер, кириңер, эш кол механик. Чүгө каш хондур көзүлбейн бардың моң? Ажыл-агыйың, техникаң кандыг чоруп тур? Бээр олургаш, хөөрөп керем.

Ш и р и ж и к (*холдарын нугугулааш*). Эки чоруп тур, Севил Серенович. Негелде, хомудалым чок. Тарылганы удавас, беш-алды хонуктан доозар бис. Бригадир база ынчаар санап турар кижидир.

Даш-оол. «Хамнаарак» канчаар хамнап тур бо?

Ш и р и ж и к. Кылаң, кылаң, Севил Серенович. Оолдар-даа уйгучыдын чок ажылдап турлар.

Даш-оол. Амдыы оол, чаа тракторизиң – Долума кандыг ажылдап тур?

Ш и р и ж и к. Долума дээрге трактористеп турда, кылаң эрдир, Севил Серенович. «Хамнааракты» шуут-ла кырлап эгелээн болдур ийин.

Даш-оол (*идээргең*). Ол-дур, ылап тракторист тыпкан-дыр мен бе, эш кол механик?

Ш и р и ж и к. Ылап-ла тыпкан-дыр силер, Севил Серенович.

Даш-оол (*быктын даянгаш*). Кадрларны ынчаар шилиир херек. Силер дээрге каш хонук сүмележиң, чөвүлежиң келчик силер моң, эш кол механик?

Ш и р и ж и к. Элээн-не хонуктар эрткен чүве ийин, Севил Серенович.

Даш-оол. Биске ыңдыг, Долума ышкаш, дайынчы эрлер херек. Чаа техника алгаш, база ыңдыг эрес эрлер хүлээп алыр бис.

Ш и р и ж и к. Долуманың трактору дээрге бисте эң эрги трактор-ла болгай, Севил Серенович. Бо божуур дээн уругнуң мурнунда бир уруг шуут холуп каапкаш баржык чоп. Ам Долуманың холунга барган соонда, тура дүшпес, өө тынмас болган-дыр, Севил Серенович.

Даш-оол. Ол-ол-ол, эш кол механик! Ол чүнүң күжү деп бодаар сен?

Ш и р и ж и к. Долуманың күжү болдур ам, Севил Серенович.

Даш-оол (*ийи холун чудуруктангаш*). Эр холдарның күжү-дүр! Ынчаар чугаалаар херек, эш кол механик!

Эжик соктааны дыңналган соонда, Анай-Хаак кирип келир. Даш-оол: столдун артынга олуруп алыр.

Анай-Хаак (*дидим эвес*). Болур ирги бе, даргалар?

Даш-оол (*кочуурган*). Кирип келген соонда, болур-болбазын айтырган херээ чүү боор.

Анай-Хаак. Буруулуг болдум, даргалар.

Даш-оол. Бис тарылга медээзи белеткеп, чай чок олур бис. Чүнүң дугайында келдиңер, чугаалаңар че.

Анай-Хаак. Колхоз баштаар черинге билдиришишкин киирген кижиде болгай мен, даргалар. Өөренип чоруур сен деп, демги дарга

чоруурда чөпшээрээн болгай. Ам силер келген сооңарда, харыы-даа чок, каткы-даа чок барды-ла.

Д а ш - о о л . Колхоз баштаар чери болза, силерни өөредип чорутпас деп шийтпирлээн. Харыы-даа, каткы-даа ол-дур, эш Анай-Хаак.

А н а й - Х а а к . Чүге, Севил Серенович?

Д а ш - о о л . Чүге дээрге инекти кым саарыл?

А н а й - Х а а к . Инек саар кижилер тышты бээр. Ам безин колхозтуң ортумак школазының доозукчуларының аразында саанчылаксап турар кыстар бар-дыр, дарга.

Д а ш - о о л . Олар ам-даа дооспаан, чиг улус-тур, чүгле кажан бышкан деп бижиктерин ап алырга, ынчан шийтпирлээр айтырыг-дыр.

А н а й - Х а а к . Школа доозулгуже каш-ла хонук арткан-дыр, дарга.

Д а ш - о о л . Азы саанчылаары багай ажыл-дыр бе? Бистин үевистиң «багай ажыл», «кара ажыл» деп чүве чок болдур ийин. Ону комсомолчу кижини билдир ужурулук сен.

А н а й - Х а а к . Саанчылаары багай эвес ажыл, аңаа ынак мен. Ынчалза-даа механизатор болуксап турар кижини билдир мен. Кижиниң изиг күзели база турар болгай, Севил Серенович.

Д а ш - о о л . Изиг күзел барымдаалап турар болзувусса, херек бүтпес, эш Анай-Хаак. Бодап көрдөн, комсомолчу кижини билдир сен: күзеливис чүве-ле дээш, шуптувус мал ажылынга барган дижик бис, чер ажылын канчаар бис, азы күзеливис чүве-ле дээш, шуптувус чер ажылынга барган дижик бис, мал ажылын канчаар бис? Борта баш херек, боданыр херек. Удуртур, баштаар кижилерни олуртуп каан херээ-даа ол.

А н а й - Х а а к . Кайын ынчап баар бис, дарга. Дүүн хат кээрге, шуптузу бээр бүлгүрнү бээр, моон хат боорга, шуптузу ынаар бүлгүрнү бээр, қаңмыыл эвес, кижилер ышкажыл бис.

Д а ш - о о л (*тулуксап*). Өөренип-даа алгаш, каяа ажылдаар сен, бодап көрөм? Бисте механизатор кадрлар четчир-дир.

А н а й - Х а а к . Колхоз чаа техника немей алып, тарылга шөлүн чыл бүрү калбартыр деп, силер бодуңар-ла хуралга чугаалап турдуңар. (*Улам шыңгыы.*) Шынап-даа болза, фермага тракторист кижини база херек болгай. Силерниң бо аажыңар дээрге, херэежен чонну хөй-ниитиниң херээнден оспаксыраткан буруу хөөн-дүр, Севил Серенович.

Д а ш - о о л (*үзе кирип*). Кайда олурарыңарны, чүнүн дугайында чугаалап турарыңарны бодуңар, эш Анай-Хаак. Сөзүңер ужун харыылаар апаар силер. Херэеженнерни хөй-ниити херээнден оспаксыраткан кижини чок-тур, билдинер бе, ыңар. Баштай бодуңарны

безин көрүп көрүңөр: силерниң саанчылап турарыңар хөй-ниитиниң херээ эвеспе? Силерни мурнакчы саанчы деп, шаңнап-мактап турары хөй-ниити херээден оспаксыратканы ол бе? Клубка оюн-тоглаага киржиң, кудумчуга кожамыктай каггылап чорууруң чүл? Хөй-ниитиниң херээ эвеспе?

Анай - Хаак . Силерниң бодалдарыңар хажык чок-тур, удурланмас мен, дарга. Ынчалза-даа хөй-ниитиниң херээн оон-даа делгем кылдыр көрүп чоруур кижин мен. Херээжен чонга оруктан бериңер. Олар кандыг-даа ажылды кылып шыдаар. Солун-сеткүүлдерге чүгө хүн бүрүдө «Кыстар – тракторже!» дээн кыйгырыгны деткээн чагааларны чүс-чүзү-биле чарлап турар чүвөл, дарга? Ол дээрге...

Даш - оол (*үзе кирип*). Ону билип турар бис, эш Анай-Хаак. Кыйгырыг дээрге саазын кырында чугаа-дыр.

Анай - Хаак . Чүгө саазын кырында болур чүвөл, дарга?

Даш - оол . Хамык ажылды ук черниң онзагай байдалдарыңа дүүштүр боттарывыс шийтпирлеп турар бис.

Анай - Хаак . Ынчаарга билдиришकिनим база саазын кырында артканы ол ышкажыл, дарга?

Даш - оол (*чөгөнип*). Ам канчаар тайылбырлаар кижин боор мен?

Ширижик (*Анай-Хаакка*). Чүвениң ужур-чөвүн дарга чугаалап берди ышкажыл, дуңмам. Барып ажылдаңар, саанчылаары база хүндүлүг херек-тир.

Анай - Хаак (*улуз тынгаш*). Ындыг-дыр, даргалар. Барып ажылдаайн.

Даш - оол (*серген*). Шын-дыр. Ол дээрге көңгүс өске херек-тир.

Анай - Хаак (*саазын ужулгаш*). Бо база бир билдиришкин бар чүвө ийин, Севил Серенович.

Даш - оол (*көрбөс-даа*). Оонну дедир хойлап ап көр, дуңмам.

Анай - Хаак (*сунгаш*). Оода номчуп көрзүңерзе.

Даш - оол . Билир мен, билир мен. Мооң-биле чугаавыс доозуп көрээли.

Анай - Хаак . Мээңиң эвес, өске кижиниң-дир.

Даш - оол . Каям, бээр эккелем. Чүнү дилеп турар кижил? База бажың-балгат ыйнаан. (*Кезек када номчуп чоруй, олудундан тура халааш, кылаштап эгелээр.*) Ам база бир саанчы элзедип алганың ол бе?

Анай - Хаак (*база тура халааш*). Мен кижин элзетпээн мен, кижин көгүтпээн мен.

Даш - оол . Ынчаарга ам ол уругнуң тракторга өөренир мен деп чүвени кайыын тып алганы ол?

Анай - Хаак . Бодунуң күзели-дир.

Даш - оол . Бодунуу эвес, сээң күзелиң-дир.

Анай - Хаак . Мен күзелимни черле чедип алып мен.

Даш - оол . Бодуң чедип ал! Саанчылар бакка баштава!

Анай - Хаак . Көөр силер, Севил Серенович, хүнү кээрге, мээң өөренип чоруур шынзылгамга силер ат салыр силер.

Даш - оол . Ат салбас мен, кош-кырым сынар. Харын колхозтан үнер дугайында билдиришишкинден эккел. Бо дораан мулдурлап берейн. Ак орууң оруктап чор.

Анай - Хаак . Бо дээрге мээң төрөөн колхозум-дур. Мен ажылдаар мен, мен трактористээр мен.

Даш - оол . Көргей-ле бис!

Анай - Хаак . Көөр силер! Парторгга барып турган, чедип алып мен. *(Үнө маңнап чоруй баар.)*

Даш - оол *(билдиришишкини үзе соп октапкаш)*. Магалыг-ла Паша Ангелиналар, Дарья Гармаштар тыпты берген-дир. *(Ширижикче.)* Эш кол механик!

Ширижик . Дыңнап тур мен, Севил Серенович.

Даш - оол . Билип тур сен ыйнаан. Бо кыстар дээрге бисти тудуп чир деп баардылар. Оларны чавырар херек. Өске черлерден эр механизаторлардан дораан тыпкыланар!

Көжеге.

Айтырыг болгаш онаалга

1. Бо көжегеде таарымча чок маадырларның кандыг четпес талалары, кенен күзелдери көстүгүлөп келгилээнил?

2. Анай-Хаактың окур-хевириң сайгарыңар.

ҮШКҮ КӨЖЕГЕ

ЧЕДИГИ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге баары-биле Долума улуг дүлгүүр тудуп алган эргип бар чыдар. Он соондан Анай - Хаак алгырып кээр.

Анай - Хаак . Долума Дондупович! Экии, Долума Дондупович! Кайнаар далажырың ол?

Долума *(тура дүшкеш)*. Аа, экии, Анай-Хаак. Кайнаар баар ийик? Ажылымче ыйнаан.

Анай - Хаак . Силерге ужуражыр дээш, каш-даа хондур чай тышпадым.

Долума . Ам чүнү бодап алдың? Тракторист болбас мен деп бо сен ыйнаан?

Анай - Хаак . Чок, чок, Долума Дондупович. Кадай уруу чаңгыс сөстүг-ле болгай.

Долума . Ам чүл ынчаш?

Анай - Хаак . Мындаа сеңээ чугаалаар дээш дидинмедим.

Долума . Азы Дүрген-оол соора дуурайланы берди бе?

Анай - Хаак . Чок аан.

Долума . Кара хөк сен ийин, Анай.

Анай - Хаак . Элдеп кижидир мен ийин, Долума Дондупович.

Долума (*кайган*). Чүү болду ынчаш?

Анай - Хаак . Мындаа сээң ырыңны кедергей-ле сонуургадым.

Сээң үнүң ам-даа кулаамда чаңгыланып чоруур-дур ийин. «Сеткилимниң сезен хуузу сенде дээрзин шээжилеп ал».

Долума . Ынчаарга ынчаар ырлап чорай-ла сен.

Анай - Хаак (*хандыр боданып*). Ох, ындыг ырны мен бижип каан болзумза...

Долума . Шенеп көрзе, кандыг боор, Анай.

Анай - Хаак . Чевеним аргажок кижидир мен ийин, Долума Дондупович, чепти-даа бол, оон шевер эжип каар мен ыйнаан.

Долума . Ыр бижип алдың бе ынчаш?

Анай - Хаак . Аргажок чүве-дир ийин, кижиге-даа көргүзөр хире эвес. Силер-ле бооруңарга диттип тур мен.

Долума . Сөзүн чугаалап көрөм, Анай, дыңнай кааптайн.

Анай - Хаак (*шала эгенип*). Аялга база бодап алган болгай мен.

Долума . Улам эки-дир, Анай.

Анай - Хаак . Кочулавас болзуңарза...

Долума . Оон ыңай чүү дээр сен?

Анай - Хаак . Ындыг-дыр че. Саанчының баштак ыры-дыр ийин. (*Хөрөөн хозаткылааш, кончуг аянынг ырлаар.*)

Каттыраңнаан шырайыңны

Катап-катап көрүксээм кээр.

Сагган сүдүм кылаңыңга

Чараш арның көстүп кээр-дир.

Хүлүмзүрөөн шырайыңны

Хүннүң, даңның көрүксээр мен.

Ынчалза-даа сени көргөш,

Ыдым чидер, элдеп-тир мен.

Шак-даа, хүн-даа эртип-ле тур

Чажым сенден харыы-даа чок.

Чүлдү-чүрээм кыстыгы дээрзин

Чүге черле кээргевес сен.

Кандыг-дыр, Долума Дондупович? Чүге ыгыттавайн бардыңар? Багай-дыр бе?

Долума . Оош! Шору-дур.

Анай - Хаак . Чүгле ол-ла бе? Чаңгыс-ла сөс.

Долума . Ол-ла, Анай. Оош!

Анай - Хаак . Силер меңээ хойну чугаалап бээр деп идегээн мен. Сөзү кандыгыл? Аялгазы кандыгыл? Четпестери чүл? Канчаар эдерил?

Долума . Мен база сээң-биле дөмей кижидир мен, Анай. Ылгалывыс-ла бо: сен саанчы, мен механизатор.

Анай - Хаак . Чок, ындыг эвес, Долума Дондупович, сен шуптузун билир сен. Борта база меңээ арга-сүмеңни кадар ужурлуг сен.

Долума . Чогаал, хөгжүм сайгарыптар билиим четпес. Ам-даа өөренир ужурлуг бис. Бистиң үевисте кижилерниң билииниң кызыгаары он дугаар класс эвес-ле болгай. *(Доңгайып алган туурар.)*

Анай - Хаак . Долума Дондупович, бөгүн чүгө черле арай муңгак силер? Азы бир кижидир хомудадышты бе? Азы...

Долума . Чок, Анай. Ол дээрге сээң сагыжыңдыр. Ырын дугайында мынчаалы: ону Кызылче, «Тываның аныяктары» солунче чорудуптаалы. Редакция чери чогаалчылар, композиторлар-биле харылзашкаш, сеңээ албан дузалажыш бээр. *(Бир талазынче көргөш.)* Чыгышы Чыргаловна кел чыдыр. Борта база тоолдап туруп бээр, чоруулу че.

Анай - Хаак . Четтирдим, Долума Дондупович.

Долума биле Анай - Хаак ийи тарай кылаштажып үне бээр. Көжеге ажыттынар. Колхоз даргазының кабинетиди. Даш - оол кылаштап кирип келир. Дораан телефон дагжаар. Даш-оол халывышаан барып сегирип алыр.

Даш - оол *(телефонга)*. Эш Даш-оол дарга боду дыннап тур. Экии, дарга. Часкы тарылганы че? Ында чүү боор, бөгүн сөөлгү хүн. Бүгү механизаторларны бут кырында тургустувус. Даарта рапорттаар бис. Ийе, дарга, бисче сургакчы чоруткан-даа херээ чок боор. Боттарывыс-ла күүседип каар бис. Агитас-массалыг ажылды эки чоруткан бис. Ынчангаш күрүне мурнунга хүлээлгезин чон эки билип турар. *(Каттырар.)* Чөп-чөп, дарга. Бичии маёвкажыгаш эрттирер апаар. Часкы тарылганы бедик агротехниктиг кыска хуусаада эрттирген чонну хүндүлөп көрбөс болза таарышпас. Чон дыштанзын, спортчу маргылдаалар база организиастаар бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чүү дээр ийик мон, дарга: «Ажылың доостун, амыр хөгле» дижир але? *(Каттырып турар.)* Алло, алло, ийе, дарга. Мурнакчыларны илередир бис, шылгарааннарны шаңнаар бис. Кызылче, мурнакчы механизаторлар хуралынче бе, дарга? Ийе, ыяап-ла чорудар бис. Бисте тулган тракторист оол бар. Чаа кижидир, ол хирезинде хамык трактористерниң мурнунда барган. Мээң бодумнуң шилип тыпканым кижидир чүве, чаңгыс көргөш-ле эндевээн мен. Долума дээр. Чуруун дораан чорудар бис. *(Каттырар.)* Анаа ады ындыг кижидир ийин, мээниң ышкаш аан. Эр кижидир чүве,

артында-ла эрин салдыг. Чайлыг болзунарза, колхозтуң байыр-
лалынга кээп көрүңер, дарга. Чалап тур бис. Чаа, байырлыг, дарга.
(Телефонун салып кааш, столга олуруп алыр.)

Долуманың улгаттыр чураан чуруун тудуп алган Тараачы кирип келир.

Даш-оол. Че, канчап тур силер, ажылыңар доостуңар бе?

Тараачы. Бөгүн доозар бис. Даарта маёвка эгелээр мурнунда
Хүндүлел самбыразыңга азыптар бис, ачай.

Даш-оол. Амды мурнакчы тракторист эриңерниң – До-
луманың чуруун тыптыңар бе?

Тараачы. Чуруу чок кижидир.

Даш-оол. Оон канчалдыңар ынчаш?

Тараачы. Канчаар боор, бодум дүрзүлөп-ле алдым.

Даш-оол. Көргүзем.

Тараачы (Долуманың чуруун көргүспүшөөк). Бо-ла-дыр.

Даш-оол (топтап көрүп-көрүп). Салы кайыл?

Тараачы. Сал чок кылдыр чуруп көр деп дилээр кижичорду.
Кижиниң дилээн канчап күүсетпес боор, барып-барып мурнакчы
кижидир.

Даш-оол. Дөмейи дөмейдир, эки чураан-дыр сен. Салы чокта
кандыг кончуг кыссыг кижил моң?

Тараачы. Черле шырайы ыңдыг, кыссыг кижичышкажыл,
ачай.

Даш-оол. Оода-ла бажының дүгү база узун.

Тараачы (кочуурган). Ол дээрге амгы үеде чугула эвес
айтырыг-дыр оң. Бо шагда бажының дүгү кыска кыстар-даа бар,
бажының дүгү узун оолдар-даа бар. Хаажы херек чүве-дир ийин.

Даш-оол (чугула-лап айтыр). Көрдүң бе, Долуманың чуруун
эң бажыңга азар эвеспе. Эрес эр, ынчаар ажылдаар херек. А амды
концертиңер канчап тур силер?

Тараачы. Белеткеп-ле тур бис. Черле багай эвес концерт болур
боор.

Даш-оол. Эки белеткениңер. Багай ойнадыңар халак. Район-
дан-даа даргалар келир чадавас. Канчап билир, төп черден,
Кызылдан-даа, чугула эштер моорлап кээр магад. Часкы тарылганы
эрте дооскан дээш, чон бисти мактап турар-дыр. Эки болза дыштанып
билир улус-тур деп чүвени бүгүдеге көргүзөр ужурлуг бис.

Тараачы. Ындыг-дыр. Бис черле багай ойнавас бис. (Кезек
бодангаш.) Ачай, чаа техника алыр деп турарывыс чүү болду бо?

Даш-оол (атпаш дигеш). Ам бо чай чок үеде ону чүге
сонуургай бердиң?

Тараачы. Мындаа дилег кылган болгай мен, ачай.

Даш-оол. Үш-дөрт хонуктан чаа техника алыр бис. Тракт-
торлар-даа бар, комбайннар-даа бар. А сен ынаар чем эреве. Клуб

эргелекчизи шалыңың чедер-дир, уран чүүл удуртур талантылыг-дыр сен, чурууруң база эки-дир. Оон эки ажылды кайыын тывар мен.

Т а р а а ч ы . Колхоз даргазы өөренип чоруурда, чаа трактор алыр сен деп аазаан чүве. Чинчивааны база трактористээр сен дээн чүве. Бодуң безин билир-ле болгай сен, ачай.

Д а ш - о о л . Мен бо колхозтуң бажынга олурумда, мээң адыр кулактарым ындыг чугаа дыңнавазын. Сен Чинчиваага чывааң халдатпа, Анай-Хаакты көгүтпе. Долума кончуг эжим чүве деп тургаш, ол тракторист эриң-биле Чинчивааны доңнаштырып кагдын. Ындыг чүве сураа дыңнап кааш, багай кырган иең сагыжы аарып, ханының базышкыны көдүрлүп турар-дыр. Эр кижжи хамык чүвени бодаар болгай.

Т а р а а ч ы . Ох, күжүр ачай! Механизатор болуксаан кыстар оруу моондактаар деп тургаш, ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг атка үндүң. *(Үңүл чоруй баар.)*

Д а ш - о о л *(оглунуң соонче)*. Кыстарга болчуп турар, магалыг-ла кадын-маадыр тыпты берген-дир!

Кабинетке Ш и р и ж и к далаш-биле маңнап кирип кээр. Эжиктен-не чугааланыр.

Ш и р и ж и к . Элдеп чүве, Севил Серенович!

Д а ш - о о л *(элдепсинип)*. Чүү болду?

Ш и р и ж и к . Дириг чораан кижжи доруг бөрү база көөр чүве-дир аа!

Д а ш - о о л . Ол кандыг аайлыг доруг бөрү апарды?

Ш и р и ж и к . Долума – кыс кижжи-дир!

Д а ш - о о л *(аазадып)*. Чүү дидир сен? Ам база чугаалам!

Ш и р и ж и к *(үзүктөп)*. До-лу-ма – кыс кижжи-дир!

Д а ш - о о л . Орта кижжи сен бе? Угааның чана берди бе?

Ш и р и ж и к . Шынап, Севил Серенович. Көрген суглуг карактарым бо-дур.

Д а ш - о о л . Каяа көрдүң? Сугга эштип турда бе? Чунар-бажынга ойбак черден бакылап көрдүң бе?

Ш и р и ж и к . Чок аан. Бажыңынга.

Д а ш - о о л . Кажан?

Ш и р и ж и к . Дүүн кежээ.

Д а ш - о о л . Орта чоор бе? Шынап-ла, доруг бөрү деп чүвең ол звес ыйнаан. Канчаар көрдүң, суугадып турбайн, тодаргай чугаала!

Ш и р и ж и к *(тайылбырлаар)*. Район чорудар ооң чуруу херек дээриңерге, силернин даалганаңар күүседип, дүүн кежээ Долуманың чурттап турар өрээлинге кире бердим.

Д а ш - о о л . Оон чүү болду?

Ш и р и ж и к . Салы-даа биеэ хевээр.

Д а ш - о о л . Ам канчап кыс кижн деп билип кагдың?
Ш и р и ж и к . Хенертен кире халый бээримге, чуп каан аржыыл-
дар кургадып каан тур. Чажырыптар чай алынмайн барды.
Д а ш - о о л . Аржыылдар дээрге ындыг-ла чугула эвес барымдаа-
дыр оң. Өске кижн-даа аржыылдары турду ыйнаан.
Ш и р и ж и к . Пудра, помада, духилер база көрдүм.
Д а ш - о о л (*улуг тынгааш*). Долуманы кыс кижн дээринге шы-
нап-ла корга бердим. Чонга ынчап кочуладып, тоол-домакка
кирерим ол-дур деп бодадым. Пудра суглар дээрге хей чүве-дир.
Клубта ындыг чүвелер-ле хей.
Ш и р и ж и к (*дөңмээнче айыткаш*). Борта чедир тыртып алып
узун уктар база көрдүм.
Д а ш - о о л . Оларны Долуманың уктары деп канчап билир сен?
Ш и р и ж и к . Оон ыңай, Севил Серенович, херээженнерниң
амдыы бир эдиниң ады чүү ийик?
Д а ш - о о л . Чүү эдиниң? Сумказы бе?
Ш и р и ж и к . Чок аан.
Д а ш - о о л . Ук-тыртары бе?
Ш и р и ж и к . Чок аан, ол эвес, Севил Серенович (*айыткаш*).
Хөндүргези аан!
Д а ш - о о л . Чүү хөндүргези? Шары-буга эвес?
Ш и р и ж и к (*айыткаш*). Борта иштинге херээн тыртып алып,
өөктерлиг пөзүнүң ады аан? Бухгалтер дээр ийикпе?
Д а ш - о о л . Адын чоор ийик сен. Оон чүү болду?
Ш и р и ж и к . Ындыг пөзүн база азып кургадып каан турду.
Оон бир көрнүп келиримге ол хамык хеп-севин чажырыпкан болду.
Д а ш - о о л . Кайын ындыг боорул! Карааң саңзарын көрдүң
ыйнаан?
Ш и р и ж и к (*аашкыннып*). Чок, караам саңзарын эвес, Севил
Серенович.
Д а ш - о о л (*девидеп*). Долума шынап-ла кыс кижн болган
болза, тоол-домак болган-дыр. Хартыга-хамнаарак дег тракторист
эрлеривисти барып-барып херээжен кижн ажып кааны ол ыш-
кажыл?
Ш и р и ж и к (*холдарын ууштагылааш*). Севил Серенович, бир
эвес чигзинер болзунарза, бөгүн дораан бүзүредип болур мен.
Д а ш - о о л . Канчаар бүзүредир сен ынчап?
Ш и р и ж и к . Аан кежээ Долуманың бажыңынга хенертен иелээ
кире берээл.
Д а ш - о о л (*эктинден часкааш*). Мөң-мөң, эш кол механик.
Чамдыкта угааның база шору ийин. Ынчаар-дыр.
Ш и р и ж и к . Бо дугайын кымга-даа чугаалап болбас.
Д а ш - о о л . Мөң-мөң, ону кончуг нарын кылып харын.

Көжеге.

Кежеге баары-биле Даш-оол, Ширижик иелээ чугаалажып эртерлер.

Даш-оол. Долума эр кижидир. Ындыг-ла кыс кижидир болза, эрлер дег, кыс кижидир опшкап-чыттап турар деп бе? Ону кыс кижидир кылдыр уйгу-дүжүндө көргөн-дир сен, эш кол механик!

Ширижик (*холдарын ууштааш*). Бо дүне карак шиммедим, Севил Серенович. Бичии кум кынны бээримге-ле, мени чүгө херээжен кижидир деп турган сен дээш, бокс хол-хаптары кедип алган улуг чудуруун Долума бо-ла менче арнып кээр-дир. Улаарап, харам бастыгыш, сырбацайны бээримге-ле, кадайым оттур шелип тура хонду.

Даш-оол. Долуманы эр кижидир деп билдир бе?

Ширижик. Ындыг болдур ам, Севил Серенович. Артында-ла силерниң Чинчивааңарга ынакшып турар. (*Хөгүцүг.*) Харын кончуг мурнакчы тракторист күдээлиг болуруңар ол-дур, Севил Серенович!

Даш-оол (*алгырып*). Сокса! Бөгүн он бир шакта маёвка эгелээр болгай. Ооң бетинде айтырыгны шиитпирлевес болза хоржок. Кыйгырткан кижилеривис шуптузу дыңнадылар ыйнаан.

Ширижик (*үзөш дигеш*). Анай-Хаакка дүүн кежээ-ле дыңнаттым. Дүргөн-оол оруктан дүне келген, бертен дыңнаттым. Долумага эртен сес шакта конторага кел деп, бертен база чугааладым.

Даш-оол. Тараачы биле Чинчиваага мен чугаалап каан мен.

Ширижик. Ынчаарга ол-ла-дыр, Севил Серенович. Келдирткен улустарывыс ам дораан чыгып келир. (*Шагынче көргөш.*) Ам чаа-ла чеди чартык хире-дир.

Даш-оол. Долуманың чаа-ла көстү хонуп келгеш, каш-ла хонук эки ажылдашканы хамаан бе. Мурнакчы кижилерни илере-дирде, бүгү талазын көөр херек: хөй-ниитиге, өг-бүлезинге чурум-сагылгазы кандыг кижил?

Ширижик. Шын болдур ам, Севил Серенович. Мен ону мындаа-ла силерге чугаалаар бодап турдум. Мурнакчыларны илере-дирде, чаңгыс-талалап, чүгле сан-чурагайлар сүрер болза, окта таарышпас.

Даш-оол. Долуманы баштай кончуг эр деп бодаан мен. Сыйбың эр-дир он, сиилең баштыг. Каш хонуктан-на чес-холазы көстү берди. Дүргөн-оолдарның ынакшылын бузуп, Чинчивааның бажын төөредип турган херээ чүл? Ооң кадындан «Кыстар – тракторже!» деп хоозун кыйгы салып турган херээ чүл? Тос уралыг эр-дир. Ол дээрге аныяк кыстар бышкаа үрер дээн арга-мегези-дир. Чок, мен ону ынчаар амдажытпас мен. Хүндүлел самбыразындан ооң чуруун дүжүртүр мен! Кызылда хуралче чорутпас мен! Азы моон үнүп, ак оруун оруктап чорзун. Азы каң суглуктуг чүгөн сугар мен, демир дээктиг кижен-биле киженнээр мен!

Даш-оол биле Ширижик көжеге артыңче кире бээр. Көжеге ажыттынар. Колхоз даргазының кабинетиди. Оларның кыйгырткан кижилери чыгып эгелээр. Баштай

Тараачы, Чинчиваа алышкылар келир.

Чинчиваа. Ачамның хеп-хенертен бисти чүге чыйы бергени ол? Бөгүн артында байырлал хүнү ышкажыл?

Тараачы. Ужурун черле билбедим.

Чинчиваа. Чүге айтырбадың?

Тараачы. Сен чүге айтырбадың, кыс кижиди?

Чинчиваа (*холун чаңгааш*). Чаа, хей чүве. Авам, ачам менче чүгле хыйыр-кылчаң көөр улус-тур.

Тараачы (*амьрап*). Эки-ле ынчап турзуннар харын. Шак чоокшулаан болдур ийин, санажыр бис.

Анай-Хаак ырактан-на химиренип ырлап кирип кээр.

Анай-Хаак (*кирип ора-ла*). Па, алышкылар база мында силер бе? Ачаңар келди бе? Артында-ла маёвка хүнүндө, артында-ла эртенгиниң сес шакта мени келдиргеннер-дир. Кел дээн эки. Ам-на мени трактористер курузунче чорудар дээннер боор. Адаңар чүү дидир, чүнү билдиңер, чүнү дуйдуңар?

Чинчиваа. Мен-не чүве билбедим.

Анай-Хаак. Кончуг-ла хомуданчыг-дыр.

Тараачы. Бисти база кыйгырткан. Сес шак чедерин манап тур бис.

Анай-Хаак. Көк-ле дээр бо!

Ол аразында Дүрген-оол маңнап кээр.

Дүрген-оол (*кирип ора холун көдүргөш*). Салам алейкум, нөхөрлөр. Даргалар келдилер бе? Чалаан дээрге келдим.

Тараачы. Бисти база келдирткен. Шак чедерин манап тур бис.

Дүрген-оол (*каттыргылааш*). Мерси, мерси, граждана пассажиры. Мени чүге кыйгырткан чоор, чүнү канчап каан кижиди боор мен деп, кайгап-даа, харап-даа маңнап ордум. Чааскаан эвес, өөрлүг, ажырбас-тыр мен че. О кэй, о кэй! Эки-дир!

Тараачы. Дүүн репетицияга чүге келбедин?

Дүрген-оол. Кел чыдырымда, орукка машинама чөдүргөш, сылданы берген боор, озалдап калдым ышкажыл.

Чинчиваа. Ырлаар ырың белен ыйнаан? Азы куруг сен бе?

Дүрген-оол. Пожалуйста, мадам. Ам-даа күүседип болур мен.

Анай-Хаак. Бадыра кааптас сен бе, Дүрген.

Дүрген-оол. Битте, битте. Дыңнаксай берген болзуңза. Хөгжүмчүлөр эгелеңер! (*Ырлап эгелээр*):

Бажыңнарның артыгы чарыы
Мажалыкка үне берген.
Баштайгы-ла кезжээвисти
База катап сактып келем.

Чазын садка чодураалар
Саглаңайнчып турда чүве.
Шак-ла ынчан сээң караң
Чалыы чүрээм шонувуткан.

Өртемчейни эргий ушкаш,
Өөрүшкүден эккел, салгын.
Ында-бирек кызыжакка
Ынакшылым дамчыт, салгын.

Чүгле сеңээ шыны-биле
Чүден артык ынакшыдым.
Салымывыс кадып алгаш,
Чаңгыс черге чурттаар бис бе?

Улуг, чаагай чуртталганы
Бадыладып алыыл, эжим.
Улус чоннун өнчү-селиин
Бадылгалыг хөгжүдээли.

Дүрген-оол ырлап тура, Анай-Хаакка чеде бергеш, ону кускактаар деп баар. Анай-Хаак стол долгандыр дезип маңнаптар. Тараачы биле Чинчиваа ону доза халыырлар. Дүрген-оол Анай-Хаакка дорттап чедер дээш, дарганың столунуң кырынче үне халыыр. Ол өйде Даш-оол биле Ширижик кирип келирлер. Ында кижилер аңгадай берген, кезек ыт чок турарлар.

Ширижик (*даргаже мөгеш дээш*). Келдирткен кижилеривис барык шупту чедип келгеннер-дир. Чаңгыс Долума келбээн-дир, Севил Серенович.

Даш-оол (*чоогунче айыткаш*). Бээр, чоок-чоок олургулап алыңар, эштер. (*Оожум туруп келгеш*). Эң кол хереглээн киживис келбээн-дир аа?

Тараачы. Мен мырыңай чаа чордум. Дораан чеде бээр мен дээр эр чорду.

Даш-оол. Бис чугаавысты эгелеш тураалыңар. Чаңгыс кижин манап турар чайывыс чок. Он бир шакта маёвка эгелээр. Чон бисти манапас болгай. (*Хөрээн хозаткылаар*.) Мындыг-дыр бо, эштер. Бистиң колхозту төп черлер мактап турар чүве-дир. Часкы тарылга талазы-биле районга шылгарап үнген улус-тур бис. Аныяктарның «Хамнаарак» бригадазын ниитизи-биле мурнакчы деп санааш, районнуң Хүндүлел самбыразынче саналдаар деп санадывыс. Тарылгага онза шылгараан механизаторувус Долуманы Кызылга болур мурнакчы механизаторлар хуралынче чорудар деп тур бис. (*Олурганнар шимээргежир*.) Элекке шуугап, байырлап, ураалаан херек чок, эштер. (*Улусту намдадып хол көдүрер*.) Байырлап эгелээр мурнунда үзе шийтпирлеп, бажы ковайбас кылдыр хөөп алза чугула херек бар-дыр. Ол херек мурнакчы деп турар «Хамнаараавыстан»,

эң ылаңгыя бо олуруп турар эштерниң иштинден үнүп турар. (*Чугула үн-биле.*) Тодаргай чугаалаарын чөпшээреп көрүңер, эштер. Амдыы чаа-ла кудай-дээрге үндүр мактаанывыс Долума деп эш бар-дыр. Бо колхозка киргеш, он хонук безин четпеди. Ыя кыска үеде эң мурнакчы механизатор болуп, колхозка байтыгай районга, бүгү республикага ат-сураа динмиреп үнер деп тур. Ажылдаары эки эш-тир, тас эр-дир. Ынчалза-даа чурум-сагылгазы? Ам безин көрүңерден, колхоз баштаар чери келдирерге, озалдап чыдар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Долуманың чурум-сагылгазы четпес эш-тир. (*Улус шимээргежир.*)

Дүрген-оол (*тура халааш*). Тодаргайлаарга, нөхөр дарга?

Даш-оол. Тодаргайлаарга, Анай-Хаак биле сээң ынакшылыңның аразынче кирип турар эр-дир!

Анай-Хаак (*тура халыыр*). Меге, хоп-тур!

Даш-оол (*улусту оожургадыр*). Чурум, чурум, эштер. Бо болза силерниң бажың-балгадыңар эвес, колхоз баштаар чериниң албан кылыр кабинеди-дир. Дүрген-оол, Анай-Хаак, силер олоруңар. Силерге кым-даа сөс бербээн, бир эвес чүве чугаалаксаар болзуңарза, холуңар көдүргеш, чөпшээредип алыңар...

Ол өйде Чычыы Чыргаловна шөлээ-чөпшээрел-даа чок, өө тынып маңнап кирип келир. Олурган улусту-даа товас, шуут-ла Даш-оолдуң баарыңга баар.

Чычыы Чыргаловна. Мында чүнү мегелеп хуралдаалап олур силер, көрүнчүктер? Хемчег алыр, хемчег алыр деп, бо-ла силер ыйнаан. Мынчага апкан хемчээңер кайыл?

Даш-оол (*столду шашкаш алгырар*). Бо болза албан чери-дир, колхоз баштаар чери-дир. Чонну хүндүлөп көрүңер!

Чычыы Чыргаловна. «Чонну хүндүлөп көрүңер». Эки-дир харын. (*Олурганнарны эргилдир көргөш.*) Бо көрүнчүктерни дөгerezин билир мен. Болар канчаарыл, иелери ышкаш кадай-ладыр мен.

Даш-оол. Сен база колхозчу кижидир сен. Колхоз баштаар черин хүндүлөп көр.

Чычыы Чыргаловна. Колхозчу мен харын. Ынчалза-даа мээң ашаам-дыр сен. Уруг-дарыың чүге орта көрбөс сен.

Даш-оол. Мен болза албан хаар черимде олур мен. Кажан ажылга тургаш, алган кадай, ажы-төл деп, төрөл-дөргүл тыртар чорукту болдурбас мен.

Чычыы Чыргаловна. Уё, давыйлэнем. Ындыг-ла төрөл-дөргүл барымдаалавас дарга болзуңза, чүге урууңну тыраакриис чүвөгө көгүттүрүп алган сен! (*Хая көрүңгөш, Чинчиваага халып чеде бээр.*) А сен чүге мында чымыраара берген олур сен, көрүнчүк. Сен мында чүү херектиг апарган кижидир сен?

Чинчиваа. Мени база келдирткен-дир. Колхоз баштаар черинге чагыртыр кижиге мен.

Чычыы Чыргаловна. Колхоз баштаар чери сенээ хамаан чүве бе? Сен болза аңа чагыртпас, аңгы ажылдыг, бөрбек садыг эргелекчизи кижиге-дир сен. Сээң даргаларың өске, сээң даргаларың районда кижиге-дир сен. Бөгүн найыр-наадым болур деп тур, чон дээрге коржаа-садыыңарны үглөп алган тур. Девин-не, даң бажында-ла ажылдаар, хөй акша-мөңгүн кирип алыр болгай. Билдиң бе, көрүнчүк. *(Улусту эргилдир көөр.)* Амдыы сырбык салдыг көрүнчүктү кыйгыртпаан силер бе?..

Ширижик *(кылаштап келгеш)*. Силер улуг дыка дүвүревейн көрүңер, Чычыы Чыргаловна. Сандайга олуруңар, бичии манаңар, улустуң чугаазын дыңнаңар. Мында бис Долуманың дугайын чугаалажыр дээш чыгып келдивис. Удавас ол чедип келир, чүү дээр эвес бис, дыңнаар силер. Ажылдаары эки-даа болза, чурум-сагылгазы четпес эр-дир. Бир болза чурумун этсин, бир болза моон үнүп чорзун деп чугаалаар деп тур бис. Ам оожургаңар, олуруңар, Чычыы Чыргаловна.

Чычыы Чыргаловна *(олурбушаан)*. Ол-ла. Моон үнүп чорзун. Мен-даа санал-оналым бээр мен. Давыйлэнем улуг болгаш ажылдавайн олар кадай боор мен. *(Олуруп алыр.)* Уё-уё, ээрбем хайнып тур. *(Улус оожургай бээр.)*

Даш-оол *(туруп келгеш, уламчылаар)*. Долума болза, эл үскен эмдик буга дег, түр када шырбайыпкаш, оозунга шырың-маланып, кончуг эр мен деп, оон улам «Кыстар – тракторже!» деп хоозун чугаа үндүрүп тургаш, чамдык хат-салгын дег, силенч эштерни бодунче элзедип ап турган кижиге-дир. Ындыг кижилерге Анай-Хаакты кири санаар херек деп, девин-не чугааладым. *(Холун чаңгыыр.)* Анай-Хаак, ыгт чок олуруп көр. Оон сөс бээр мен. Ам мырыңай кедерээш, кайда-чүде садыг эргелекчизи Чинчивааның бажын төөредип эгелээн-дир.

Чинчиваа *(тура халыыр)*. Көк меге чугаа-дыр! Соксаңар! Күзээр болзуңарза, ажыг-биле чугаалап берейн. Долума болза силерниң соора билип турарыңар ышкаш...

Тараачы *(тура халааш)*. Чинчиваа, бичии манап көр. Менде мындыг санал бар, эштер. Долуманың четпестерин сойгалап илередири пын-дыр. Ынчалза-даа оң чок черинге шуугап турган херээвис чүл? Кижиниң артынга эвес, арнынга чугаалаар херек. Ол эрни мен сүрүп эккээйн. Колхоз баштаар черин хүндүлөп көрбөс, чүү ындыг дүжүмедил?

Ширижик. Шын-дыр, Тараачы Севилович.

Чычыы Чыргаловна *(өнөмчип)*. Ынчал-ынчал, Тараа, доп-дораан сүрүп эккел, таптыг тургузуптаалыңар, кончуг көрүнчүктү.

Даш-оол (*Тараачы ыне бээрге уламчылаар*). Долума кээрге, мурнакчы тракторист деп арын-нүүр барымдаалавайн ажыы-биле салба шүгүмчүлөңер. Эң ылаңгыя, Анай-Хаак биле Чинчиваа. (*Телефон дагжаар, Ширижик ала тыртып бээр.*) Алло, эш Даш-оол дарга боду дыңнап тур. Экии, дарга. Ийе, он бир шакта эгелээр бис. Мында бе? Бир механизаторувус дугайында чугула айтырыг шийтпирлеп тур бис. Бир-ле силерге чугаалаан ийик мен, дарга. Долума дээр. Чурум-сагылгазы четпес эр-дир ийин. Ооң орнунга Кызылче өске кижичорудар боор бис. Келзиннер, харын, манаар бис. Байырлыг, дарга (*Телефонун салып кааш.*) Даргалар база келирдир. Бо айтырыгны дүрген шийтпирлээр-дир. (*Улам шыңгыы.*) Шынап-даа болза, бистиң колхозувус Долума ышкаш эрлерден ядаракас...

Шак ол өйде кыс кылдыр кетгинип алган Долуманы чедип алган Тараачы кирип келир. Долума баштай Тараачының артынга чаштынып туруптар. Даш-оол Долуманы көрбейн, Тараачының мурнунга калгып чеде бээр.

Даш-оол (*изигленип*). Эккелген дүжүмедик кайыл?!
Тараачы. (*Долуманы мурнунче чндүрүпкеш*). Бо-дур... Мээң душтуум... Долума Дондуповна дээр!

Даш-оолдун үнү чидип, көжээленип, дедирлени бээр. Улус шупту кайгай бээр. Долума улустун мурнунче эртип кээр. Даш-оол ону кайгап сүре кылаштаптар.
Улус база шууштур ону эдериптер.

Даш-оол (*келдирлеп*). Кандыг-чүү-даа болза, мээң тышкан тракторизим ышкажыл... Кыстарга кайын-на шуут удурланы бээр ийик мен... Камнап турганым ол ышкажыл...

Долума эдиртир кылаштаан улустан дескеш, столду дескинип кээр. Улус шууштур сүрбүшаан келгеш, Долумага деңге мөгейгеш, хары угда менилээр: «Экии, хуулгаазын кыс!»

Көжеге хаар. Тенер.

Айтырыг болгаш онаалгалар

1. Комедияның сюжеди амыдыралдың кандыг фактызынга үндезилеттингенил?
2. Совет Эвилелиниң сурагжаан херээжен трактористерин адаңар.
3. Тыва тоолдарда бо шииде ышкаш хуулуп алгаш чоруп турар маадырларны адаңар.

Шиниң дөгөрезинге хамаарышкан онаалгалар

1. Чогаалдың идеялиг утказын тодарадыңар.
2. Автор комедияның кандыг уран-чечен аргаларын чедишкинниг ажыглааныл, чижектер-биле көргүзүңер.
3. «Эргиниң артышкын чаңчылдары болгаш оларның-биле демисел» деп темага чогаадыгдан бижинер.

КОМЕДИЯ – ШИИ ЧОГААЛЫНЫҢ БИР ХЕВИРИ

Ши чогоалының комедия хевири – амыдыралга каттырынчыг болгаш чиктиг чувелерни көргүзер, ниитилелде, хүн бүрүнүң болуушкуннарында, кижилерниң аажы-чаңында багай талаларны кыжырып шоодар. Кижини көөр хөөн чок, амыдыралга дүүшпес багай чүүлдерни, колдуунда, чаңгыс кижиниң үеден хожудап чыдып калганының, чондан хоорлу бергениниң ужурунда шоодунчуг байдалга киргенин комедияга көргүзер. Бак чаңчылга азы эргижирээн идеяга, амыдыралга боттанмас сорулгага алыскан кижини өскөлөрдөн чыдып калган, кенен угаанныг кылдыр комедияга чуруттунган чоруур. Комедияга чогаалчы чувени хөөредип, кыжырып, хевирдүрүзү чок кылдыр чуруур аргаларны хереглээр.

Амыдыралдың боттуг моондактарына таварышкыш, комедияның маадырлары ыядынчыг аштырышкыннарга таваржып, бодунуң четпестерин илередиричче албадатгына бээр.

Комедия чогаалдарының маадырларына көрүкчүнүң талазындан болчур, сеткил таалаар аян чок болур. Комедияның кол маадыры бодунуң багын боду-ла көргүзө бээр, а хөглүг, тывызык, амыдыралчы күштер тиилеп турар апаар.

Комедияларны каттырынчыг болуушкуннарның болгаш шоодунчуг мөзүлөргө дугайында чогаалдар кылдыр ийи кезекке хуваап турар. Бирги бөлүккө – кажар-оптуг чорук колдаан болуушкуннарлыг чогаалдар, ийигизинге – аажы-чаңы эргижирээн, бүдүүлүк, шүшпөн, чевен маадырларлыг чогаалдар хамааржыр.

Комедияларны каттырынчыг талазы-биле каржы шоодуглуг, кыжырыг биле шоодугну чаптаашкын-биле холуй ажыглаан лириктиг азы романтиктиг чогаалдар кылдыр хуваап турар.

Улусчу эрге-чагырганың чылдарында социал-амыдырал уткалыг комедиялар көвүдөп келгилээн. Оларда шоодуглуг, кыжырыглыг аянар чаа амыдыралды бадыткаарычче, эргиниң артышкыннарын кижилерниң аажы-чаңындан, амыдырал-чуртталгазындан узуткаарычче углангылаан болур. Ындыг чогаалдарның санына С. Токаның «Дөңгүр-оол», К.-Э. Кудажының «Долуманың хуулгаазыны» деп комедиялары кирер. Оларда чаа амыдыралды улам ыңай экижидер, кижилерниң аажы-чаңын эргиниң артышкыннарындан арыглаар дээн утка сиңниккен.

Комедия чогаалдары кижилерни бүгү талазы-биле кижизидеринге улуг салдарны чедирип турар.

Айтырыг болгаш онаалга

1. Делегей чогаалчыларының комедияларындан кандыг чогаалдар билер силер?
2. Комедияның кол ылгавырлыг демдектерин тодарадыңар.



Светлана
Владимировна
КОЗЛОВА
(1933-1997)

ЧАРАЖЫН ААР

Чычыы-торгу кетпейн чордуң,
Орду-сүмээ чурттаваан сен,
Чырык, чараш хоорайларның
Овурун шуут билбейн чордуң.
Ажай-буурул Хайыраканның
Майгынналчак сүвүрлерин,
Маңнык ышкаш хемнерниң көк
Агымнарын көрүп чордуң.

Байлар ижин кылып хүнзээш,
Пат-ла чилчиң үзүлзежок,
Чиңгир-ногаан тайгадыва,
Чиндигир көк кудайдыва,
Ооруг, сыннар сирттеринче
Ойбак-таар өөң өттүр кайгааш:
— Чаражын аар, чаражын — деп,
Шагжок улуг тынар чордуң.

Пөрүк, чымаар, назы четпээн
Бөдүүн тыва душтук сеңээ
Эрги куда ёзузунуң
Эдерзин дээр угаады бо:
«Артың эдээң анай-хураган
Артай базып дешкилешсин!
Мурнуу эдээң ажы-төлүң
Мурнун былаажып базар болзун!»

Амыр-дыжың бодавайн,
«Артык аас» деп бергезинмейн,
Өске төлдер ап-даа чордуң.
Хөглүг-шоваа бичии чашты
Өөрүп, чаптап өстүрдүң-даа,
Херээңче ону чыыра туткаш:
– Чаражын аар, чаражын – деп,
Чаптап, таалап тургулаар сен.

Кандыг дошкун чылдар эртпээн,
Кандыг шуурган силгивээн дээр.
Чолдуг ава херээжен бооп,
Чоргаар туруп, хөндүрүлдүң.
Сээң арган, чиңге холуң
Чепсек-боону тудуп шыдаан,
Кыдыраашка бижип шыдаан,
Кызыл тукту көдүргөн-даа.

Онзаланмас бөдүүн хептиг,
Кодан мал-даа кадарганда,
Хоор чоннуң сүрүү оъттаар
Одарлар-даа хайгаараанда,
Хову турлаа сууржугаштан
Хоор-сарыг шөлдер дургаар:
– Чаражын аар, чаражын – деп,
Сагыш ханыш чоргулаар сен.

Тудуг кылган холдарыңдан
Тууйбу бедип, ханаланыр.
Бажыңнарның ишти-дашты
Малгаш-биле дескилежир –
Чарашты сен чаяп тур сен,
Чарашты сен төрүп тур сен.
Черниң бүгү чаражын ам
Четче туткан ээзи-дир сен.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Кымнарның дугайында шүлүгүл бо?
2. Тыва аваларның кандыг-кандыг мөзүлерин онзалап чурааным?
3. Шаанда тыва херээжен кижиниң салым-чолун көргүскен оду-ругларны тывыңар. Оларда херээжен улусту чүнүң херээңге кириштирбес чораанын илереткенил?
4. Чаа үеде херээжен улус кандыг-кандыг чаагай херектерге киришкенил?
5. Амгы үеде тыва авалар, угбалар чүнү чарашсынар болу бергенил?
6. Херээжен улустуң бүдүрүп турар үүлезин, кым болу бергенин тодарадыңар.
7. Шүлүктүң тургузуунда болгаш дылында онзагай талалар чүл?

КАЗАХ ЫРЫ

Узун, кыска орук көвей,
Улусчу ыр чаңгыс эвес:
Каткы, хөглүг, муңгак, сергек –
Кандыг ырны чонда чок дээр!?

Чогаадып каан ук-ла чоннуң
Ёзу, чаңы, бүдүш хөңнү
Ында сиңген солун боорга,
Ырлаксанчыг, дыңнаксанчыг.

Халыткан оол хөңнүн чазаан
«Казах ырны» дыңнаан силер.
Ында чиктиг кижиги кайгаар
Ындыг-мындыг утка-даа чок.

Халдып орташ, сеткил хөңнүн
Харам чокка ажыт, казах!
Ыры бажы каткан эвес,
Ындынналдыр ырла, казах.

Ужуктурган ракетаны,
Улай ында космодромну,
Улуг, делгем кур черни-даа
Көргөн болгаш, ырың база
Хөглүг, өткүт дыңналы-дыр.

Хову чурттуг кижиги төлү
Хоозун ыр чоп бадырар деп.
Караңгылаан эрткен өйнү,
Хаяалап кээр чаа шагны
Карактарың сөглеп туру...

Ыяткаштың сноптар сенден
Ырап дескен дег-дир, казах.
Ынчалза-даа адааргааш,
Ырап деспээн, база ол дег
«Нанай ырны» хову оглу
Нары-шээр чок ырлаар боорга,
Сноптар ооң хажызындан
Сурап кый деп орап ол-дур.

Чурукчунуң нанай оглу
Сурун, орлан, омак, сергек;
Караа көскү, кулаа дыыжы
Калбак эзим аңчызының,

Хову чурттуг кадарчының
Хоомай эвес дуржулгазын
Өңнүк-тала чалыы казах
Өөренип алып ыйнаан.

Бнда чүү деп, билип ап боор...
Бры турда, кижги бүрү
Брак чоокта эштиг-өөрлүг,
Усчок ырак шөлүлгеге
Украина чурукчусу
Караңгыда дүне када
Казах акын аялгазын
Оожум топтап дыңнап ора,
Ол-ла хевээр чуруп кагган.

Деткивези, тоовазы –
Дендии багай согур чорук?!
Бнчалзаяок Абайның ам
Бдык чүглүг шүлүктери
Ховуларда чаңгыландыр
Хомус ышкаш дыңналып тур.
Узаланың бурун ырын
Улуг тайга дагыннап тур.

Онаалгалар, айтырыглар база сүмелер

1. Шүлүктүн адынга даянган, оң темазын илередиңер. Теманы шын тып алганыңар соонда, авторнун хамааты мезүлеринин бир күштүг талазын тодарадыңар.

2. Шүлүкчүнүн «Бры чүге солун боорул?» деп айтырыгга харыылаан одуругларын чугаалаңарам.

3. Казах оол чүнүн дугайында, чүге ырлап чорааныл?

4. Бодунун ырызындан аңгыда нанай ырны казах оол чүге ырлап чоруурул?

5. Шүлүкте «Абайның... ыдык чүглүг шүлүктери», «Узаланың бурун ыры» деп одуругларның утказын казах литература төөгүзүндөн илередиңер.

АГЫ

Хөлбеңейнип хатка чалгаан,
Көккүр тоннуг, дошкаларлыг
Агы, сени ажыг оът дээр,
Аңаа черле бүзүреве.

Сыннар кыры ам-даа харлыг,
Шынаа, дөргүн кавыскынныг,
Дошкун часка торлуру чок,
Доң чер дежиң, агы үнер.

Амзап көөрге, ажыш кынныр
Агы сиден – хойнуң чеми
Кара черден кужактанган
Ханы, быжыг дазылдарлыг.

Частып үнер чечек шунту
Частың чылыын манап орар.
Агы черле эрес болгаш,
Ала харда четчип алган.

Чаашкын суунга агы сиден
Чараш кылдыр чунуп кааптар,
Көккүр өңү, маргыш-даа чок,
Хөй-хөй чечек төлээлей бээр.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Агы деп чүл? Ону өске ояттардан ылгап шыдаар силер бе?
2. Агының онзагай шынарларын адаңар.
3. Кижиниң кандыг мөзүлерин агынынынга дөмейлээнил?
4. Тывалар агыны чүге хереглеп чоруурул?

СЫРА

(Шүлүглел)

*РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Тыва
АССР-ниң улустуң артизи Виктор
Шожапович Көк-оолга тураскааттым.*

Кургаг сыра салгын кээрге,
Кургамзыдыр шыгырады,
Унун дургаар тиглер баткан...
Уяранчыын канчаар ону!

Кадып калган кургаг сыра
Кандыг кижээ херек чүвөл?
Хында шыгжаан бижек ышкаш,
Кызыл тигде чочагай бар.

Кургаг сыра сынар болза,
Куруг чыдар дазыр орта
Чочагайның үрезини
Чоргаар дыт бооп өскен болза!

Кайгамчыктыг чазы кээрге,
Каткан сыра бүрүленмес,
Кара хилег баскан ышкаш,
Кара чааскаан удуп турар.

1.

Ховуда кым човууртап чор?
Ховуда чүү диңмит болду?
Ажык шөлде чүү деп улус
Аткылажып турар чүвөл?

Казыргы-хат довуракты
Халап үндүр бөөлдей берген.
Арбактапкан доозунун
Аастыва киир хап турган.

Тыртыгның баа кожалаңны
Тыртып тургаш баглавыткан.
Караа чырып божуур ие
Какпаа кирген ышкаш болган –
Эъди-кежи саргып-аарып,
Элег-түрег көрүп орган.

Аартып кээрин канчаар ону
Аарышкылыын канчаар ону.
Ышкамнадыр човууртааш чоор,
Ызырынгаш орап апаар.
Адар бооңну боолам, ашаам,
Азаларны коргут, ашаам.
Өгже буктар киирбейн көрем.
Өгге төлдү чиигеп божууйн.

Тыртыгның баан дыңзыдыңар,
Тыртыгның баа демек болзун,
Аныяк-чаш назынның мен,
Аргастанып шыдаар боор мен...
Оорга-мойнум ыстап кээрге,
Отка-көске чирткен дег-дир...
Үүлө бүткен – карак чыраан,
Үрен төрөөш, алгырышкан.

2.

Хөйнү көргөн сарыг дыдым,
Хөйнү дыңнаан сарыг дыдым,
Он үш катап бөдей өөмгө
Оолду, кысты божаан ийик мен.

Чаңгыс оолак он үш төлден,
Чаяан болуп, артып калган.
Бүрлү берген чаштарымны
Бүдүү сактып, ыглап чордум.

Чалым хая баарында
Сарыг дыттың дөзүн орта
Чашта мөчөөн хензиг төлүм
Чадагайга салып кагган...

Айдың дээрниң адаа черде
Ам ол чалым хевээр туру.
Чалым тииниң аразында
Шагжаң сөөктер көстүгүлээр.

Хайлыг-буктуг ээрен-дөстөр
Харын өршээп, хайырлаан де.
Самдар өөмгө чуртталгамның
Чаагай кежи болур дээн де.
Эъди аараан ава кижээ
Эргим чүвө – төлдүң тыны.
Тыртыг болган чептен апкаш,
Тыңгарлын көөйн, чиигеп көөйн.

3.

Он үш дугаар божаан оглум,
Олчам болган чаңгыс оглум,
Ээрен-дөстөр – чаякчылар
Ээ көргөн чаңгыс оглум...
Чашта мөчөөн ажы-төлүм
Шагжаң сөөгү кургап калган...

Акың күжүр мөчүп каарга,
Аалывысты каргыштыг дээн.
Чорумалдар чадыр өөмгө
Чоокшулавас – оюп эртер.
Ужур-шынын тывар дигеш,
Улуг хамны хогдурган мен.
Улуг хамы хамнап-хамнап,
Угум-дөзүм букшуваан дээн.

Ээрен-дөстөр хүртээн болган.
Элег көрүп, ыглап-сыктап,
Улуг хамга чалынган мен,
Ужур-чөвүн мынча диген:
«Кара черге чыткыжеге
Кадарчы боор салымың чок.
Эрте-бурун чуртувуста
Эки хамнар төнгүлээн-дир.

Эки хам боор чолдуг-дур сен,
Ээрен-дөстөр ынча дидир.
Хамнаар чаян сенде бар-дыр,
Карачалдың ижин каавыт» .

Улуг хамым улай чагаан:
«Уяралга кирбес дизе,
Утуң төнүп калбас дизе,
Улуг хамның угун уктаар
Чаңгыс оолдуг болуруңу
Чаяан-дөстөн дилеп берейн» .

Аргамчыны тыртыг кылгаш,
Аластанып ора хонгаш,
Адар даңда сени божааш,
Адак-бышкаам чиигей берген.

Ачаң күжүр мени көргөш,
Адазы дег оглун көргөш,
Сеткил өөрүп, амыраандан
Черге чыткаш удуй берген.

4.

Хары-кожа кадай улус
Кадай хамның оглун кээргээр:
Арган оолдуң аксындыва
Ажын-чемин суга бээрлер.

Кадайларның кээргел сөзүн
Кадай хамы дыңнап кагза,
Кара черге турбас кылдыр
Каргыш салгаш, кырып кааштар.

Кадай хамдан бүдүү корткаш,
Кадайларның үнү читкен.
Чаян-дөстөн база корткаш,
Чаштып-хоруп олурганнар.

Байы кончуг Чаңгы-Хаа-даа,
Балдыр кошкак ядамык-даа
Кадай хамны көрүп кааштың,
Кайгамчыктыг хүндүлээрлер.

5.

Авазының ажыг хинчээн,
Авазының чогуң-барын
Чаштан тура көрүп өскөн
Чаңгыс оглу дириг арткан.

Аарып-аржааш өлү бээрин,
Аштап-суксааш өлү бээрин
Авазы хам општаптарын
Анай кара чаштан көргөн.

Отка-көске дүңгүр дөгөп,
Оожум-топтуг кургадырын,
Кежээ-дүңе хамнай бээрин
Хензиг чаштан көрүп өскөн...

Мээң оглум изим истээр,
Мээң оглум улуг хам боор.
Авазы хам ынчаар бодап,
Алгыргылап алгангылаар:

– Ажыл-хожул кылгаш чоор мен,
Алгангылап чораай мен аан.
Шагда мөчөөн уругларым
Сактып келгеш, саргып чор мен.

Хайыңарны арыдар дээш
Хамнап чоруур кадай-дыр мен.
Черниң, сугнуң ээлери,
Чедип келгер, ээрен-дөстөр.
Хамык чонну, ээрен-дөстөр,
Хамчык-бактан чарып алгар.

Алганганым анаа барбас,
Аарыг-аржык черден тайлыр.
Чылан кежи сойлуп каар дег,
Чырга-хамчык арлып чой баар...

Кадай хамның алганганын
Хамык улус көрүп орган.
Кара черниң доозуну
Хадып-эстеп турар болган.

6.

Кыдыы дээрде тудуш шөлде
Кызыл доозун чүден болду?
Арга-дашты чаңгыландыр
Аткылашкан ужуру чүл?
Чалым хая баарында
Чалбырааштар чүге кышты?

Кижидиве кижиде боолаар,
Кижиде ханын кижиде төгөр –
Чүү деп кончуг согуш чүвөл?
Чүү деп кончуг халап чүвөл?

Өгбелерниң бурун чуртка
Өлүржүрү чүден болду?
– Хайлыг халап диргелген-дир.
Ханныг-чаалыг шөлче көрбө.
Богда бурган бисти бодаар,
Борта хоруп чурттаал, оглум...

– Чүгүрүк аът Чаңгы-Хаада,
Ачылап бер, авай! – диген.
Чүгүрүктү дилеп берген...
Аалдан оглу халдып үнген.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Сыра деп сөстүн көжүргөн утказын илередиңер.
2. Авторнуң күзелин илередиңер.
3. Кандыг буянның үүлөгө таварышкан ие кижини шүлүглелде көргүскенил?
4. Он үш оолдан, кыстан «чаңгыс оолак... артып калган» деп домак кымның дугайында?
5. Тыртыг деп чүл?
6. Ээрен-дөстөр деп чүл?
7. Улуг хамга кандыг кижиде чалбарааныл? Ол хам чүнү чугаалааныл?
8. Кадай хам деп кымыл?
9. Чаш оолдуң иези аңаа чүнү күзеп хамнап чорааныл?

7.

– Кеткен бөргүң чиктиин, оглум,
Херелдендир сылдыс чайнаан.
Кара чажың чүге чогул?
Хавааң чүге шарыглыгыл?

– Дайзын-биле тулчуп чордум.
Тайыс балыг эттине бээр.
Өөрүшкүмге дээди шаңнал:
Өргүн чонум хостуг чурттаар.

– Адыр, оглум, чугааң чиктиин,
Аныяктың салымы бе?
Кандыг чаага киржип чордуң,
Кандыг үүле кылчып чордуң?..
Амга чедир хосталга чок
Амыдырап чораан бис бе?

Алдыы оран, үстүү оран
Аргый кезиир уктуг хам бис.
Хоошкунга баардан артык
Кончуг чүве каяа турар?

– Авай! Авай. Катап кээр мен.
Ам-даа бодаар чүве бар.
Авай! Авай! Мени утпа.
Аъттаныштайн. Чоруум кылыйн.

8.

Кыштың соогу киткеп турда,
Хыраа-шаңы дүжүп турда,
Хемниң кыдыы хонаш черден
Хеккиледир дүңгүр эткен.
Кадыларын хаара туткаш,
Кадай хамы хамнап турган.

Канчангаштың хамнай берген?
Кандыг чүве чедип аар дээн?
Кандыг кижиг тынын аар дээн?
Кандыг төлге дүжүрер дээн?

Сарыг хамчык сураг барган,
Малдар чудап өлбөс болган.
Байлар чоорту хоруй берген,
Чадай-чадай төлгөлээш чоор...

– Хартыга бооп Үстүү оран үнүп чордум,
Караам уунга чаңгыс оглум көзүлбеди.
Чылан болуп Алдыы оран кирип чордум,
Чыдын чытпас орлан оглум көзүлбеди.

Караам шимгеш, канчалдыр-даа хамнаарымга,
Хайыралыг күжүр оглум көзүлбеди.
Хоран чипкен коккаарак дег, бачыыргадым,
Коргуп-сүртеп арттар ажыр хайгыылдадым.
Кандыг черлер эргий кезип чорбадым дээр,
Кара чаңгыс оглум, кайда тояап чор сен?

Азырап каан күжүр оглум,
Аалың-чуртуң чүгө кагдың?
Төрүп кагган күжүр оглум,
Төрээн иең чүгө кагдың?
Эьдим-ханым чамдыы болган
Экер оглум, кайда чор сен?

Чаяан-дөстүг ээреннерим,
Чаңгыс оглум көрдүңөр бе?
Шагда мөчээн ажы-төлүм,
Чаңгыс оглум көрдүңөр бе?
Көргениңер, дыңнааныңар
Хөрлевеңер, чугаалаңар.
Өөрүшкүм дөзү болган,
Өзүм-баарым чамдыы болган,
Чолум-кежиим сүзүү болган,
Чоргааралым күжү болган –
Чаңгыс оглум кайда барган?
Чаңгыс оглум сураа бар бе?..
Черниң-сугнуң ээлерин
Чеңнээн доштар хавыктаан дег,
Чылыг оттуң ээлерин
Чырык хүнү хөмүрлээн дег,
Караңгының дүнезинде
Каткан сыра дагжаар чүзүл?
Кадаң сыра дөзүн үглээн
Хая-даштар козурт чыткан.

9.

Тоолда кирген араатан дег,
Довуракты буртуладыр,
Чыды-бузун бургурадыр
Чычаан шөлче маңнап орган.

Делгем шөлге чуглуп маңнаар
Дээрбек-дээрбек дугуйларлыг,
Дөштүг черге чедип келгеш,
Төккүледир чөдүргүлээр.

Кара дүне караа кывар,
Кааң хүндүс караа чайнаар...
Деспээ демей иштин долдур
Чорумалдар олурупкан.
Делгем ховаа халдып чорааш
Чорумалдар ырлап чораан:

– Кааң-на демир чычаан мунгаш,
Карааңнадыр халдып ор бис,
Казыргылай чуглуп орда,
Кайгамчыктыг чычаан-хөлге.
Чарыштырар чүгүрүктү
Чайлыг эртер чычаан-хөлге.
Саяк базып маңнап орда,
Салгын-хат дег, ылгын хөлге.

Демир чычаан хөлге кылгаш,
Делгем шөлдеп чоруп ор бис...
Демир чычаан мунган улус
Девиржидип чорбайн канчаар.

Кадыр артка торулбас бис,
Калбак ховаа доктаавас бис.
Актыг шынның улуг күштүүн
Арат чонга дамчыдаалы.

Кожамыктап чораан улус
Коччуг оожум доктаай берген...
Чычаан көргөш, өгден улус
Шымдай-дектей үнө болган.

Катап-катап топтап көөрге,
Калбак хаайлыг чычаан болган.
Камныг-камныг суйбап көөрге,
Каандан эптеп кылган болган...

Алгы тоннуг, сарыг курлуг,
Аныяк оол орап болган.
Ава кижиге топтап көөрге,
Азырап каан оглу болган...

Ээрен-дөске чүдүп чораан
Эрги шагның кадай хамы
Чырык черге туруп көрбээн
Чычаан мунган оолдуг болган.

Өлең-шыктыг хонаш черде
 Өгнүң эжин ажыдып каан.
 Өске-хары кижилери
 Өгнүң иштин дола берген.

Өле баштыг ашак-кадай,
 Өскелери – кожалары
 Өгге шиини көөр дигеш,
 Өгнүң дапштын үглөп келген.

Кымчы туткан дүжүмет бооп,
 Хыныыр-харам бай-даа болуп,
 Каткы-хөгнү чиртиледир
 Кажар оолдар ойнап турган.

Хам бооп ойнаан оолду көөрге,
 Катгырынчы кончуг болган.
 Дүңгүр туткаш, шириин көрүп,
 Түрлүү кончуг чайгангылаан.

«– Хилинчекке чораан улус,
 Хирлиг хештиг чораан улус,
 Аарып-аржып чораан улус
 Арай-ла бээр олуруңар.

Кандыг чүвээ дужаргарны
 Хамнап тургаш төлгөлээр мен,
 Кандыг аарыг болганыңарны
 Хамнап тургаш, эдип каар мен.
 Ааста берген чүвеңерни
 Ажырап мен, сыырап мен.

Аъттан ушкаш, кемдээн кижини
 Арай-ла бээр олуруңар.
 Аъдың тудуп берипсиңзе,
 Анда чүү деп, эдип каар мен.

Алдар-аттыг улуг хамга
 Аъдың тудуп берипсиңзе,
 Кадык кижини апаар боор сен,
 Хаван чадаг апарсажок,
 Каътта хатка сывыртадып,
 Караңнадыр маңнаар боор сен...»

Чыгып келген хамык улус
Сыйтыңнадыр каттыргылаар.
Чевен хамнар хамнап турда,
Чектеп-шоодуп каттыржыр боор...
– Карганып ор, оглум! – дээнзиг,
Кадай хамы көрүп орган.

– Чөлээш дээрдэн көстүр кылдыр
Чечен-мерген хамнап берейн.
Силер шынны билир кылдыр
Силгиттиниң хамнап берейн?

Чаяан-дөстүң күжү кончуг,
Чарным чайып, хамнап берейн,
Боолаттырган кижги болуп,
Моорааже хамнап берейн.

Далып калгаш, моорай бергеш,
Далбаңайны бээримге,
Ээрен-дөстөр чедип келгеш,
Экиртир бе, тынгарар бе?..
Ээрен-дөстөр кайын кээрил,
Эзир дээрде кылыйтып чор.
Дээрде куштар хамаан эвес,
Демир кужум бар-ла болгай.

Шаары дээрде кылыйган куш
Кадарчыдан онзаланмас,
Кадыг чаңныг, чымчак чаңныг
Чаяан-дөс-даа болу бербес...
Чалгынныг куш, мени дыңна?
Чаяан-дөстөр маңаа турбаан.

Кады төрээн акыларым,
Кады төрээн угбаларым
Алды оран, Үстүү оран
Аргый чурттаан ээреннерге,
Авам кадай, хамнап чорааш,
Анаа хилис берипкен сен.
Артып калган оглуң мени
Алзыйыттар часкан ийик сен.

Дагып чораан хам-на дыдың
Дагырарган сыра болду.
Салбакталган будуктары
Дагын ногаан болбас болду.

Чаламаны аскаш чоорул,
Чарыгдалды үндүргөш чоор.
Буугун хамнап чорааш чоорул,
Бурган-даа чок, ээрен-даа чок.
Хамнап чораан чорук дээрге,
Кара нүгүл, меге-хоп-тур.

Алас-алас! Алас-алас!
Авам сеңээ шынын сөглэейн.
Агым суглар – хемниц күжү,
Алдын, мөңгүн – черниц байлаа,
Ажылчын чон – күштүң күжү,
Алыс шынның дөзү бо-дур...
...Хамнап чораан кырган кадай
Хандыр бодап, дыңнап орган.

11.

Часкы шагның магалы дег,
Чаяап төрөөн хеймер оглум,
Эъдим-ханым чамды болган
Эрге-чассыг хеймер оглум.

Демир хөлге мунуп алгаш,
Девиржидип чорупкан сен...
Огурар аң чүге мундуң?
Оглум сени кайгаар-дыр мен.

Туруп алгаш хамнаарымга,
Дуза катнас чүве болду.
Чалгынналган өлүм келгеш,
Чаңгыс оглум апарды бе?

Чаяан-дөстөр хорадаанда,
Салбайтыптар чүве болгай...
Ондап турар аваң бода,
Оваарнып көр, боданып көр!

...Чүлдү-чүрээм дүңгүр кылгаш,
Чүдүп-гейлеп хамнап тургаш,
Өө тынып бачыыргааштың,
Өлүмүмнү кый деп тур мен:

– Чалар отган, кара сугдан,
Чаяан-дөстөр, үнгүлеңер.
Чаңгыс оглум оскунуштум,
Чаяан-дөстөр мени чиңер!

Дедир келгеш, дектерилзин,
Дээрлерниң оглу болзун...
Кара чаңгыс оглун чоктааш,
Кадай хамы када берген.

12.

Хаяалыг даң адып орда,
Кадай хамы хөлзеп үнген.
Агарарган чажын суйбааш,
Айже көргеш, бодангылаан.
Борбак тейниң бажындыва
Боду чааскаан үне бергеш,
Оңгаар-дескээр харангылаан,
Овуузуннуг каттыргылаан
Кадай хамны хараан ышкаш,
Хартыгажык ужуп орган...

Кадыр дагны, шашкын хемни
Кадай хамы харап турган...
Хоорайны тудуп турган,
Хову черни тарып турган.

Уйгу-дүшке бастырган дег,
Улуг хову шөлээн чыткан.
Ындынналыр аялгалыг
Ыры-шоору дыңналгылаан...
Айже көргеш, кадай хамы
Аймаараксап турар болган.

13.

Ажы-төлүм, чедип келгер.
Сарыг дытка чедип келгер.
Сааладыр салгын хап тур...
Алганганым дыңнап көргер.

Кежээ дүштү,
Кедээр чыдар,
Ажы-төлүм,
Амыраңар.
Сындан одум
Чырып кышты.
Ырым хемден
Ындынналды.

Тенек чаштың
Теви бар бол,
Арлып-читпес
Ажыг аар-дыр...

Улуг оглум, кышкы соокту
Утпайн сактып чору сен бе?
Эмиим сүдүн эеп чыгтың
Эрге чассыым, хензиг оглум.
Эмин эрттир соок кыжын...
Эрниц сооган, сактып чор мен...
Хайыраан оглум чораан болза,
Кандыг эрес турар ирги?

Ыржым шөлде одаг хып тур.
Ырлар база дыңналы-дыр.

«Хостуг эрге тывар дээн бис.
Хосталга дээш тулчур дээн бис.
Авыяаска алыспас бис.
Актыг шын дээш тулчур дээн бис».
– Кара чаштан караан шимген
Хайыралыг кызым кайдал?..
Карааң оду өшпээн болза,
Кандыг кижиги тургай сен аан?

Кызаа хемден шала кезжээ
Кыстың үнү дыңналгылаан:

«Кара чажым өрүвеңер,
Кара чажым кестирер мен:
Ындыг сиилең эвес кыс мен,
Школага өөренир мен».

Кадай кижиги ыглай бээрге,
Халагар ай дыңнап турган.

14.

Улуг алаак сыңмас кылдыр
Уё-човуур үнер чүзүл?
Чалар оттуң чалбыраажы
Шаары дээрже шургуур чүзүл?
Делгем хову хорадааштың,
Дерзии чаңын көргүскензиг,
Чаңнык дүжүп халап үнгөш,
Чалбыраашты тывысканзыг.

Каккан дүңгүр эдип турду,
Хамнаан хамы хүртеп турду.
Алгыргылап алганырга,
Адыгуузун сагындырар...
Хамнаар хевин кедип алгаш,
Хамнаан хамның түрлүү кончуг.

– Алас! Алас! Алас! Алас!
Азаларым! Четкерлерим!
Хоор чонум ачызында
Хоошкунга чоруп чор мен.
Чаяан-дөзүм күштүг болгаш,
Салым-хууңар камгаладым.
Анаа кайын мегелээр мен,
Амыр-менди турзун дээр мен,
Чалбырааштың кызыл оду –
Чаяан-көзүм ээлери!
Оожургаңар, чавырлыңар.

Чаяан-дөстүг ээреннерим,
Сайлыг черден, суглуг черден,
Чалым тиинден, элдиг черден
Чаржалажып чедип келгеш,
Хилинчээмни, түрээнимни
Хилис кылдыр арыдыңар.

Хылыш бистиг селемени
Кылаңаңадыр чайып келгер.
Хортан өлүм диргеп келгер,
Холум хүлүүн чежип бергер...

Кудай дээрим ээлери!
Күзүңгүмнү чежип алгаш,
Чалбыраашче шывадаштым,
Чалбыраашка хайлы берзин.
Кудай-дээрим сырлыг огу
Шагжаң хөрээм өттүр дегзин.

Алас! Алас! Алас! Алас!
Алды оран ээлери!
Чалбыраашче чыланнарым
Чада кааптым, кыва берди!
Кадыг-дошкун болганымга
Карганганың каргыш четсин!

Хааладыр эдип турар
Кайгамчыктыг дүңгүрүмнү
Хөрлээдиве шывадаптым,
Көксү-хөрээм сыртылазын!
Орбам туткаш, чалбыраапче
Октавыттым, хөмүрлензин!

Салган одум эртең өштү,
Сарыг херел көстүп келди.
Хамык улус чана берди.
Кара чааскаан артып калдым.

Сарынналдан өлбөөн-дир мен,
Чалбыраашка чиртпөөн-дир мен,
Хамнаар чоруум каавыттым,
Кайын өлүр кадай деп мен!

15.

Арга кыдыын туман дуглап бүргөп турда,
Аяң черге кышкан одаг көргөн сен бе?
Кожогарның бажын туман бүргөп турда,
Хову кырын харанган дээр көргөн сен бе?

Эрте шагда хамнап чораан кырган кадай
Эрткен оруун кандыг кижиги билир ирги?..
Хамнап чораан кырган кадай шагда мөчөөн,
Калбак шөлде сөөгү кургап, буурай берген.

Чадагайга сөөгүн салыр сери кылбаан.
Чаян-дөзү Курбустуже хадып үнмөөн.
Келген шагның, чаа шагның чурум сагыыр,
Кежегелиг буурул бажың черге чыдар.

Хамнап чораан кадай хамның мөчөөн сөөгүн
Калбак шатта чевег черге салып кагган.
Оңгар черде даштар-биле بازیрып каан,
Отту салгаш, сөөлгү чоруун кылып кагган.
Дөргөн тостуң хонуун кылып, чевег черге
Төрөлдери чеде берген. Одун кывыскан.
Оңгар черде بازیрып каан даштар чыткан,
Оон ыңай куруг болган. Чаныпканнар.
Салган оду хөмүрлендир өжүп калган,
Чайыннандыр дээрде хүн хүннеп турзун!

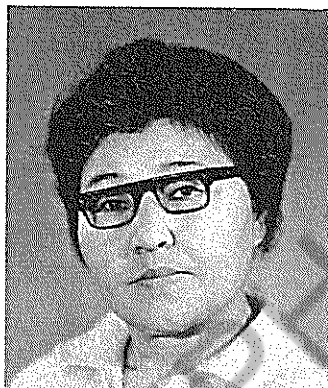
Чаңныктыг чаъс эрте дүштү
Салам челээш астыныпты.
Сарыг дыттың будуктарда
Шалың-ожуу мөндүңнөшти.
Кандыг кончуг арыг хүнүл?
Кандыг кончуг делгем шөлүл?
Челээш соргаа кестүп кээрге,
Сеткил чайгаар сергей бээр-дир.
Тура-сорук бүзүрөлге
Тутгунуңтар магалыг-дыр...

Кырда дыттың дөзүн орта
Кырган кижиге чедип келген...
Чалым хая кырын орта
Чааскаан бедип турар болган.
Хандыр-хандыр бодап кээрге,
Карак чажы тектүп турган.
Ажай-буурул ава кижиге,
Артып калган чаңгыс оглу,
Халаң будук аразыңга
Катап душкан ышкыш болган.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Кандыг чаа-дайын дугайында чогаалда чугаалап турарыл? Оол кайнаар аъттанганыл?
2. Оол кайыын ээп келгенил, чүнү дыңнатканыл?
3. Кадай хам чүге хамнааныл? Ооң сөстөрүн сайгарыңар.
4. Чычаан деп чүл? Ол кайда келгенил? Ооң чуруун чуруңар.
5. Чычаан-биле келген улус чүү сургуулдуг болганыл?
6. Хамнап турган артист кымыл?
7. Кадай ажы-төлүнүң дугайында чүү деп алганганыл?
8. Кадай хам кандыг элдеп чүве кылганыл? Ол кандыг идеялиг болуушкунну көргүзүп турарыл?

Екатерина
Туктуг-ооловна
ТАНОВА
(1930)



ДАГЛАР

Талыгырдан кыйгырып кээр,
Даглар, даглар! Ырак даглар!
Чаштан тура амга чедир
Сагыжымга чоок силер.

Сарынналган шактарымда
Сагыжымга алзыптар мен:
Булут бөрттүг сүүрлериңер
Мурнум орта тода көстүр.

Хииктелген хензиг чүрээм
Хире-хире ужуга бээр:
Каш өшкүм туруглаткан
Кашпацдарым эргээш кээр мен.

Сеткил ынчан оожургап,
Черже дедир дүжүп бадар:
Көзөнектен барааныңар
Көрүп алган турар боор мен.

Талыгырдан кыйгы салган
Таңдыларым – чүрээм ыры.
Чаштан тура амга чедир
Чараш уян аялгам-дыр.

ХҮЛҮК-БОРА

Хүлүк-Борам бажын каастаан
Хүмүш чүгөн кыңгырай-дыр,
Шалба манаан сыдым оштаан
Часкы салгын сыылай-дыр.

Сеткил теви Хүлүк-Борам,
Чедер чериң ыраан бодап,
Дээр оруун шыгаап алган
Девиржип каап туру сен бе?

Ырак дээрниң ханызында
Ыдык-чаагай улуг күзел
Сылдыс болуп чырып турда
Шылаг-могаг эстип хайлыр.

Уран, чараш челээш тырткаш
Ужугуптаал, Хүлүк-Борам,
Доктар-моондак, чеме-хала
Доозунналып чыдып калзын.

Быскан харлыг дээр оруу
Мыя-ла бо көстүп чыдыр,
Чалгынныг аът Пегас-биле
Чаржыш олур, Хүлүк-Борам!

Онаалгалар болгаш айтырыглар

1. «Даглар» болгаш «Хүлүк-Бора» деп шүлүктөрниң дөмей талаларын илереңер.
2. Кижиниң төрөөн чери-биле харылзаазы кандыг янзылыг көстүрдүр?
3. Хүлүк-Бора деп аът чүнүң символу болу бергенил?
4. Шүлүктөрни кандыг аян-биле бижээнил?

САМЫНАНЫҢ СЫНЫН ТЕПКЕШ...

(Баллада)

1. КЫРГАМ-АЧАМ ЫРЫ

Игил хылын чассыткан дег,
Салаалары самнай бээрге,
Ишти-хөңнүн кырган-ачам
Чажыт чокка сала кааптар:

«Самынааның хадызындан
Чазап алган игилимни,
Чараш-карам чаштарындан
Хылдап алган игилимни.

Самынаның сыннарынга
Саадаам адып кагбаан-на мен,
Чараш кара кулугурга
Чагыым сөглөп каан-на мен.

Аңныг-меңниг Самынага
Аптазыңза бодуң шоруң.
Эртинелиг Самынага
Элезинзе бодуң шоруң.

Сагыш-сеткил саймааралы
Самынага чазаттынар.
Экер эрниң эрес соруу
Эңгимеге шалыттынар...»

Кырган-ачам чалыы чазы
Кыңгырткайнып эрткен оран.
Дүдүскектиг Самыналар
Дүлгээзинниг кыйгыра бээр.

Эмин эрттир мөге ачам
Эктин орта саадапсымза,
Эңгимелиг Самынадан
Эргий харап орган дег мен.

Чыраа-богбам челдеринден
Сырбактанып үне бергеш,
Сүмбүр-Уула Самынадан
Чүктөр санап орган дег мен.

Ырай берген чашкы шаамның
Ыры болуп артып калган
Сагыш ышкаш бедик сыннар –
Самыналар, кайда силер?

2. САЯННАРГА БОДАЛ

Ада-өгбем Самына дээр
Ажай-буурул Саяннарны
Аай-дедир чеже катап
Артап эртпээн үрен деп мен.

Өскелешпес ханы төрөл
Өңүктөргө аалдап чорааш,
Мөңгүн баштыг Самыналап
Бөгүн база ажып ор мен.

Дугуйларны чөргөп чораан
Туман-булут куду калды.
Эмин эрттир мөге ачам
Эктин орта саадапкан дег.
Өндүр Саян шыпшыгындан
Өртемчейни харап тур мен.

Дужумда бо ырак эвес
Туруг сирти хаяларда
Эртине дап өргээзинден
Эзир чоргаар ужуп үндү.

Саян дааның боду база
Чалгыннарын херип алгаш,
Хүнге уткуй ужугушкан
Хүргүл эзир сагындырды.

Эрес соруум эннешкени
Эзир кушту хөлге кылгаш,
Өгбелерим арттырып каан
Өнчү-байлаам эргип чор мен.

Эртинелиг шыгжамырын
Эргим чонга бараалгаткан
Өгбелерим ыдык чурту
Өндүр улуг Самыналар
Атлант титаннар дег,
Амгы пагның тоолу болуп,
Дээрге быжыг тепкииш болган
Демир сандан багана-ла.

Самынаның бедиин тепкеш,
Чалгынналган сеткилим бе,
Таныш эргим игил үнү
Тааланчыг куттула-дыр:
«...Экер эрниң эрес соруу
Эңгимега шалыттынар...»

Чашта дыңнаан чараш ырым
Чаңгыланыы читкелекте,
Дээрге шашкан хаяларга
Демир-үжүүм шалып алгаш,
Чүрек одун хөрлээледир
Шүлүк бижип киривиттим.

Өскөн черге ынакшылым,
Өднүктерге эргеленим
Кывыскы дег хөрлээлеп кээр
Кырган-ачам ырын улап,
Сүмбер-Уула Самынаның
Сүүрлеринден чаңгыланды.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Шүлүктүң ады кайыын тывылганыл?
2. Маадырның кырган-ачазының ырызы чүнү илередип турарыл?
3. Маадыр каяа чорааныл, кайылап ээп келгенил? Кайыын, чүнү магадап көргенил?
4. Тыва болгаш орус литератураның чүү деп чогаалдарын бо баллада сагындырарыл?
5. Кырган-ачазының ыры, Саяннарның пейзажы чогаалчыга чүнү бергенил?
6. Шүлүкте ажыглаттынган чечен аргаларны тывыңар.

ТӨРЕЛ-ДӨЗҮМ

(Баллададан үзүндү)

Бак-ла чүве
Барган-эрткен үеде дээр,
Сеткиливис
Чевени бе, чегейи бе?
Кежип эрткен
Көвүрүүвүс өрттедишкеш,
Кежик-чолду
Хөмүрертип алыр бис бе?

Салгал уктуг,
Сагып чоруур сагызынның.
Чоргаарланыр,
Сорук кирер соругдалдыг.
Төөгү шагдан
Төрелдерим эрткен оруу
Каалама,
Калбак-делгем эвес-даа бол,
Салгалынга
Чаагай исти арттырып каан.

Алдан маадыр
Өгбелерниң хожуулазын
Актыг шын дээш,
Өжээн негээр демиселге

Кончуг эрлер
Холдарындан салбайн келген.
Ада-чурт дээш
Ыдык чаага тиилээннер бар,
Арыг шынчы
Ынакшыл дээш барганнар бар.

Челээш өчүн
Дашка, каңга сиилбип тургаш,
Сеткил чечээн
Дарганнап каан шеверлер бар.
Уйгур уктуг,
Уран ырлыг кырган-ачам
Арат чонун
Алдаржыдың, ырлап чорааш,
Козагалыг
Чуңма самнаар хаязынга
Хостуг үнүп
Чуруп каанын көргөн-даа мен.

Өгбелерден
Салгап алган өнчү-селиим
Өрү тудар
Сагызыным болу берген.
Ынакшыл дээш,
Чуртталга дээш демиселдин
Ыдык огун,
Чулазын-даа оскунмаан мен.

Онаалгалар болгаш айтырыглар

1. Бирги строфаның ханы утказын илередиңер.
2. «Төрелдерим... чаагай исти арттырып каан» деп чүл?
3. Аңгы демиселиниң салгалдыын илереткен одуругларны тывыңар.
4. Аныяк салгал дугайында чогаалчы чүнү бодап чоруурул?

«АРБАС-ОЙНУ МУНУВУТКАШ...»

деп шүлүглелден 19-ку эге

Оожургал көрбээн Самба
Орай дүне
Хемчик кыдыы оймалыкка
Келген дораан,
Арбас-Ойнуң узун-дынын

Ужур дээнзиг,
Азарганчыг шетке баглааш,
Удуй берген.
Часкы хемниң шаагайндыр
Частып баткан
Чалгыглары өпейлээрге
Сагыш ханып,
Дүвүренчиг салым-чолун
Утту каапкан.
Дүжеп чорбаан солун дүштер
Улажышкан:
Долгандыр-ла бүгү чүве
Тоолда дег,
Хемчик кыдыын чечек хээлиг
Хевис шышкан,
Айлаң кушкаш чонун алгап
Аян туткан.
Өшпес чула тудуп алган
Өңнүктери
Херелденген челээш кырлап,
Хемни кежир
Чугаа-сооттуг, каткы-хөглүг
Шуужупкан.
«Ой, оолдар, манаңар» – дээш,
Ол-ла дораан
Эзеңгиден тепкелекте
Элдеп чүве,
Ооргазындан кижиге тырткан –
Оттуп келген...

Чиигээр айы үнүп келген
Саглай күжүр
Чилчий үстүп, турувуткан
Салып келген:
– Күжүр эжим, дириг сен бе,
Дүрген ыра,
Хүлүп-шарып алыр дээштиң
Дүгдө кел чор.
Өңнүктерин дөгереги
Туттурдулар.
Өршээл-өмөк күжүрлерге
Турбас дидир.
Ужур-дүрүм арта баскан
Дургуннарны

Улаастайже сүрүп киирер
Дужаал үнген.
Хүлүттүрген Оттук акый
Менче көргөш,
Хүлүмзүрүп, карак баскаш
Бээр имнээн.
Ол-ла дораан сени-дир деп
Ожаай каапкаш,
Баскан будум черге дегбейн
Маңнап ордум.
Дайзыннарың чоокшулап ор
Далаш, сарыым.
Чайгы хевээр эжин көрбээн
Чалгы Самба
Аайын тышпайн кезек када
Аймап тура,
Саглайын так куспакташкаш,
Чагып турган:
– Анай-карам, сагышсырап,
Сарыннава,
Адазының соруун улаар
Чараш оолду
Өде-чара, дидим кылдыр
Өстүрер сен...

Чүглө сөглөп доозар билек,
Сүрүкчүлөр
Көжеге дег шырыш өттүр
Көстүп келген.
Саглай дораан озаңнарже
Чашты берген.
Шетте баглаан дынын чежип
Четтикпейн,
Экер Самба эзеринге
Хона каапкан,
Эки аъды талыгырже
Коңчавыткан.
Аглап келген дайзыннарга
Алдыртпайн,
Арттар ажыр эрес Самба
Арлып орган.
Канчангаш-ла хая көөрге,
Карак-ла бо,
Баглаан доңнуң бады-быжыын

Бадыткаан дег,
Баглааш кылган шетчижеги
База соондан
Узун-дынга орааттынып,
Ужун орган.

Хөргүнүндөн турлуп келген
Хөөкүй ыяш
Кадып, кургап калыр болза
Харааданчыг.
Чалыгы шетти чежип алгаш,
Самба кээргеп,
Салбаарарган будуктарын
Чазай суйбап,
Оргу черге оңгар каскаш
Олуртуп кааш,
Соңгу чүкче оруун улап
Чорувуткан.

Айтырыглар

1. Самба деп кымыл? Ооң кандыг байдалга чораанын көргүскен-дир? Дүш чүнүң дугайын чугаалап турарыл? Саглай деп кымыл?
2. Маадырның кадайынга чагынының утказы чүл? Самба кымнардан, кайнаар дезип чорутканыл?
3. «*Оожургал көрбээн Самба*» деп чүү дээни ол?



Александр
Александрович
ДАРЖАЙ
(1944)

* * *

Хөмнөр бирдө
сыыгай-даа бээр,
дажый-даа бээр...
Кезээ шагда олар мөңгө агып чыдар.
Даглар тоглап,
буступ болур,
чавызап боор...
Даңды олар таңдылар бооп бедип турар.
Дуруяалар
ынак эжин
оскунуп боор...
Тулаа, шыктар ээн куруг черле калбас.
Кескен сиген
орнун солуй
чаа сиген
Келир чазын улам бедип цнцп келир.
Кырган терек
чыжырт кылдыр
ужуп болур...
Кыдыы черден чиирбей тыртып цнцп келир.
Сылдыс сыылап,
чырыш кыннып,
өжцп бадар...
Сырызындан чаа сылдыс төрүттүңер.
Өртемчөйдө
бар-ла цүвө дөгөрезид
Өлүмцү чок,
кезээ мөңгө дириг чоруур.

*Ооң дээди чаяалгазы –
Кижиги база
Оюн оя,
чигин чире
чурттап чоруур.*

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Шүлүктү төдү номчааш, ооң кол аянын илередиңер. Философчу шүлүк деп чүл?
2. Делегейде кандыг-кандыг болуушкуннарны чогаалчы удурланыштыр көргүскүлээнил?
3. Чогаалчы бо шүлүүнде чүү деп чечен арганы болгаш шүлүк тургузуун ажыглааныл?
4. Шүлүктү доктаадып алыңар, өске чогаалчыларның шүлүктери-биле демейлештирип сайгарыңар.

ИГИЛ БЫЗЫ

Шүлүглел

1. ӨСКҮС КАСТЫҢ АЯЛГАЗЫ

Бирги кезээ

Эрик черниң ээтпээнде
Элбер-самдар хөгжүмчү эр шала муңгак
Аът баштыг игил хылын
Аяар, оожум, уярадыр суйбап олур.

Кежээкиниң кызыл хүнү
Хертеш даглар эзеринге саадапкаш,
Ажар шагын көңгүс уткан,
Аялганы куюм дыңнап олурушкан.

Саарыгланып шуралыктаан
Чалгыглар-даа аксын тыртып оожургаан,
Салгын-сырын сырый көкче
Чаштып-сырлып, шимээн-дааш чок кынны берген.

Өртемчейниң делгеминге
Өлүм биле амыдырал көржү берген:
Өөрүндөн аскан касче
Харгыга-даа шүүргедеп халдай берди...

Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Игил ыглап, кыпсынчыды ырлап олур –
Иштик черниң
өскүс казы ызын тектү.
Сеткил-сагыш
аар кара булут тырткан,
Септиң кыры
кааң аяс хүннээректээн...
Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Игил ыглап,
кыпсынчыды ырлап олур –
Иштик черниң
өскүс казы караа чаштыг
Хартыгадан
өршээл дилеп, чаннып туру:

«Каптагайның орлан-эрес
Хартыга деп күштүг кужу,
Бара чааскаан өскүс калган
Касты мени кээргеп көрем.

Сүвүр, чидиг дыргактардан
Чүүм тоглап, бадып туру.
Хүвүм караан ажыт киирбейн,
Күжүр боттуң тынын өршээ!

Аймак-төрөл өөрүм дилеп,
Азып-тенип чоруур кас мен.
Хөглөп ойнаар, шымнып эштир
Хөлүмден сен чарбайн көр!

Өскүс-чавыс амытанга
Өзер назын шаңназыңза,
Чалгынның куш аразыңга
Чаагай адың мөңгө артар.

Хөлбегер көк аяс дээрге
Хөглүг-омак ужуп чорууйн,
Өөрүшкүм өжүрбе даан,
Өршээлден мээ көргүзүп көр.

Куйга-башты
адыңнаткан динмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаннаашкын...
Түлээн арга
бүрүзү дег эстеп-хадып,
Дүргектелген
чүглер дээрни шыва апкан.

Өскүс кастың
тынын дилээн ылыгы үнү
Өзен каътка
чаңгыланып артып калган...
Ишкирнигип,
качыгдалдан ызын төп,
Игил ыглап,
кыпсынчыды ырлап туру –
Кээргенчиг
кастың тыны үстүп калган.
Кежээкиниң
кызыл хүнү мөгүдээштиң,
Хертеш даглар
эзеринден чайлып калган.
Саарыгланып,
бустаан буга түрүн тыртып,
Чалгыглар-даа
эрик часкап дүймөп үнгөн...
Куйга-башты
адыңнаткан динмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаннаашкын...
Ишкирнигип,
качыгдалдан ызын төп,
Игил ыглап,
кыпсынчыды ырлап туру...

ИГИЛ ДУГАЙЫНДА ТООЛЧУРГУ ЧУГАА

Инек-даштыг Ишкин аксы аяң шөлге
Чөнүк кырган адалыг, ийи-үш өшкүлүг,
Ижер-чири – хымыраан шай, кичигене
Чендек багай Өскүс-оол-даа чурттап чораан.

Куу чазын хайыраатының кырган беги
Кулуннааштың, арганындан өлүп калган.
«Өскүс, чаңгыс кулунчактан ядараар бе,
Өзен-каятче октаптыңар, оолдар!» – диген.

Чырык хүннүң херелинге быктын дөгөп,
Чымчак сизген сыя базып, девирживээн,
Өл-чаш шара кулунчакты чылгычыдан
Өскүс-оол-даа чанның чыда, дилеп алган.

Өшкүзүнүң сүдү-биле эмискиктеп,
Кара сугнуң эриин дургаар кадар чулуп,
Кара талдың чиирбейин сыйып берип,
Өскүс-чавыс кулунчактың тынын алган...

Хавааның дал ортузунда кара дөөней,
Сывырып каан алдын-сарыг хола ышкаш,
Сыйдалап каан согун ышкаш, кончуг чараш
Кайгап ханмас маңган аът бооп өзүп келген.

Маңган-Акка дуяоглуг мал аразында
Маңы-биле маңнап чедер ындыг мал чок –
Хаттан ылгын, куш безин бараадавас,
Кайгамчыктыг челер-маңнаар аът болган.

Думаа-халаң чөндөк багай Өскүс-оолда
Дыңнап көрбээн оглаа аъттың угун уктап,
Өргээзинге биеэги бай боданырга,
Өскүс дээштиң октадыпкан кунну бооп-тур.

Улуг найыр-чыыштарга чарыш болур –
Ушта маңнап, бараан бербейн, эртип келир –
Маңган-Актың даванының доозунунга
Байның салган аъттары шуут азып чидер.

Маңган-Акты «Мээңии-дир!» деп былаажырга,
Маргыш-даа чок, байның оозу меге апаар –
Авазының сүдүн эммээн кулунчакты
Аът кылдыр Өскүс-оол кээп өстүрүп каан.

«Орлап алгаш, ону каяа сыңыраарыл?» –
Олук бербес, чыдын бербес айтырыг ол.
Орбак самдар ядамыкты оорлаан бай деп,
Ёзажок ады үнер – ол-даа талаар...

Ары, Өвүр делгеминге Маңган-Актын
Ады алгып, алдар-сураа дыргын тараан.
«Өскүс-оолдан аътты канчап чарып каарыл?»
«Өлүрүп боор!» – арга ол деп бай-даа түңнээн.

Алдын азап, мөңгүн берип, холун актап,
Арын-нүүр чок кижилерни хөлезилээш,
Байың чүү боор, бир-ле дүне хая-даштан
Маңган-Акты чайылдыр кээп иттирипкен.

Өзү-баары тутчу берген ынак аъдын
Өскүс-оолдуң дилевээн-не чери шуут чок.
Кара талдар девээзинге могап-шылааш,
Караан шимгеш, күжүр оолак удуй берген.

Дүймөп хөлзээн бодалдарның тевиинден боор,
Дүжүн орта ынак аъды кире дүшкөн:
«Кадыр туруг одуруунга чыгап тургаш,
Кара холдуг оор улус тыным үстү.

Кызыл-Тайга аар ийинден мага-бодум
Кызыл сөөскөн аразындан дилеп тыпкаш,
Бажым сөөгүн, хайыралыг эргелиг ээм,
Пар дыттың будуун орта азып каар сен.

Шак ол дыттан игил деп эт чазап алгап,
Чаагым кежин хере тыртып, ону шаккаш,
Ийи хылды кудуруумдан сывыра соп,
Игилиннің хөөнүн киир хылдап аар сен.

Деспек черге баскактандыр олурупкаш,
Уярадыр игил хылын ырладыр сен –
Дээр-кудай чылгызындан меңээ дөмей
Улуг ак аът девиржидип маңнап келир...»

Өлгөн аъды дүшке ынчаар чагыын берген –
Өскүс-оол хажык чокка олчаан кылган.
Аът баштыг эткир үннүг игил чазааш,
Аяар оожум хылын суйбап, ырладышкан.

Игил үнү уян-хоюг кыңгырт диген,
Ишкээр алзы оолак көргөн: Маңган-Ак аът
Өөр ала, кара чылгы эдертипкен
Өскүс-оолдуң коданында савап турган.

Кара кузум сагыштыг бай падын бараан –
Хая-даштан чылгыны чууп чадажып каан...
Чымчак уян, хоюг үннүг игил ынчаар
Чырык черге аян тудуп, мөңгө арткан...

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Хөгжүмнүң хуулгаазын күжүн чогаалчы канчаар көргүскен-дир?
2. Тыва улустун «өскүс кастың ырызы» деп игилге ойнаар аялгазы канчап тывылган деп бо чогаал чугаалап турарыл?
3. Өскүс-оол каяа чурттап чорааныл, маңган аътты кайыын тып алганыл?
4. Байның кандыг сеткили хайнып келгенил? Ооң уламындан бодаан бодалдары, кылган бузуттуг үүлгедии чүгө чедиргенил?
5. Өскүс-оолдун дүжүн болгаш ооң боттанганын сактып алыңар. Ол янзылыг тоолчургу чугаалардан чыып бжиңер.

2. САМДАР ИГИЛЧИ АЗЫ ӨСКҮС КАСТЫҢ АЯЛGAZY

Ийиги кезээ

Барыын чүктүң кадыр-сүвүр сыннарының
Баштары ак – харлыг бөргүн кеткилепкен.
Кышты општаан кыржаң ажыг сырыңгы хат
Кырлар ажыр хову-шөлче үрүп келген.

Оргулаашта кезек аалче имир каксы
Орбак-самдар чорумал эр калгып ора,
Сурап келген аалым ылап тыптым дээнзиг,
Сууду базып, өдективе кирип келген.

Аккыр өгнүң эжиин ажып, кирип ора,
«Амыргын!» – деп чолукшааштың, чыышкын адаа –
Эжик аксы черге барып, сөгедектей
Эптии сүргей олут чазай оруп алган.

Аалдың ээзи агай кижическинген дег,
Арын-бажын бырыштырып, кыжыктанган:
– Кара өгнүң эжиин уттуп алган сен бе,
Хаалга-дүндүк каңгыраткан кандаай хей сен!

– Чорук чораан чорумал мен, оозун орта
Чогум кайын эскерер мен, караңгыда.
Аалдар кезип, тоткан черге тос-даа хонуп,
Аян тудуп, ырлап чоруур игилчи мен.

– Ындыг болза, игилицниң кылын тыртып,
Ындынналдыр ырладып бер, дыңнап көрейн.
Чаңгы боду аалда чок, чызаан кирген,
Чаңгыс кижээ чалгааранчыг чүве-дир – дээн.

Игилиниң хөөнүн кирип, агайдыва,
Иштинде эр боданып каап, көрүп орган:
«Уруг шааңда кончуг чараш, долбан чаактыг,
Узун чаштыг, хоюг үннүг чалыгы чордун.

Ховужукка хойлар дозуп, ойнап-тоглап,
Хомус үнүң сеткил хандыр дыңнап чордум.
Кады тиккен чашкы шаавыс сайзанагы
Хая баары калбак дашта ээн калды.

Чаңгы кижээ кадай болуп, караң далдааш,
Ону бөгүн кайын сактып орар деп сен.
Чаг иштинде бүүрек ышкаш чыргал көргөш,
Орбак-дыдык кара өөңнү уткан-дыр сен.

Ажыг соокта, изиг-кааңда менден калбас
Аът баштыг игилимни дыңнап ал че!
Аян ыры сеңээ чүнү төөгүй-дүр,
Агай, ону билип алыр шааң бар бе?!»

Уярадыр бадырыптар чалыгы кыстың
Уян хоюг, тааланчыг үнү-биле
Имистелчек чула чырыын хөрлээледир
Игил хылы шөйүлдүр кээп ырлай берген:

«Артыш-шаанак, пөштер чыды
Айдызап кээр кавай черим –
Адыр-Бажы сериин чайлаам
Арт-сын ажыр чыдып калды.

Аржаан домнуг кара суглуг
Азарганчыг Ак-Хем уну
Хаяларда сайзанаавыс
Калбак дашта ээн калды.

Баа-сарыг – ыраажы куш
Башкы-Адыр шеттеринге,
Часты алгап ырлаан ыры
Сагыжыңга кирер-дир бе?

Хүрегелдей, самагалар
Хунге чассып саглаңажыр.
Ыржым аяң ортузунга
«Ынаам!» дээниң сагындың бе?

Чаңгыс аътка саттырышкан
Салымыңны утгуп алгаш,
Чаглыг аътти дайнап ора,
Чаагай чолум дээр сен бе?..»

Агай кижги чаагын куду карак чажы
Агыш баткан. Олудундан тура халааш,
Алгырышкан: «Мер-ген!..» Боостаазынга
Кара чүве харлыккаштың, чыдыш калган...

Хөгжүмчү эр ынаар хөлзеп, сагыш салбаан,
Хөөнү кирген игил хылын тыртып орган.
— Ачам кандыг чурттап чору? Оода бо
Айтырыымны харыыла! — деп, агай дилээн.

Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээшकिन...
Кудай-хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын.

Игил ыглап,
кыпсынчыды ырлай каапкан:
«Кара ыштыг бөдей өөңнү
Хаттыг шуурган буза шаап каан.
Ачаң ашак аалдар кезип,
Аштап-түрөп, падын бараан.

Чортуп мунар чаңгыс аъдын
Чоогага кокай чип каан.
Чырык хүн көөр ийи караа
Чылдар эртсе, соглуп калган.

Ачаң кээргээш, карак болуп,
Аалдар санай, аян тудуп,
Тоткан черге тос-даа хонуп,
Тоянчы деп атка кирдим.

Сесииргеңни эштип алгаш,
Сеспиңейнип олурунда,
Сесегениң аар ийинге,
Сээң ачаң өлүш калган...»

Куйга-башты
адыңнаткан динмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Кышты оштаан
кыржаң ажыг сырыңгы хат
Кырлар ажып,
дүргектелдир хадып келген.
Агай кижиге
ишкирнигип ыглап ора,
«Ачам чок!..» – дээш,
ойта дүжүп, моорап калган...

Куйга-башты
адыңнаткан динмирээшкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Игил ыглап,
кышсынчыды ырлап орган –
Ишти-хөңнү
хилеп човааш ынчаар ыглаар.
Эжин дилеп,
кудараксап ийлээн, аңгыр,
Бодаганын
оскундурган эңгин теве
Борбак-борбак
карак чажын ынчаар төгөр.
Чалгынын сый
аттырыпкан балыг кушкаш
Чалбак дээрин
сактып келгеш, ынчаар эдер...

Моораан агай чоорту миннип, ковайып кээп,
Караан чодуп, улуг тынып кезек ора:
– Хайыралыг чаңгыс ачам чанымга маа
Боду дириг эленейнип олары кай...

Үнер-кирер, турум чурттаар аалың чок
Увүлөңниң човулаңын билип ор мен.
Харлыг кышты бистиң аалга эрттирип ал,
Кара өггө хонуп-дүжүп тургай сен... – дээн.

Куйга-башты
адыңнаткан диңмирээпкин...
Кудай хиндиин
кымчыланган кызаңнаашкын...
Имистелген
чула кыпкан делгем өггө
Игил катап
кыпсынчыды ырлай каапкан:

«Шывадаан сөөк дораан алып
Сыяп чазый ыт мен бе?
Кагган хейни катап эргээш,
Каткы-шоотка кирер дээн бе?»

Шагда ядыы чалыы уруг
Сагыжымда дириг арткан.
Чаңгы куруяа агай көргөш,
Сарыым ол деп шыдавас мен.

Эттиглерге чалынмас мен,
Эктим чайып чана бээр мен.
Чаглыгларга чалынмас мен,
Чарным чайып чана бээр мен...»

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Кышкы аалга кым келгенил, ону кым канчаар хүлээп алганыл?
2. Чорумалдың сактыышкыннарындан чүү билдинип келирил?
3. Игилдин «чугаазын» кымнар канчаар хүлээп алганыл? Игилчи биле агайның диалогундан чүү билдинип кээр-дир?
4. Агай игилчиге чүнү сүмелээнил?
5. Игилчинин агайга харызындан кижинин кандыг сеткилин көөр бис?
6. Шүлүглелде катаптап чоруур одуругларның херээ чул? Сөөлгү алды одуругнуң утказын тодарадыр тайылбырлаңар.

Шүлүглелдин шуптузунга хамаарышкан айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүглелдин ниити аянын илередиңер.
2. Тыва улустуң кандыг-кандыг чаңчылдары чогаалда көстүп турарыл?
3. Хөгжүм херекселдеринин тывылганының дугайында тоолчургу чугаалардан чыып бижинер.
4. Шүлүглелдин утказы амгы тыва амыдырал-биле харылзаалыг бе?

Д О П Ч У З У

<i>Тыва литератураның амгы цези</i>	3
Салим Сазыгович Сюрюн-оол	
Авазынга даңгырак	8
Ногаан ортулук	61
Юрий Шойдакович Кюнзегеш	
Саргатчай	81
Украинага	82
Казань	83
Хадыңчыгаш	85
Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин	86
Куда	90
Шомаадыр Дойлуевич Куулар	
Баглааш (<i>романдан үзүндүлөр</i>)	119
<i>Чурумалдыг символ</i>	125
Олег Өдербеевич Сувакпит	
Даг Алтайы	127
Сат Бүрзеккей дугайында баллада	128
Аревчи (<i>шүлүктээн тоожу</i>)	130
Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы	
Уйгу чок Улуг-Хем (<i>романдан эгелер</i>)	153
Кара том (<i>бирги ном</i>)	153
Кызыл том (<i>бирги ном</i>)	193
Кызыл том (<i>ийиги ном</i>)	207
Долуманың хуулгаазыны (<i>комедия</i>)	229
<i>Комедия – шиш чогаалының бир хевири</i>	261
Светлана Владимировна Козлова	
Чаражын аар	262
Казах ыры (<i>очулгазы А. Даржайныы</i>)	264
Агы (<i>очулгазы С. Тамбаныы</i>)	265
Сыра (<i>шүлүглел, очулгазы М. Кенин-Лопсаңныы</i>)	266
Екатерина Туктуг-ооловна Танова	
Даглар	283
Хүлүк-Бора	283
Самынаның сынын тепкеш (<i>баллада</i>)	284

Төрөл-дөзүм (<i>баллададан үзүндү</i>)	287
«Арбас-Ойну мунувуткаш» деп шүлүглелден 19-ку эге	288
Александр Александрович Даржай	
Хемнер бирде сыыгай-даа бээр	292
Игил ызы (шүлүглел)	293

Учебное издание

Доржу Сенгилович Куулар

ТУВИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Хрестоматия для 11 класса

Второе издание

На тувинском языке

Редакторы *В. Ш. Чамьян, З.К. Монгуш*. Художественный редактор *В. У. Донгак*.
Технический редактор *В. Ч. Ховалыг*. Компьютерный набор и верстка *Л. Д. Донгак*.
Корректор *Л. А. Ооржак*.

Лицензия ПЛД № 24-11 от 27.03. 1998 г.

Сдано в набор 18.01.2002 г. Подписано в печать 29.04.2002. Формат 60x90¹/₁₆.

Бумага для ВХИ. Гарнитура TTSchoolBook. Печать офсетная.

Физ. печ. л. 19. Усл. кр.-оттисков 19,19. Уч.-изд. л. 19,78. Тираж 7037 экз.

ТП 2002. Заказ № 271.

Тувинское книжное издательство, 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.
Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных диапозитивов
на ГИПП «Уральский рабочий»,
620219, Екатеринбург, ул. Тургенева, 13.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

